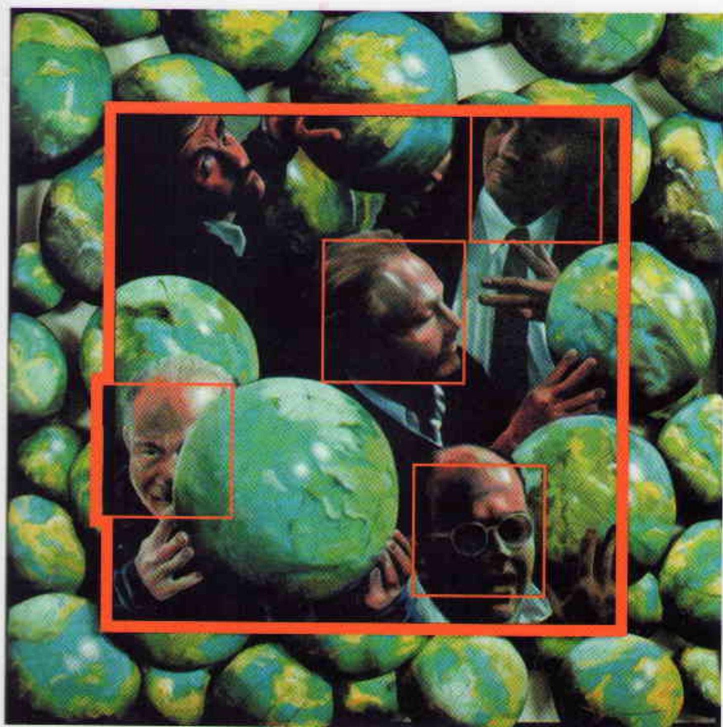
Sociologie
Antropologie

Ioan Mărginean

PROIECTAREA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

Collegium

POLIROM

Ioan Mărginean

PROIECTAREA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

POLIROM
2000

CUPRINS

PARTEA A II-A

PROIECTAREA CERCETĂRILOR SOCIOLOGICE

Cuvânt înainte

Proiectarea cercetării sociologice conţine primele două părţi ale unui viitor curs complet de metodologia cercetării sociologice. Ceea ce se publică acum reprezintă zona cel mai puţin acoperită cu texte, fie ele şi disparate, la un nivel adecvat de detaliere a activităţilor care intervin într-o cercetare sociologică.

Partea întâi cuprinde o introducere în problematica metodologiei cercetării sociologice: perspectiva sociologică asupra socialului şi conţinutul metodologiei de cercetare sociologică. În partea a doua se tratează proiectarea cercetării sociologice: etapele proiectului, eşantionarea în cercetarea socială, analiza şi operaţionalizarea conceptelor, cuantificarea şi măsurarea în sociologie.

Versiunea iniţială a lucrării de faţă s-a constituit din înregistrarea expunerilor susţinute la Universitatea Bucureşti, Facultatea de Sociologie şi Asistenţă Socială, secţia de Asistenţă Socială, anul II, în anul universitar 1997/1998.

După o experienţă de cercetare de 30 de ani (din care 20 şi de activitate didactică), intenţia mea a fost să elaborez un text ajutător pentru cel care vrea să efectueze o cercetare sociologică. Pentru aceasta am inventariat activităţile implicate şi am schiţat diferite modalităţi de realizare. Rămâne la latitudinea fiecăruia să-şi formuleze şi să-şi argumenteze opţiunile şi soluţiile adoptate într-o anumită cercetare. Normativitatea metodologică nu este una arbitrar impusă, ci mai degrabă te atenţionează asupra erorilor ce pot apărea dacă o desconsideri. Ea nu este formulată din exterior, ci se constituie pe baza analizei critice a diferitelor practici de cercetare.

Eu văd în metodologie o componentă de bază, alături de cea teoretică, a formării specialiştilor. Ea diferenţiază un profesionist de un amator, dar nu poate deveni un scop în sine decât din raţiuni didactice. Altfel, metodologia se dezvoltă în interacţiunea dintre cercetător şi obiectul său de studiu. Tocmai de aceea, în lucrare se va arăta că, deşi există o multitudine de modalităţi de efectuare a cercetărilor, acestea se selectează în funcţie de

adecvarea la specificul domeniului şi la obiectivele urmărite la un moment dat. De asemenea, se subliniază faptul că este nefuncţională preluarea *tale quale* a unor proiecte de cercetare gata elaborate, că este de datoria fiecărui cercetător să reflecteze la oportunitatea adoptării lor, să le testeze valoarea şi în ultimă instanţă să elaboreze un proiect personal, ţinând cont şi de ceea ce au făcut alţii înaintea lui, mai ales dacă urmăreşte şi efectuarea de comparaţii.

Mulţumesc celor care m-au ajutat într-un fel sau altul să duc la bun sfârşit lucrarea de faţă, în mod special soţiei mele, care a efectuat transcrierea de pe casetă, şi asistentelor şi asistenţilor cu care lucrez la Universitate, respectiv la Institutul de Cercetare a Calităţii Vieţii.

Autorul

PARTEA I

INTRODUCERE ÎN PROBLEMATICA METODOLOGIEI CERCETĂRII SOCIOLOGICE

1. PERSPECTIVA SOCIOLOGICĂ ASUPRA SOCIALULUI

1.1. Cunoaşterea ştiinţifică a vieţii sociale

Discuţia despre nevoia **cunoaşterii ştiinţifice** a vieţii sociale este impusă de faptul că acest domeniu nu este apanajul omului de ştiinţă. În viaţa de zi cu zi oamenii obişnuiţi observă, analizează şi evaluează mediul social în care trăiesc, precum şi o serie de fenomene şi evenimente despre care primesc informaţii pe diverse canale. Este vorba de **cunoaşterea comună (spontană)**. Aceasta, deşi nu se realizează la un nivel satisfăcător, îi permite totuşi omului să se orienteze şi să acţioneze într-un domeniu sau altul.

Între cunoaşterea comună şi cea ştiinţifică sunt zone de interferenţă, dar şi de netă separare. Astfel, prin cunoaşterea comună se pot evidenţia o serie de probleme sociale, care intră în atenţia cercetătorului. El „le vede" ca pe o comandă socială, ca probleme de interes public.

Aşa cum vom constata ulterior, în domeniul cercetării sociale se întâlnesc şi orientări în care cunoaşterea comună este luată ca atare în încercarea de explicare a vieţii sociale. Fără a se subestima necesitatea investigării reprezentărilor sociale şi a cunoaşterii comune, este de notat că în cercetarea socială se pune totuşi acut problema depăşirii stadiului simţului comun, deoarece acesta din urmă nu furnizează informaţii suficiente pentru explicare, înţelegere şi teoretizare, chiar dacă este vorba de aspecte relativ simple ale vieţii sociale. În fapt, argumentează H.H. Stahl, pe baza unei experienţe de cercetare îndelungate (s-au scurs patru decenii între apariţia, în 1934, a lucrării *Tehnica monografiei sociologice* şi a lucrării citate aici), cunoaşterea comună este iluzorie. Nu se pot percepe spontan formele sociale de existenţă (morfologie

socială). Printre caracteristicile cunoaşterii spontane, se reţine că ea este influenţată de zestrea culturală primită prin socializare, are un caracter enciclopedic, este pasională, limitată la experienţa personală, apelează la sentimentul fals al liberului arbitru, preia opinii colective (H.H. Stahl, *Teoria şi practica investigaţiilor sociale*, vol. I, 1974).

Pentru cercetătorul social pericolul preluării unor pseudo-explicaţii avansate de cunoaşterea comună este extrem de mare. El are de luptat cu propriile prejudecăţi sau idoli, cum îi numea Francis Bacon. Ceea ce înseamnă că numai printr-o activitate de cunoaştere supusă controlului, verificării continue se poate aspira la formularea unor explicaţii adecvate.

Prin cunoaşterea ştiinţifică se urmăreşte determinarea naturii fenomenelor şi a modurilor de manifestare a legităţilor care guvernează domeniul respectiv. Pentru aceasta, cunoaşterea ştiinţifică se realizează în mod sistematic cu ajutorul unui instrumentar de lucru mai mult sau mai puţin sofisticat, ceea ce a condus la dezvoltarea unei **metodologii** de cercetare. Obţinerea de cunoştinţe adecvate reclamă efectuarea unei **cercetări ştiinţifice**. Când spunem acest lucru, nu trebuie să ne imaginăm un singur tip de cercetare, o singură formă de comunicare a rezultatelor şi nici obţinerea rigurozităţii absolute, adesea nici chiar una satisfăcătoare.

După cum vom vedea, sociologii utilizează o multitudine de modalităţi de cercetare, fără ca toate să aibă aceeaşi valoare pentru cunoaşterea fenomenelor studiate. De asemenea, ei fac apel la forme variate de expunere a rezultatelor.

Cât priveşte rigurozitatea, este de reţinut diferenţa dintre exactitate şi aparenţa de exactitate sau, altfel spus, diferenţa dintre exact şi precis. H.H. Stahl arată, în acord cu unele sesizări mult mai vechi, că termenul *precis* este luat în sensul de „fix", iar cel de *exact*, în sensul de „corect" (fără eroare). O anumită relatare despre un fapt poate fi mai mult sau mai puţin precisă în funcţie de modul de exprimare, de termenii folosiţi. Exprimarea cantitativă dă posibilitatea preciziei, dar valorile pot fi uneori eronate, greşite, deci inexacte. Totodată, nivelul de precizie are un rol esenţial în generalizările statistice şi se referă la pragul de încredere (probabilitatea) cu care se fac estimările de la un eşantion la populaţia din care acesta a fost extras (universul cercetării).

Un aspect pe care îl considerăm important de a fi reţinut aici se referă la faptul că prin cercetarea sociologică se are în vedere deopotrivă cercetarea (analiza) **teoretică şi cea empirică** (concretă); cercetarea **documentară, de laborator** şi de teren. Mai mult, ele pot fi combinate în cadrul unor abordări mai complexe, dar şi mai adecvate la specificul domeniului avut în atenţie la un moment dat. Dacă este adevărat că cercetarea realităţii este sursa cunoştinţelor, totuşi nu toate cunoştinţele pe care le avem rezultă direct din cercetarea empirică. Ele mai sunt derivate şi din teoriile constituite pe baza cercetărilor empirice anterioare. Pe de altă parte, cunoştinţele la care s-a ajuns la un moment dat sunt provizorii, ceea ce impune reluarea continuă a procesului de cercetare într-un domeniu sau altul, la o colectivitate sau alta etc.

Mulţi dintre marii sociologi nu au efectuat cercetări empirice, dar au creat opere de referinţă. Adesea ei s-au rezumat la cercetarea teoretică, alteori au apelat la observaţii individuale şi la rezultatele unor cercetări empirice.

Separarea cercetării teoretice de cercetarea empirică se soldează cu practici mai mult sau mai puţin speculative de constituire a **superteoriei** sau cu **empirismul abstract**, ambele, în fond, neproductive şi deci amendabile (C.W. Mills, *Imaginaţia sociologică*, 1959, traducerea românească P. Berar, 1974).

Dacă „superteoria" este opera unor sociologi independenţi, precum şi a filosofilor, empirismul este favorizat de sporirea caracterului aplicativ al sociologiei şi de efectuarea la comandă de cercetări fără relevanţă teoretică. Deşi constituirea şi existenţa sociologiei se leagă în mod esenţial de cercetarea empirică şi de desprinderea de filosofia socială, această manieră speculativă de raportare la social continuă să se substituie adesea teoriei sociologice bazate pe cunoaşterea realităţii. Or, menirea abordării filosofice este aceea de a se constitui într-un alt nivel al cunoaşterii, în raport cu rezultatele la care s-a ajuns în cercetarea ştiinţifică. Doar în aceste condiţii sinteza filosofică poate fi un criteriu de orientare a cercetărilor ulterioare.

Pe de altă parte, se observă faptul că în domeniul cunoaşterii ştiinţifice a socialului au loc diferenţieri datorate specificităţii disciplinelor de

profil. Acestea vin cu propriile perspective, concepte şi metodologii de abordare. Uneori este posibilă corelarea cunoştinţelor la care se ajunge într-o ştiinţă socială sau în alta, alteori însă nu. Mai mult, chiar în interiorul unei anumite discipline, inclusiv în domeniul sociologiei, se înregistrează incompatibilităţi de abordare, discursuri paralele, şi se avansează rezultate contradictorii.

Cunoaşterea socialului este afectată şi prin faptul că specialişti din afara domeniului social încearcă să-şi transfere competenţele ştiinţifice în abordarea unor teme de natură socială. De multe ori, ei fac apel la modelele propriilor ştiinţe, aşa încât se produc abateri semnificative de la cerinţele cunoaşterii adecvate a vieţii sociale. Astfel de practici conduc fie la constituirea unor orientări **pozitiviste** (dacă se utilizează modelele ştiinţelor naturii), fie la diverse abordări psihologizante în sociologie.

În acelaşi timp, sunt de semnalat şi alte modalităţi de raportare la domeniul social. Le evidenţiem mai întâi pe cele specifice **mass-media**. Între cercetarea socială şi jurnalistică există multe puncte comune. Aceasta din urmă nu se poate dispensa de utilizarea rezultatelor cunoaşterii ştiinţifice sistematice în fundamentarea propriilor demersuri. Totodată, în activităţile de investigare şi documentare, sociologul şi jurnalistul utilizează un set comun de strategii, metode, tehnici şi procedee de cercetare. Diferenţele majore provin din faptul că sociologul are ca obiectiv **rezolvarea unei probleme ştiinţifice**. Pentru aceasta, el realizează o cercetare sistematică, investigaţia este de durată şi adesea se desfăşoară în echipă. La rândul lui, jurnalistul are ca prim obiectiv ilustrarea (exemplificarea) unor fapte cu semnificaţie excepţională. El are puţin timp la dispoziţie şi adesea lucrează de unul singur. Nevoia unei pregătiri solide în domeniul social, inclusiv al metodologiei de cercetare, este mai mult decât evidentă pentru a putea sesiza semnificaţia evenimentelor şi faptelor sociale de care se ocupă. În continuare, conţinutul presei constituie o importantă sursă de documentare pentru sociolog, iar tehnicile jurnalistice de comunicare îl pot ajuta să-şi perfecţioneze modalităţile de prezentare a rezultatelor.

În zona de interferenţe enunţată semnalăm şi modalităţile **literar-artistice** de raportare la social, aflate nu o dată în concurenţă cu

demersul ştiinţific, mult mai arid şi ale cărui rezultate sunt mai greu de receptat de către publicul larg.

Dincolo de efectele pozitive ale practicării unor modalităţi diferite de cunoaştere a socialului identificăm şi încercări de **substituire** a demersului cunoaşterii ştiinţifice, precum şi altele de **control** şi **deturnare** a cercetării de la obiectivele sale. Substituirea apare prin comportamentul unor persoane, oameni de cultură, jurnalişti, chiar specialişti din domeniul social sau din afara lui, care se pronunţă public, inclusiv în scris, în legătură cu diverse fenomene şi evenimente sociale, pe baza unor impresii personale. Aceste persoane îşi asumă un statut de teoretician, analist social (politic, economic) sau eseist. În lipsa unor cercetări, eventual prin ignorarea celor existente sau respingerea neîntemeiată a rezultatelor acestora, se formulează explicaţii şi concluzii fanteziste, se fac preziceri în domenii sensibile. Periculozitatea este deosebit de mare atunci când, date fiind caracteristicile schimbării sociale, profeţiile negative se pot autorealiza (R. Merton). Prin astfel de intervenţii se doreşte să se câştige încrederea publicului, să se controleze, prin monopolizarea dezbaterilor, diferite domenii de larg interes.

Fără îndoială că toate aceste tipuri de raportare la social, reprezentate de reflecţia filosofică, analiza socială, eseu, comentariu, sunt acceptabile în spaţiul dezbaterilor publice, dar numai în măsura în care se porneşte de la cunoştinţe ştiinţifice, care pot fi analizate critic, evaluate, dezvoltate pe cale raţională, eventual amendate şi chiar respinse prin argumente.

Încercările de control şi de deturnare a demersului ştiinţific provin şi din zona politicului. Exemplele de intervenţie grosolană mergând până la interzicerea sociologiei sau subordonarea ei ideologiei oficiale sunt specifice regimurilor totalitare (în România sociologia, fiind considerată o ştiinţă burgheză, a fost desfiinţată ca disciplină şi specializare în învăţământ în perioada 1948-1966). Sunt posibile însă şi influenţări mai subtile din partea politicului, cum ar fi ignorarea şi marginalizarea cercetărilor şi a cercetătorilor, persiflarea activităţii lor de la înălţimea poziţiilor pe care le deţin politicienii, dar şi acte de control prin contracte, funcţii etc. Aceste ultime imixtiuni se produc cu atât mai uşor cu cât

cercetătorii doresc să fie luaţi în seamă, să obţină finanţări, să influenţeze într-un fel sau altul decizia.

Revenind la specificul cunoaşterii sociale, sesizăm un paradox. Omul de ştiinţă este parte a domeniului pe care îl studiază. Cercetătorii sociali valorizează diferit, în planul cunoaşterii, statutul lor de subiect cunoscător şi obiect de cunoscut (parte a obiectului). Aşa cum vom vedea mai departe, poziţiile adoptate se distribuie de la un scepticism foarte accentuat la un optimism exagerat în raport cu dificultăţile ce intervin. Cât priveşte modul de raportare la social, întâlnim, pe de o parte, cercetători care preferă tratarea acestuia din **exterior** (orientarea după obiect), iar pe de altă parte, abordările din **interior** (din perspectiva actorilor umani). În ceea ce ne priveşte, vom argumenta necesitatea de a corela cele două abordări şi chiar combinarea lor. Se constată însă că ambele orientări sunt „funcţionale", permit obţinerea de rezultate valide. Adesea însă cunoştinţele sunt parţiale, de unde nevoia utilizării unor strategii de cercetare prin care să se depăşească orientările unilaterale.

Dificultatea cunoaşterii socialului este amplificată de faptul că aici avem de-a face cu o structură de fapte, fenomene şi procese în care se regăsesc factori de natură obiectivă (condiţii, structuri, mijloace) şi subiectivă (dimensiunea subiectivă a vieţii sociale), că acestea cunosc o variabilitate extrem de mare de la o colectivitate la alta, precum şi o dinamică impresionantă.

În acelaşi timp, rezultatele cercetărilor pot fi influenţate de teoriile şi metodele la care apelează sociologii, de judecăţile de valoare conţinute în premisele activităţii de cunoaştere, de preferinţele şi interesele cercetătorului. Or, pentru buna cunoaştere a vieţii sociale, teoriile şi metodele trebuie să se adecveze naturii domeniului, iar demersul de cercetare să permită diferenţierea dintre faptele cercetate şi judecăţile de valoare ale autorului. Toate aceste probleme vor constitui obiective ale lucrării de faţă, pentru a contura ideea potrivit căreia **cercetarea ştiinţifică este un proces de căutare sistematică de informaţii, de formulare de cunoştinţe, de elaborare de teorii şi de testare a acestora, în legătură cu un anumit domeniu de interes**. Trecerea de la modalitatea pur speculativă de abordare a socialului şi de elaborare de „teorii" fără o legătură cu

lumea reală la cercetarea ştiinţifică a acesteia caracterizează întregul proces de constituire a sociologiei din secolul al XIX-lea şi primele decenii ale secolului XX.

Unii autori, citaţi de P.F. Lazarsfeld, consideră că sociologia s-a dezvoltat ca o activitate reziduală, umplând sau constituind poduri peste spaţiile goale ale hărţii intelectuale. Aceste spaţii goale au apărut fie ca urmare a restrângerii domeniului unor discipline – economie, filosofie – prin specializare (Schelski), fie, dimpotrivă, datorită faptului că în unele discipline s-a simţit nevoia de cunoştinţe mai exacte. Este cazul filosofiei politice şi al filosofiei istoriei (Hobhouse). Căutarea sistematică a acestor cunoştinţe şi conceptualizarea lor a stimulat crearea noii discipline care este sociologia. La rândul său, Nesbit, „cu o viziune mai pragmatică", arată că revoluţia industrială a distrus vechea ordine a lucrurilor, iar ideile raţionaliste ale iluminismului nu au fost suficiente în crearea noii ordini. Sociologii secolului al XIX-lea au dorit să dea răspunsuri la problemele create de dezintegrarea modelului pre-capitalist: un nou sens al comunităţii, noi forme de stratificare, alinierea maselor industriale etc. (P.F. Lazarsfeld, *Main Trends in Sociology*, 1973).

Cert este că, pentru o perioadă însemnată, sociologia s-a afirmat în mediul neacademic, după „botezarea" ei la Universitatea Sorbona de către A. Comte (1839). Acesta a dorit să întemeieze sociologia ca **un studiu sistematic, pozitiv al societăţii**, aşa cum ştiinţele naturii abordează obiectul lor (urmându-l pe Saint-Simon). Giddens nu ezită să considere că înlocuirea termenului de fizică socială cu cel de sociologie a fost poate una de natură conjuncturală, că avem de-a face cu o manifestare de orgoliu. Comte a vrut să se distingă de cei care foloseau denumirea de fizică socială, aşa încât a inventat termenul de sociologie (A. Giddens, *Sociology*, 1994). Importantă rămâne însă argumentaţia pentru o ştiinţă socială de sine stătătoare. Totodată, este de acceptat că autorul francez a vrut să se diferenţieze de modelul ştiinţelor naturii reprezentate prin fizică. Prin urmare, Comte nu poate fi considerat un pozitivist, dacă prin această clasificare se are în vedere semnificaţia peiorativă a termenului, ca aplicare a modelelor ştiinţelor naturii în cercetarea socială.

De altfel, în legătură cu termenii „pozitivism", „pozitivist" este de semnalat caracterul lor ambiguu. Prezența sufixelor poate indica o exagerare, dacă nu ceva greșit, sau pur și simplu ele contribuie la constituirea formelor gramaticale. În literatura de specialitate se identifică accepții diferite ale termenului „pozitivism" (respectiv „pozitivist"). Prima este cea care poate fi atribuită demersului comtian de realizare a unei cunoașteri științifice prin care să se descrie și să se explice conexiunea și succesiunea fenomenelor (naturale și sociale). Comte are în vedere o filosofie și o sociologie pozitivă, precum și o politică pozitivă (cea bazată pe cunoștințe științifice). În utilizarea termenului „pozitivism" apare și trimiterea într-un fel sau altul la relația dintre științele sociale și științele naturii. Astfel, poate fi vorba de utilizarea în cercetarea socială a „metodelor" științelor naturii, cum ar fi măsurarea, cercetarea legilor, analiza cantitativă (ghilimelele vor să arate clasificarea improprie a metodelor de cercetare). În fine, poate fi vorba de încercări de imitare a metodologiei științelor naturii în cercetarea socială (sensul peiorativ). Pe de altă parte, reținem denumirea de **pozitivism logic** (neopozitivism), prin care se desemnează orientarea, apărută în anii '30, potrivit căreia sunt cunoștințe valide doar observațiile verificate de experiența senzorială. Cunoașterea științifică ar trebui să tindă la formularea de propoziții generale interrelate logic și fundamentate pe afirmații despre fapte, utilizând un limbaj al datelor senzoriale (D. Jary, J. Jary, *Collins Dictionary of Sociology*, 1991).

Considerăm că este o eroare să se clasifice unele metode ca fiind doar ale științelor naturii. Numai **modalitatea de aplicare** a unei metode este specifică domeniului studiat la un moment dat. De exemplu, experimentul social nu reproduce modelul experimentului natural (cercetătorul social nu dispune de obiectul său de studiu, nici atunci când aplică experimentul). Tot astfel, măsurarea socială nu este aidoma măsurării fenomenelor naturale (dar despre aceste elemente, ceva mai târziu). Deocamdată, să precizăm că denumirea de pozitivism **în sensul unei devieri de la specificul cunoașterii sociale** ar trebui aplicată doar atunci când modelul de cercetare socială este preluat din științele naturii : teorii, concepte, strategii, interpretări (mecanicism, organicism etc.), ceea ce Comte nu a

făcut. El nu a recomandat aplicarea fizicii în studiul societăţii, cerând însă un studiu pozitiv : sociologia să studieze societatea în mod ştiinţific, aşa cum şi fizica studiază obiectul său. De altfel, Comte nici nu este sociolog propriu-zis, scrierile sale rămân în zona filosofiei sociale. Elaborările referitoare la stadiile dezvoltării sociale şi intelectuale se înscriu într-o pură tradiţie speculativă. Pe de altă parte, Comte a influenţat decisiv gândirea sociologică, avansând o serie de concepte cum ar fi cele de **statică** şi **dinamică socială**, **ordine** şi **progres** etc.

Vom încheia această secţiune cu aducerea în atenţie a relaţiei ştiinţelor sociale cu ştiinţele naturii. Avem de-a face cu trei poziţii total diferite. Una este aceea de **nediferenţiere a procesului cognitiv**, iar modelul ideal de referinţă este cel al fizicii (eventual, modelul îl constituie o altă ştiinţă din grupul respectiv). Încercările de imitare a ştiinţelor naturii în studierea societăţii se situează cu precădere în perioada de constituire a sociologiei. Inadecvarea acestui demers pozitivist a fost demonstrată în mod magistral de clasicii sociologiei, care dezvoltă sociologia ca ştiinţă de sine stătătoare. În fapt, cunoaşterea socială nu are nevoie de vreo susţinere din partea ştiinţelor naturii (prin trimiteri la axiome, principii, teorii, modele etc.).

O a doua abordare a relaţiei ştiinţelor sociale cu ştiinţele naturii vrea să statueze **o opoziţie radicală** între ele. Astfel, W. Dilthey (*Introducere în ştiinţele spiritului*, 1883, *Construcţia lumii istorice în ştiinţele spiritului*, 1910) opune ştiinţele umane (bazate pe înţelegerea empatică) ştiinţelor naturii (care cercetează legi şi cauze). La rândul său, H. Rickert (neokantian din Şcoala de la Baden), prin lucrările din aceeaşi perioadă (*Obiectul cunoaşterii*, 1892, *Ştiinţa culturii şi ştiinţa naturii*, 1899), izolează istoria (care apelează la tipul ideal ca unealtă de lucru) de toate celelalte ştiinţe.

Cei doi autori germani au exercitat o anumită influenţă asupra unuia dintre fondatorii sociologiei, Max Weber (prin noţiunile de „înţelegere" şi „tip ideal"), fără ca acesta să meargă totuşi pe drumul respectiv. „Sociologia" psihologizantă a lui Dilthey va fi însă continuată prin alte curente, cum ar fi fenomenologia sociologică, interacţionismul simbolic sau etnometodologia.

Dilthey considera că putem cunoaşte viaţa sufletească prin comprehensiune, pornind de la exteriorizări senzoriale (*apud* A. Botez, V. Tonoiu, C. Zamfir, *Epistemologia ştiinţelor sociale*, 1981). Afirmaţia este corectă, numai că societatea nu este alcătuită doar din viaţa sufletească. Apoi, este de reţinut că metoda recomandată este parţială chiar şi în studiul vieţii sufleteşti. Sociologia şi psihologia socială procedează şi la investigarea directă a populaţiei pentru cunoaşterea cât mai deplină a vieţii sale sufleteşti.

Atunci când se statuează o incompatibilitate totală între ştiinţele naturii şi ştiinţele sociale, este dificil să se mai susţină unitatea procesului cognitiv, unitatea generală a procesului cunoaşterii umane (A. Botez, V. Tonoiu, C. Zamfir, *op. cit.*). Se ajunge astfel la dualism metodologic, iar problema de fond ar rămâne suspendată. Ea îşi găseşte o rezolvare în cea de-a treia orientare, potrivit căreia se acceptă **unitatea procesului cognitiv** şi, deci, o epistemologie generală, iar **demersul de cercetare se particularizează** după domeniul de studiu. Existenţa unor metodologii distincte ale ştiinţelor naturii şi ale ştiinţelor sociale nu conduce la separarea lor totală. Pot fi domenii în care să se realizeze apropieri între obiectivele urmate în ştiinţele naturii şi în ştiinţele sociale, între metodele folosite etc., fără a le pune pe cele din urmă în situaţia de dependenţă metodologică, de „a maimuţări" metodologia ştiinţelor naturii.

H. Spencer va fi primul sociolog care doreşte să urmeze modelul pozitiv comtian. Prin lucrările sale, Spencer iniţiază în fapt pozitivismul. Inginerul englez de la Căile ferate, devenit jurnalist şi sociolog, are contribuţii notabile în studierea schimbării sociale dintr-o perspectivă evoluţionistă. În *Principiile sociologiei* (1876-1896) şi *Omul versus statul* (1884), modelul biologiei va alcătui cadrul de referinţă pentru Spencer, iar analiza structural-funcţionalistă continuă să fie şi azi un curent principal în sociologie (D. Jary, J. Jary, *Collins Dictionary of Sociology*, 1991).

Pentru mai buna precizare a statutului cercetării sociale, se impune ca ea să fie diferenţiată de cercetarea **administrativă**, **juridică** sau de **activitatea de informaţii**, cu atât mai mult cu cât ele utilizează adesea aceleaşi surse de informare, aceleaşi metode şi instrumente de cercetare. Fără a insista aici asupra diferenţelor dintre cele trei tipuri de cercetare

la care se referă comparaţia, constatăm că, în privinţa **obiectivelor**, în timp ce acestea sunt orientate spre persoane şi grupuri, urmărindu-se stabilirea unui **adevăr de fapt** (legat de activitatea lor), în cercetarea socială se urmăreşte, aşa cum am menţionat deja, **rezolvarea unor probleme ştiinţifice**: explicarea societăţii şi a diferitelor sale componente.

O a doua diferenţiere decurge din prima. Ea se referă la **aria de cuprindere**. Dacă în cercetarea socială obiectul de studiu este limitat doar de capacitatea de cuprindere a omului de ştiinţă, în timp ce el tinde la cunoaşterea vieţii sociale, a societăţii în ansamblu (fie că este vorba de fapte, fie de opinii), celelalte tipuri de cercetări sunt limitate la acţiunile şi comportamentele unor persoane în legătură cu sfera de competenţă definită prin lege, care nu ar trebui să cuprindă domeniile conştiinţei. Trecerea dincolo de aceste limite transformă activitatea respectivă în acţiune abuzivă, încălcarea drepturilor persoanelor, poliţie politică etc.

O a treia diferenţiere priveşte **relaţia cercetător - subiect**. În cercetarea socială subiectul participă voluntar la solicitarea care i se face, în celelalte cercetări acţiunea anterioară a subiectului provoacă desfăşurarea investigaţiilor (subiectul poate adresa autorităţilor o cerere a cărei rezolvare implică efectuarea unei cercetări, comite un act prin care încalcă diferite reglementări administrative sau norme juridice).

O altă diferenţiere are în vedere **statutul răspunsului**. În cercetarea socială apare ca necesară păstrarea confidenţialităţii. În celelalte cercetări acţiunile şi răspunsurile (declaraţiile) atrag răspunderea personală a celui în cauză.

În fine, mai evidenţiem **modalitatea de desfăşurare** a cercetării. Cercetarea socială este mărturisită sau se referă la comportamente publice (accesibile oricui). Pe când în cercetările cu care facem comparaţia acum, obiectivul poate fi mascat sau subiectul pur şi simplu nu are cunoştinţă de faptul că este „cercetat" (investigare acoperită), cercetarea socială se efectuează în condiţii de transparenţă faţă de subiect: nu se aplică probe (dar se adoptă măsuri de preîntâmpinare a erorilor), spre deosebire de celelate, unde se aplică probe, se organizează flagrantul etc.

1.2. Principalele orientări metodologice în sociologie

1.2.1. Modelele sociologice clasice

Fondatorii (părinţii) sociologiei sunt consideraţi Karl Marx, Émile Durkheim şi Max Weber, iar acest fapt este consemnat în cvasitotalitatea manualelor.

Prin fondator se înţelege acel sociolog care a marcat decisiv constituirea disciplinei, chiar dacă înaintea lui şi contemporan cu el au activat mulţi alţi gânditori sociali, respectiv sociologi. Justificarea menţionării celor trei ca fondatori ai noii ştiinţe rezidă în faptul că la ei avem de-a face cu **abordări strict sociologice şi nu cu modele împrumutate din alte discipline** (fizică, biologie, psihologie). Într-adevăr, Marx, Durkheim şi Weber vor dezvolta propriile modele de sociologie, ceea ce va conduce şi la scindarea acestei discipline încă din faza de constituire, atât din punctul de vedere al teoriei sociale (dar şi în planul filosofic, ideologic şi politic), cât şi din punctul de vedere al modalităţilor de cercetare urmate, al metodologiilor, deşi, aşa cum vom vedea, acestea din urmă nu sunt incompatibile. Dintre cei trei autori, numai Durkheim poate fi considerat sociolog pur ; ceilalţi doi au excelat întâi în economie, dar sunt de o importanţă capitală şi pentru sociologie.

Studiul clasicilor sociologiei are mai mult decât o semnificaţie istorică (într-un fel, aceasta din urmă ar fi putut fi ignorată într-un curs de metodologie). În realitate, ei sunt actuali. Până în prezent nu au fost depăşiţi de alţi sociologi, în ciuda munţilor de literatură de specialitate produsă de miile de slujitori ai noii discipline şi chiar a contestării clasicilor.

Pentru Jeffrey Alexander (continuator al lui Parsons) este evidentă centralitatea clasicilor. El înţelege prin clasic lucrările timpurii de cercetare, cărora li s-a acordat un statut privilegiat în comparaţie cu lucrările contemporane referitoare la acelaşi domeniu, datorită faptului că se poate învăţa mai mult de la lucrările anterioare decât de la cele contemporane

(J. Alexander, „The Centrality of the Clasics", în A. Giddens, J. Turner [ed.], *Social Theory Today*, 1987).

Prin aceasta nu susţinem că elaborările ulterioare clasicilor nu ar fi adus nimic nou, dimpotrivă, avem de-a face cu multe creaţii ingenioase, dezvoltări şi încercări de sinteză, dar fiecare mare sociolog s-a revendicat de la clasici, chiar dacă uneori impropriu, sau poate fi raportat la ei. Aşa cum se remarcă adesea în legătură cu raportul clasic – contemporan, dacă un licean ştie mai multă fizică (despre natura fizicii) decât Newton, prin dezvoltarea ulterioară de noi capitole (fizica nucleară), un student sau un cercetător în sociologie nu ştiu mai mult despre natura socialului decât Durkheim. Cu alte cuvinte, natura socialului a fost corect surprinsă de clasici, dar s-a avansat foarte puţin în cunoaşterea societăţii, deşi s-au obţinut multe cunoştinţe de „detaliu". Omul de ştiinţă a sesizat mai uşor caracteristicile vieţii sociale la care el participă decât pe cele ale lumii fizice, ascunse în mare parte experienţei directe, fără a se progresa însă semnificativ în explicarea funcţionării societăţii. Tocmai de aceea, clasicii sunt importanţi nu atât prin ce au spus, prin ce răspuns au dat la o problemă sau alta, cât prin modul cum au tratat o temă de interes sociologic (formulare reţinută dintr-un curs de metodologia cercetării sociale de la Universitatea Oxford în 1993).

Totuşi, dacă prezentăm în sinteză metodologiile adoptate de cei trei clasici, nu înseamnă că am recomanda o aplicare întocmai, nici pe acestea, nici pe altele. Aflat în faţa elaborării proiectului de cercetare, sociologul va valorifica, în funcţie de opţiunile proprii, ceea ce consideră că se adecvează, dar nu este neapărat nevoie să imite pe cineva anume. Îi va fi de ajutor să cunoască însă cum au procedat alţii înaintea lui, ce dificultăţi au avut şi cum le-au rezolvat.

În literatura sociologică apar puncte de vedere diferite faţă de semnificaţia clasicilor şi a altor sociologi creatori de curente şi moduri de abordare. Nu lipsesc apelurile la pluralism metodologic, sentinţele de tipul epuizării paradigmelor clasice sau chiar de angajare în construcţia unei discipline sociale integrate (I. Wallerstein, „World-System Analysis", în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*). Autorul analizei world-system adresează un protest faţă de tradiţia secolului al XIX-lea, când economicul,

politicul şi socialul (socioculturalul) au început să fie tratate ca sfere independente de acţiune. Or, considera Wallerstein, o cercetare folositoare nu poate izola factorii în acord cu categoriile economice, politice şi sociale şi să trateze numai un tip de variabile, ţinându-le, implicit, pe celelalte constante. El susţine că există un singur set de reguli sau un singur set de constrângeri în care operează structurile diferite şi enumeră cazuri de suprapunere a sociologiei şi antropologiei în studierea unui fenomen. Observăm că exemplele nu sunt totuşi edificatoare. În fapt, avem de-a face cu autoidentificări ale cercetătorilor. Este evident că antropologii care studiază societatea contemporană sunt sociologi care agreează mai mult studiul de teren şi tehnicile calitative de cercetare.

Nevoia explicării cât mai complete a unui fenomen este însă reală, de aici şi nevoia de coordonare a diferitelor ştiinţe, multidisciplinaritatea şi interdisciplinaritatea, sau ştiinţele de graniţă (M. Dogan, R. Pahre, *Noile ştiinţe sociale*, 1997). Toate acestea nu au condus deocamdată la ştergerea specificităţii disciplinelor sociale şi nici nu ne putem aştepta la aceasta în viitorul apropiat. Se impune însă ca un fenomen să fie studiat cât mai deplin, ţinând cont de rezultatele altor discipline.

Revenind la clasici, este interesant de semnalat că **Marx** (1818-1883) nici nu a utilizat termenul „sociologie", dar este situat între fondatorii acestei discipline. Lucrarea *Capitalul* (trei volume, dintre care doar primul a fost publicat în timpul vieţii autorului - 1867 -, celelalte fiind îngrijite de Fr. Engels) este considerată a fi şi una de sociologie, nu doar de economie politică. Totodată, are şi lucrări de analiză socială. Marx a avut contribuţii majore la analiza structurii sociale şi, prin aceasta, la cunoaşterea societăţii omeneşti, cu precădere a etapei de trecere de la feudalism la capitalism, realizând şi o anatomie a societăţii capitaliste. Engels a adus precizări şi chiar a amendat unele formulări ale lui Marx, referitoare la determinismul economic rigid, prin scrisorile adresate, după moartea lui Marx, ca răspuns la diverse întrebări, unde factorilor non-economici li se atribuie un rol activ. La rândul său, Engels are contribuţii notabile în sociologie, prin lucrările *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului* (1884) şi *Problema ţărănească în Franţa*

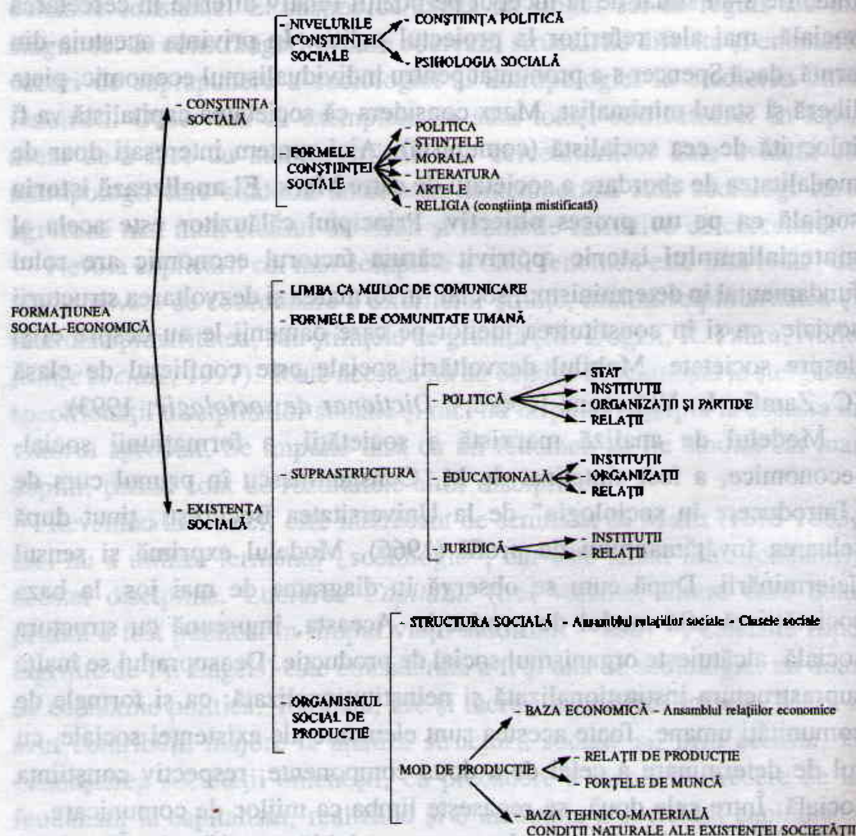
şi *Germania* (1894). O temă asemănătoare şi în acelaşi cadru teoretic va trata, câţiva ani mai târziu, Gherea, cu al său studiu sociologic *Neoiobăgia* (1910).

Marx a influenţat o serie de sociologi, care fie au abandonat marxismul, fie s-au situat de la început pe poziţii relativ diferite în cercetarea socială, mai ales referitor la proiectul politic. În privinţa acestuia din urmă, dacă Spencer s-a pronunţat pentru individualismul economic, piaţa liberă şi statul minimalist, Marx considera că societatea capitalistă va fi înlocuită de cea socialistă (comunistă). Aici suntem interesaţi doar de modalitatea de abordare a societăţii de către Marx. **El analizează istoria socială ca pe un proces obiectiv**. Principiul călăuzitor este acela al **materialismului istoric**, potrivit căruia factorul economic are rolul fundamental în determinismul social, în formarea şi dezvoltarea structurii sociale, ca şi în constituirea ideilor pe care oamenii le au despre ei şi despre societate. Mobilul dezvoltării sociale este conflictul de clasă (C. Zamfir, L. Vlăsceanu [coord.], *Dicţionar de sociologie*, 1993).

Modelul de analiză marxistă a societăţii, a formaţiunii social-economice, a fost sintetizat de M. Constantinescu în primul curs de „Introducere în sociologie" de la Universitatea Bucureşti, ţinut după reluarea învăţământului de profil (1966). Modelul exprimă şi sensul determinării. După cum se observă în diagrama de mai jos, la baza societăţii să află modul de producţie. Aceasta, împreună cu structura socială, alcătuieşte organismul social de producţie. Deasupra lui se înalţă suprastructura instituţionalizată şi neinstituţionalizată, ca şi formele de comunităţi umane. Toate acestea sunt elemente ale existenţei sociale, cu rol de determinare a celei de-a doua componente, respectiv conştiinţa socială. Între cele două, se regăseşte limba ca mijloc de comunicare.

Trimiterea la M. Constantinescu are o dublă semnificaţie. În primul rând, avem de-a face cu o sistematizare fidelă a concepţiei marxiste efectuată de un adept al doctrinei (M. Constantinescu era deja membru al partidului comunist, în deceniul al patrulea, pe când era student la Seminarul de sociologie condus de D. Gusti), în al doilea rând, M. Constantinescu a avut rolul esenţial în reluarea învăţământului

sociologic în România şi în promovarea ideei că sociologia este o ştiinţă de sine stătătoare, diferită de materialismul istoric (filosofie socială), dar şi de socialismul ştiinţific (practica politică), cu care era asimilată chiar şi după ridicarea interdicţiei.

Sursă: M. Constantinescu, *Introducere în sociologie*, Universitatea Bucureşti, 1972.

În ceea ce îl priveşte pe **Durkheim** (1858-1917), el este considerat sociologul prin excelenţă. Durkheim a contribuit decisiv la constituirea sociologiei pe care o defineşte **ştiinţă a societăţii**, şi pe care o vrea

independentă de filosofie, dar și de alte științe, fiind în dispută mai ales cu teoriile psihologizante. Durkheim conturează un mod propriu de abordare a socialului în lucrarea *Regulile metodei sociologice* (1895, tradusă în românește în 1922, iar ediția a doua, îngrijită de I. Mihăilescu, apărută în 1974), el definește **faptul social** și stabilește regulile de cercetare ale acestuia : observarea, deosebirea normalului de patologic, constituirea tipurilor sociale, explicarea faptelor și producerea probei.

Faptele sociale sunt pentru Durkheim datele imediate ale științei, ceea ce impune îndepărtarea prenoțiunilor. Socialul se explică întotdeauna prin social, iar faptele sociale trebuie să fie tratate ca lucruri. Acestea sunt exterioare individului și exercită asupra lui o acțiune constrângătoare (normele sociale, valorile, limba unui popor etc.). Faptele sociale se grupează după caracteristicile exterioare comune, îndepărtate de manifestările individuale. Cele mai importante sunt faptele de morfologie socială. Metoda de bază a sociologiei este comparația sau experimentarea indirectă. Durkheim nu ezită să-l combată pe John Stuart Mill pe terenul acestuia, în legătură cu analiza cauzalității. El susține că unui același efect îi corespunde întotdeauna aceeași cauză. Metoda variației concomitente este instrumentul cercetării în sociologie (unei creșteri sau unei descreșteri a variabilei x îi corespunde o creștere sau o descreștere a variabilei y). Prin aceasta, relația cauzală este tratată din interior, spre deosebire de celelalte metode de analiză a relațiilor cauzale, respectiv a reziduurilor, a diferenței, a concordanței și a combinării ultimelor două, care o tratează din exterior. Metoda variației concomitente permite compararea unor serii continue și întinse de variații și nu a unor variații izolate. Sociologia comparată este sociologia însăși, spune Durkheim.

Contribuția lui Durkheim se concretizează și în studierea efectivă a unor fapte sociale: diviziunea socială a muncii, sinuciderea, formele elementare ale vieții religioase, care au făcut obiectul tot atâtor lucrări, și prin care se conturează pregnant un mod de abordare specific. Felul în care Durkheim a analizat sinuciderea (1897) este într-adevăr revelator. Mai întâi, sinuciderea este considerată un fapt social, iar explicarea ei se face tot prin fapte sociale. Durkheim se oprește asupra anomiei, datorată slăbirii solidarității sociale, și identifică o rată mai mare a sinuciderilor

la persoanele mai puţin integrate social, la cele cu profesii liberale, la cele care manifestă o mai mare independenţă: sinuciderea este mai frecventă la bărbaţi decât la femei; la văduvi, divorţaţi şi necăsătoriţi decât la cei căsătoriţi; la bătrâni decât la copii; la protestanţi decât la catolici; la cei cu profesii literare (É. Durkheim, *Despre sinucidere*).

În studierea sinuciderii, Durkheim utilizează datele statistice şi le compară pe diverse medii sociale şi culturale. Se pot aduce critici la adresa evidenţelor statistice de care a beneficiat Durkheim (o problemă care nici astăzi nu este rezolvată satisfăcător). Totuşi, nu se poate contesta faptul că există o corelaţie între gradul de integrare socială şi sinucidere (H.H. Stahl, *op. cit.*).

Influenţele lui Durkheim au fost copleşitoare pentru dezvoltarea sociologiei ca ştiinţă şi pentru conturarea unei perspective proprii asupra socialului. Încă din timpul vieţii sale, în jurul lui Durkheim s-a creat o şcoală sociologică, începând cu Marcel Mauss, considerat precursor al structuralismului. Dar influenţa lui Durkheim trece dincolo de constituirea structuralismului (cu aplicabilitate mai mare în antropologie decât în sociologie) sau a funcţionalismului. Avem în vedere semnificaţia metodologiei de cercetare dezvoltate de el, care a devenit parte a practicii dominante în sociologie.

Max Weber (1864-1920) este revendicat de economişti şi sociologi, dar şi de istorici. Pentru Weber, sociologia trebuie să obţină o **înţelegere interpretativă a acţiunii umane cu semnificaţie subiectivă. Aceasta exprimă motivele acţiunilor, „cauzele” acţiunilor, (comprehensiunea subiectivă)**. Indivizii activi alcătuiesc singura realitate socială. Weber acceptă utilizarea conceptelor colective (stat, societate etc.) numai dacă acestea sunt puse în relaţie cu acţiunile indivizilor. Weber crede că în ştiinţele sociale nu se pot descoperi legi, ci doar generalizări de tip legic, tendinţe privind natura, cursul şi consecinţele acţiunii umane. Comportamentul uman tinde să urmeze mai mult sau mai puţin acelaşi pattern. Instrumentul de lucru pus la punct de Weber – tipul ideal – este un construct mental, un concept, abstras din realitate şi care alcătuieşte un model teoretic de formă generală, de cauze şi efecte interrelate ale unui fenomen complex. Aceste concepte trebuie să aproximeze relaţia

concretă, dar să fie şi adecvate din punct de vedere subiectiv, să fie inteligibile în termenii orientărilor subiective ale unui actor (individual sau alcătuit din mai mulţi indivizi) ipotetic (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*). Conceptele istorice sunt elaborate prin comparaţie cu tipul ideal: se urmăreşte cât se abat de la acesta. Astfel se pot face clasificări şi comparaţii şi se pot stabili ipoteze cauzale. Tipul ideal are un rol euristic. El este puternic personalizat în lucrări cu totul remarcabile: *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (apar două articole în 1904 şi 1905, lucrarea fiind definitivată în anul morţii, 1920), *Eseu asupra câtorva categorii ale sociologiei comprehensive* (1913), *Eseu asupra sensului neutralităţii axiologice* sau lucrarea postumă în trei volume *Economie şi societate* (1922).

Weber consideră sociologia o ştiinţă empirică a acţiunii. Ea se ocupă de înţelegerea interpretativă a acţiunii sociale şi, prin urmare, se are în vedere explicarea cauzală a acţiunii şi a consecinţelor acesteia (M. Weber, *Economy and Society*, G. Roth, C. Wittich [ed.], 1978). La rândul ei, „acţiunea" este definită prin semnificaţia subiectivă pe care individul o ataşează comportamentului său, iar „socialul" este dat de faptul că prin semnificaţia subiectivă se ia în considerare comportamentul celorlalţi şi este orientat în desfăşurarea sa. Semnificaţia este de două feluri, respectiv cea istorică, acordată de un actor unui act concret sau atribuită unei pluralităţi de actori, şi **tipul pur (ideal)** al semnificaţiei subiective atribuite unei activităţi ipotetice a unor actori într-un tip de acţiune dat. Această ultimă semnificaţie nu poate fi obiectiv corectă sau adevărată în sens metafizic (elementele respective sunt valabile pentru disciplinele dogmatice – jurisprudenţa, logica, etica, estetica).

Într-adevăr, elementul central al metodologiei weberiene îl constituie **tipul ideal** (tipul ideal pur) ce corespunde unei forme de acţiune socială, fără a se putea identifica un fenomen care să corespundă exact tipului ideal construit. Semnificaţia poate fi raţională (fenomenele economice) sau iraţională şi întotdeauna este construită din perspectiva adecvării la nivelul de semnificaţie al unui actor. Se poate vorbi şi de tipul statistic (mediu), dar numai pentru fenomenele care prezintă diferenţieri de grad ale unei acţiuni care rămâne aceeaşi, ceea ce nu ar fi cazul motivaţiei, care este calitativă.

Tipul ideal este inerent explicației, chiar dacă uneori nu este făcut explicit. Weber construiește tipuri ideale pentru acțiunea socială rațională (orientată instrumental sau valoric), cât și pentru acțiunea afectivă și tradițională; tipuri de orientare a acțiunii (uzaj, datină, interesul propriu); tipuri de ordine legitimă (convențională, legală); tipuri de autoritate (tradițională, charismatică, legală) etc. Întreaga lui operă abundă de delimitări conceptuale și tipologii, de tipuri ideale (pure) și tipuri individuale (la medie). El identifică mai multe tipuri de capitalism: speculativ, colonial, financiar și cel modern, de organizare rațională a muncii libere (specific capitalismului industrial), dar analizează doar ultimul tip de capitalism, și insistă asupra faptului că acesta s-a dezvoltat numai în Occident (așa cum și alte fenomene sunt specifice Occidentului), fără a exclude însă posibilitatea organizării raționale a muncii nelibere.

Punctul de plecare al interesului lui Weber pentru tema enunțată l-au constituit dezbaterile publice în jurul ideii că protestanții dețin poziții economice dominante în societate. Weber constată că anterior lui nu s-a ținut cont de particularitatea dezvoltării capitalismului modern, pe care îl pune în legătură cu etica protestantă, mai exact cu modul de viață caracterizat de o etică determinată religios – este vorba de calvinism, protestantismul ascetic (puritanismul). Avem de-a face cu o atribuire cauzală aproape univocă. O astfel de formulare nu poate să nu atragă totuși anumite rețineri în a accepta că dezvoltarea capitalistă modernă ar fi efectul comportamentului religios ascetic devenit un mod de viață. Se pot identifica și motivații ale acestei atribuiri din partea unui protestant ascetic care a fost Weber însuși. Modelul de cercetare rămâne însă unul de referință, iar implicațiile lui au depășit granițele metodologiei, dacă avem în vedere disputele asupra diferențierii Occident – Orient, asupra cărora nu insistăm aici.

Capitalismul rațional al muncii libere se bazează pe activitatea de schimb, pe șanse de câștig pașnice, iar această activitate este orientată după calculul capitalului (M. Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, traducere românească de Ihor Lemnij, postfață de Ioan Mihăilescu, 1993). Weber nu consideră confesiunea cauza fenomenelor economice. El vede mai degrabă o relație istorică inversă. Trecerea la confesiunea

protestantă s-a realizat cu precădere în marile orașe dezvoltate. Ulterior, aceste grupuri de populație protestantă au edificat capitalismul modern : acte individuale de întreprinzător exercitate continuu asupra unei avuții cu valoare bănească, astfel încât câștigul obținut prin schimb să depășească mereu valoarea mijloacelor materiale utilizate.

Prin analiza unor statistici ale țărilor mixte din punct de vedere confesional, Weber constată o mai mare răspândire a bogăției și a specialiștilor, inclusiv a muncitorilor cu înaltă calificare, la populația protestantă decât la cea catolică. Este deosebit de relevant faptul că băncile nu au creat organizații raționale ale muncii, ele corespunzând capitalismului financiar și politic.

În prezent, prin experiența din fostele țări socialiste se constituie un tip nou de trecere la capitalism.

În formularea explicațiilor privind apariția spiritul capitalismului modern, Weber mărturisește lipsa unei documentări mai consistente de natură etnografică și antropologică. El evocă și ideea unei posibile eredități în conturarea în Occident a unor genuri specifice de raționalizare. Adept însă al explicației științifice (cine dorește „viziune" să meargă la cinema, cine dorește „predică" să se ducă la reuniunile religioase), Weber rămâne în sfera faptelor observabile și este încredințat de întemeierea explicației sale asupra apariției spiritului capitalismului modern : organizarea rațională a muncii libere ca urmare a practicării ascezei incluse în dogma predestinării calviniste, acceptată de clasa mijlocie burgheză. Avem de-a face cu o dominație mult mai puternică decât cea exercitată de catolicism. Totuși, nu se dă un răspuns la întrebarea : de ce s-a comportat astfel o parte a populației ? Weber crede că a fost pur și simplu un fapt eroic.

Influența lui Weber asupra sociologiei secolului XX este una dintre cele mai importante, dacă avem în vedere atât metodologia pusă la punct de gânditorul german, cât și elaborările sale privind capitalismul, organizațiile, birocrația, acțiunea socială, sociologia dreptului și sociologia religiei, democrația etc. Toate acestea, în condițiile în care opera lui a fost publicată cu precădere postum și tradusă relativ târziu în alte limbi.

În România, un loc cu totul excepţional în analiza sociologică este cel deţinut de opera lui **Mihai Eminescu**. Scrierile lui Eminescu (în jurul anului 1880) sunt contemporane cu cele ale lui Marx şi anterioare celor ale lui Durkheim şi Weber. Aşa cum dovedeşte Ilie Bădescu, care şi-a făcut o profesiune de credinţă din studierea operei sociologice eminesciene, avem de-a face cu abordări dintre cele mai interesante referitoare la trecerea societăţii româneşti la capitalism în secolul al XIX-lea. Menţionăm aici elaborările privind **pătura superpusă**, clasa socială sterilă ce se formează prin selecţia socială negativă. De asemenea, avem în vedere analiza sărăciei populaţiei, datorată introducerii unui cadru de organizare neadecvat şi nu capitalului ca atare, cum susţineau socialiştii (Ilie Bădescu, *Sociologia eminesciană*, 1994).

Ceea ce ne interesează acum este să specificăm maniera neideologică în care Eminescu îşi expune teoria. El pleacă de la constatări de fapt. Aceasta este prin excelenţă perspectiva sociologică asupra socialului, respectiv analiza faptelor şi o interpretare teoretică a semnificaţiei acelor fapte, pentru viaţa socială ca întreg. Din acest punct de vedere, acuzele aduse lui Eminescu de naţionalism sunt de-a dreptul puerile. El nu generalizează ideologic şi nici politic, ci teoretizează în legătură cu realitatea constatată.

La rândul său, **Xenopol** a tratat problematica sărăciei legată de introducerea industrialismului. Din perspectivă metodologică, el este important prin elaborările asupra conceptului de „serie istorică" şi prin explicarea schimbării sociale ca urmare a acumulării de fapte individuale.

Dacă ar fi să facem o sistematizare a influenţei fondatorilor asupra mişcării sociologice, am reţine în primul rând semnificaţia operelor lor şi a şcolilor pe care le-au constituit. Deşi activitatea clasicilor încetează în intervalul 1883 (Marx) – 1920 (Weber), orientările iniţiate de ei sunt aduse mereu în prim-planul preocupărilor de către adepţi şi critici.

Marxismul, de exemplu, a ajuns la un moment dat singura sociologie recunoscută oficial în unele ţări socialiste, dar şi un domeniu de inspiraţie sau de raportare critică pentru diverşi sociologi. Pe lângă elaborările mai mult sau mai puţin fidele (A. Gramsci, R. Garaudi etc.), avem de-a face şi cu constituirea de abordări relativ distincte de tipul **teoriei critice**

(Şcoala de la Frankfurt, întemeiată de Alex Weil în 1922, şi Noua Stângă), al **teoriei conflictului** (cel puţin o parte a ei, începând cu anii '60: A. Gouldner), al **marxismului structuralist** (Althusser).

Cât priveşte influenţele lui **Durkheim** şi **Weber**, mai consemnăm aici, faţă de cele relatate anterior, preocuparea acestora de a se delimita de abordarea psihologizantă a socialului. Durkheim a respins explicaţia socialului prin faptele individuale şi, în particular, elaborările lui G. Trade privind imitaţia (*Legile imitaţiei*, 1890). Şi Weber se distanţează de Dilthey, al cărui concept de înţelegere empatică îl preia, şi evident dezvoltă o sociologie orientată după subiect, dar nu în manieră diltheyană, ca una subiectivistă, din moment ce obiectivitatea şi cauzalitatea sunt urmărite cu insistenţă. Dilthey „topeşte obiectul în subiect" (J. Rex, „Typology and Obiectivity", în A. Sahay [ed.], *Max Weber and Modern Sociology*, 1971). Weber înlocuieşte de fapt punctul de vedere subiectiv al actorului participant, dificil de aplicat în cercetarea empirică, cu evidenţierea a ceea ce este general într-o societate (tipurile ideale se formulează în termeni de posibilitate). Prin formule individuale, se surprind caracteristicile unui eveniment şi/sau ale unei acţiuni sociale, respectiv ideile care fac o acţiune să fie clară şi consistentă. La rândul lor, *formele generalizatoare urmăresc relaţiile cauzale şi conceptualizarea* caracteristicilor generale ale unei acţiuni sociale în formă pură. Tipul ideal are atât semnificaţie de motivaţie sau acţiune orientată, cât şi de propoziţii testabile în termeni de putere de predicţie. Tocmai de aceea există o surprinzătoare apropiere între Weber şi Durkheim în ceea ce priveşte metodologia de cercetare (J. Rex, *op. cit.*).

Dovada afirmaţiei de mai sus o reprezintă sintezele sociologice realizate ulterior şi în care sunt reuniţi cei doi autori, eventual împreună cu alţi sociologi (vezi opera lui T. Parsons).

1.2.2. *Orientări metodologice actuale în sociologie*

Rolul analizei metodologice nu este acela de a indica abordarea cea mai bună, în general, ci, cel mult, abordarea cea mai adecvată în studierea unui anumit fenomen social. Se impune însă evidenţierea punctelor tari şi a celor slabe ale fiecărei orientări. Opţiunea pentru o abordare sau alta

rămâne să fie justificată de cercetător, dar el trebuie să ştie ce poate obţine şi ce nu poate obţine prin modul său de lucru.

Pentru caracterizarea orientărilor actuale în sociologie, distingem mai întâi urmarea, mai mult sau mai puţin fidelă, a clasicilor de către un cercetător sau altul. Totuşi, este de reţinut că fondatorii au dezvoltat mai degrabă metodologii de abordare a problemelor fundamentale ale cunoaşterii ştiinţifice a societăţii şi nu atât tehnici de cercetare şi analiză a datelor (J. Rex, *op. cit.*). Studiul concret va reclama cel puţin o completare a strategiei iniţiale. Apar de asemenea diferenţieri ca urmare a schimbărilor intervenite la nivelul obiectului de studiu, dar mai ales al apariţiei de fenomene şi procese cu totul noi, cum ar fi, de exemplu, şi cele legate de tranziţia post-comunistă.

În al doilea rând, menţionăm sintezele realizate pornind de la contribuţiile clasicilor, precum şi elaborările mai mult sau mai puţin originale ale diverşilor autori.

De remarcat că influenţa postmodernismului conduce la abandonarea, de către unii sociologi, a marilor teorii şi a schemelor explicative clasice.

Acest fenomen atrage aprecieri de tipul „decompoziţia", „criza academică", „fragmentarea, balcanizarea" sociologiei etc. (Irving L. Horowitz, *The „Decomposition of Sociology"*, 1993). Dacă este totuşi sesizabilă o anumită revenire la marea teorie, ea se produce sub forma sociologiei istorice: A. Giddens, *Naţiunea, statul şi violenţa*, 1985, M. Mann, *Sursele puterii sociale*, 1986 (*apud* Michel Lallement, *Histoire des idées sociologiques*, 1993, 1994, traducere românească 1998).

De fapt, avem de-a face cu o continuare într-o formă nouă, cu accente aplicative, a perspectivei filosofiei sociale.

În condiţiile date, atunci când este vorba de analiza societăţii actuale şi de descifrarea tendinţelor de evoluţie, eseiştii tind să ocupe primele locuri (vezi lucrările lui A. Töffler, de exemplu).

Ne putem astfel întreba, o dată cu o serie de autori (A. Giddens, *Consecinţele modernităţii*, 1990; Zygmund Bauman, *Modernitate şi ambivalenţă*, 1991; Agness Heller, *Poate supravieţui modernitatea ?*, 1990 etc.), asupra modalităţilor viitoare de practică a sociologiei.

Cel mai îndreptăţit răspuns la această întrebare se situează în zona acceptării diversităţii şi a divizării în sociologie, cu conştientizarea

în acelaşi timp a faptului că sunt necesare noi elaborări teoretice de substanţă şi cât mai cuprinzătoare despre viaţa socială. Deocamdată ne referim la ceea ce este sociologia şi la orientările metodologice adoptate în cercetarea socială.

Deja dezvoltările şi elaborările de sisteme sociologice postclasice au accentuat diversitatea în această ştiinţă. Mulţimea abordărilor în sociologie este pentru unii o sursă de confuzii, în timp ce alţii o văd ca pe o competiţie care ajută la evitarea dogmatismului prin ataşarea de o singură teorie. Cei foarte implicaţi în realizarea de cercetări empirice rămân oricum în afara acestor dezbateri (A. Giddens, J. Turner, *Social Theory Today*, 1983).

Între sintezele din operele clasicilor o menţionăm aici pe cea realizată de T. Parsons. El dovedeşte că, într-adevăr, Weber şi Durkheim sunt compatibili. Parsons îl introduce în sinteza sa şi pe V. Pareto (1848-1923), la care identifică elaborările asupra echilibrului social, ca un răspuns la problema ordinii sociale bazate pe consens (istoria văzută ca o circulaţie continuă a elitelor). În schimb, Marx a fost repudiat de Parsons, „o omisiune intenţionată” (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*). Avem în vedere aici construcţia teoretică monumentală *Structura acţiunii sociale* (1937) şi *Sistemul social* (1951), biblia funcţionalismului. O dată cu aceasta, SUA „preia iniţiativa” în sociologie. Figuri proeminente de sociologi ai perioadei ce a urmat activează în spaţiul societăţii nord-americane (mulţi dintre ei imigranţi europeni). Prin activitatea sociologică a unor mari institute de cercetare, se constituie o experienţă de lucru care a condus la câteva orientări metodologice majore: **funcţionalismul**, **marxismul**, **interacţionismul simbolic**, **etnometodologia** etc.

Din perspectiva obiectivelor urmărite aici, nu vom proceda la o detaliere a fiecărei orientări metodologice în parte, atât timp cât nu intenţionăm să recomandăm recursul la una sau alta dintre ele. Mai degrabă suntem interesaţi să caracterizăm **metoda sociologică.** Astfel, diferenţierea în funcţie de **modul de raportare** la domeniul studiat pare a fi cea mai relevantă clasificare. Ea contribuie la o primă caracterizare a metodologiei sociologice. Avem în vedere, pe de o parte, **orientarea după obiect**, şi pe de altă parte **orientarea după subiect** (L. Vlăsceanu, *Metodologia cercetării sociologice*, 1982).

Importanța acestui criteriu este fără îndoială una relativă, dar el distinge două practici unilaterale în cercetarea socială, aflate în prezent în dispută pentru a se legitima. Alte criterii, cum ar fi cele care diferențiază între materialism și idealism sau între individualism și holism, au o relevanță și mai particulară. Oricum, unele elemente sunt implicate în clasificarea de față.

Din utilizarea celor două denumiri nu trebuie trasă concluzia că în orientarea după obiect se obțin rezultate obiective (adevărate), iar în orientarea după subiect se obțin rezultate subiective (false). În fond, obiectivitatea este conceptualizată mai degrabă prin controlul asupra demersului de cercetare și prin obținerea de cunoștințe științifice decât prin descrieri exterioare. Cum am văzut, și Weber reclamă obiectivitate pentru cunoașterea sociologică. Rezultatele cercetării sunt obiective dacă reflectă realitatea. Pentru a se obține acest din urmă deziderat, în alegerea metodelor de lucru și în realizarea cercetării, se impune adoptarea unei poziții de **neutralitate ideologică (axiologică)**: instrumentul să nu distorsioneze realitatea, iar în interpretarea rezultatelor, conduita cercetătorului să fie una **echidistantă**, acesta să examineze toate pozițiile, inclusiv pe cele opuse propriilor poziții (C. Zamfir, *Structurile gândirii sociologice*, 1987, text reluat de autor în lucrarea *Spre o paradigmă a gândirii sociologice*, 1999). Cerința neutralității axiologice a cercetării a fost formulată de Weber în contextul disputelor ce au avut loc în rândul membrilor Asociației Sociologilor din Germania (în jurul anului 1910), între adepții partizanatului și cei care recomandau o cercetare obiectivă a realității. Nemulțumit de a nu fi fost ascultat, Weber se orientează spre activitatea de unul singur. Ulterior, teza sa a fost preluată, între alții, de K. Mannheim (1883-1947) – fondatorul sociologiei cunoașterii (lucrarea *Ideologie și utopie*, 1929), care i-a dat o extindere mai mare decât preconizase Weber, prin ideea „intelectualității neatașate social". În fapt, sociologului nu i se poate interzice să fie un militant social (politic). Asumarea unei opțiuni ideologice, politice, culturale, religioase, naționale nu trebuie să afecteze însă corectitudinea și obiectivitatea în efectuarea cercetării, ca și în interpretarea rezultatelor (de exemplu, există o sociologie religioasă deosebit de incisivă).

Orientarea după **obiect**, ilustrată de A. Comte, K. Marx şi É. Durkheim, este practica sociologică dominantă. Ea cunoaşte în prezent o varietate de abordări, de la marxism şi teoria critică la analiza sistemică, structurală, funcţională, cauzală şi diferite modele pozitiviste (în sensul peiorativ al termenului).

Prezentăm aici metodologia **analizei funcţionale**, adusă la un înalt nivel de sofisticare de către Robert Merton în lucrarea *Social Theory and Social Structure* (1949, cu numeroase dezvoltări ulterioare). Merton elimină exagerările funcţionalismului clasic, introduce conceptul de funcţie latentă alături de cel de funcţie manifestă şi pe cel de disfuncţie alături de cel de funcţie. El doreşte o operă cuprinzătoare, aşa încât nu ezită să se raporteze la dialectica marxistă, concluzionând că cele două metode sunt cel puţin la fel de performante (R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1968). Merton respinge acuzele de conservatorism aduse funcţionalismului, argumentând că analiza de acest tip nu are vreo premisă ideologică. Totodată, el a corectat postulatele funcţionalismului referitoare la unitatea funcţională a societăţii (Radcliffe - Brown), funcţionalismul universal (Malinowski) şi indispensabilitatea (cel mai ambiguu postulat, deoarece nu se ştie dacă el se referă la funcţie sau la elementul care îndeplineşte funcţia, apoi una şi aceeaşi funcţie este îndeplinită de elementele alternative, după cum unul şi acelaşi element poate avea funcţii multiple). Pentru Merton analiza funcţională prezintă o valoare **propedeutică**. Ea atrage atenţia că nu trebuie să se accepte concepte şi asumpţii în mod tacit. Funcţiile paradigmei sunt **noţionale** : un aranjament cât mai coerent al conceptelor şi al relaţiilor lor ; de **ghid** al cercetării, pentru evitarea acceptării ad-hoc a ipotezelor ; formează fundamentul **interpretărilor** teoretice : atunci când o explicaţie nu poate fi construită pe fundamentul paradigmei, ea este tratată ca un aspect al structurii totale, iar fundamentul trebuie extins pentru a susţine acest aspect nou ; **euristică** : se realizează o analiză funcţională, nu descrierea detaliilor concrete ; **codificarea** analizei calitative într-un mod care aproximează logica analizei cantitative. Vom înţelege demersul propus dacă evidenţiem structura analizei funcţionale (C. Zamfir, *op. cit.*), alcătuită din : **sistemul** faţă de

care un fenomen este considerat funcţional ; **cerinţa funcţională,** orientarea sistemului spre crearea şi menţinerea condiţiilor necesare bunei sale funcţionări, supravieţuirii şi dezvoltării ; **elementul funcţional şi funcţiile sale,** un fenomen social care are semnificaţie, consecinţe pentru cerinţele funcţionale ale unui sistem. Analiza funcţională va identifica funcţiile, dar va evidenţia şi consecinţele funcţionale ; **spaţiul funcţional,** totalitatea cerinţelor funcţionale ce se exercită asupra unui element funcţional ; **posibilul acţional,** „materia" din care sunt alcătuite fenomenele sociale. Aplicarea analizei funcţionale trebuie să facă faţă unor probleme cum ar fi : acceptarea autonomiei funcţionale a sistemelor, delimitarea acestora, apartenenţa elementelor la sisteme multiple, ideea caracterului empiric al cerinţelor funcţionale (referindu-se la o lipsă, ele nu sunt observabile), determinarea genezei elementului, existenţa elementelor non-funcţionale (dacă totul ar funcţiona, nu ar exista supravieţuiri, rămăşiţe non-funcţionale ale unui fenomen ce şi-a pierdut funcţia) ; explicaţia şi predicţia funcţională (un fenomen este explicat prin aceea că răspunde unei anumite cerinţe funcţionale care l-a produs sau îl menţine în existenţă, dar predicţia are un caracter limitat, existând alternative funcţionale), precum şi cerinţe funcţionale manifeste şi latente.

Semnificaţia operei lui R. Merton o depăşeşte cu mult pe cea a perfecţionării metodologiei analizei funcţionale. El a contribuit decisiv la abandonarea teoriei speculative şi la respingerea empirismului abstract ca modalitate de cercetare sociologică. Este vorba de elaborarea conceptului de „teoria de rang mediu". TRM este situată între generalizările empirice şi teoria generală, având rolul de a explica un anumit domeniu sau proces din societate.

Într-un fel, se poate spune că Merton a contribuit la conturarea unui standard al cercetării sociologice, care, treptat, începând cu deceniul cinci, devine orientarea dominantă, din momentul în care se realizează sinteza cu lucrările de cercetare empirică ale lui P. Lazarsfeld (emigrat în SUA din Austria) : *Alegerea populară* (1944), *Votarea* (1946), *Limbajul cercetării sociale* (vol. I, 1955, vol. II, 1972). E. Shils (1971) consideră că sinteza Merton – Lazarsfeld a reunit tot ceea ce era mai valoros

în sociologie (*apud* A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*). Ca urmare, s-a constituit acel standard al cercetării sociologice care îmbină teoria (fără a se condiţiona de o anumită orientare teoretică) cu metodele de culegere a datelor, analiza informaţiilor şi teoretizarea rezultatelor. Cercetarea se realizează în baza unor principii şi norme elaborate ca sinteză a practicii de cunoaştere şi nu impuse din afară.

Avem de-a face cu o practică de cercetare care accentuează nevoia pregătirii teoretice (o teorie care exprimă natura domeniului cercetat la un moment dat) şi a desfăşurării sale metodice (acele metode care corespund specificului fenomenului şi obiectivelor urmărite într-un studiu sau altul), ceea ce este în acord cu recomandarea lui Comte de a se realiza un studiu pozitiv. Deoarece oponenţii acestei orientări în cercetarea socială atribuie în mod peiorativ denumirea de **pozitivism** tuturor demersurilor care proclamă necesitatea cunoaşterii obiective (dar pe care o regăsim nu doar la Comte, Marx şi Durkheim, ci şi la Weber), adepţii respectivei orientări refuză să se identifice cu pozitivismul, tocmai datorită acelei ambiguităţi pe care am evidenţiat-o anterior.

Ca urmare a nemulţumirilor faţă de sociologia orientată după obiect, taxată *in corpore* ca pozitivistă, unii autori au dezvoltat sociologia orientată după **subiect**, situându-se totuşi mai aproape de Dilthey decât de Weber. „Sociologia subiectivă" tratează socialul din interior. Ea este ilustrată de sociologia fenomenologică (A. Schutz, cu lucrarea *Fenomenologia lumii sociale*, 1932), interacţionismul simbolic (H. Blumer, cu lucrarea de referinţă *Interacţionismul simbolic. Perspectivă şi metodă*, 1969) şi etnometodologie (H. Garfinkel, cu lucrarea *Studii de etnometodologie*, 1967).

Aceste abordări conferă subiecţilor studiaţi un rol activ în cunoaştere, în calitate de depozitari ai semnificaţiilor atribuite faptelor şi evenimentelor din societate. Interesul cercetătorului se îndreaptă spre identificarea semnificaţiilor şi evidenţierea mecanismelor prin care se produc, considerate modalităţi de statuare a socialului ca atare.

A. Schutz acorda conştientului rolul de agent de „tipificare" şi considera limbajul de zi cu zi un mediu de tipificare prin excelenţă, „casă de tezaur a tipurilor gata făcute, preconstruite" (A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*).

Criticii operei lui Schutz atrag atenţia asupra îndepărtării lui semnificative de Weber. Tipificarea nu este tipul ideal weberian. În sociologia fenomenologică avem de-a face cu o interpretare intuiţionistă a metodologiei dezvoltate de Weber. Schutz vrea o reconstrucţie a realităţii pornind de la semnificaţiile atribuite de actorul social. Weber realizează o explicaţie care **să corespundă** semnificaţiei date de actorul social. În fapt, Weber urmăreşte să surprindă ceea ce este general într-o societate şi care există independent de manifestările individuale (Arun Sahay [ed.], *Max Weber and Modern Sociology*, 1971). Este deci neavenită construirea unei descendenţe weberiene stricte a sociologiei fenomenologice.

La rândul său, H. Blumer, membru al Şcolii de la Chicago, combină fenomenologia cu tradiţia şcolii respective. El acordă importanţă absolută studiilor de caz. Pentru Blumer, negocierea este factorul care facilitează înţelegerea tipurilor de ordine socială (Hans Joas, „Symbolic Interactionism", în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*). Semnificaţiile se atribuie în cadrul interacţiunii sociale. În ceea ce îl priveşte pe Garfinkel, fost student al lui Parsons, el a dorit integrarea acţiunii şi a cunoaşterii într-o nouă teorie. Se desprinde însă de Parsons, respectiv de realismul analitic (potrivit căruia cunoştinţele despre lumea exterioară se obţin prin aplicarea canoanelor logico-empirice, printr-un proces de aproximări necesare) şi se orientează spre actorul cunoscător (J. Heritage, „Ethnomethodology", în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*).

Valoarea abordărilor subiective constă în reliefarea caracteristicilor sociale la nivel micro, surprinderea unor tipuri importante de interacţiune socială, luarea în considerare a semnificaţiilor pe care oamenii le atribuie acţiunilor lor şi evenimentelor sociale în general. În fapt, orientările subiective (numite şi microsociologie) sunt mai aproape de alte discipline, cum ar fi psihologia socială, antropologia etc. Ele nu sunt competitive în raport cu metodologiile sociologice standard. Fără îndoială însă că explicarea cât mai adecvată a vieţii sociale presupune luarea în considerare şi a elementelor subiective, fără a fi necesară o sociologie subiectivă. De exemplu, în studierea calităţii vieţii este implicată şi perspectiva

subiectivă, „valoarea pe care omul o acordă vieţii sale” (C. Zamfir, *Indicatorii şi sursa de variaţie a calităţii vieţii*, 1984).

Neajunsul principal al orientărilor subiective este ignorarea condiţiilor de existenţă şi a mijloacelor de acţiune de care dispune societatea şi de care se face uz la un moment dat.

Orientarea **obiectivă** ambiţionează plasarea cercetătorului în exterior, analiza şi interpretarea din afară. Ea are meritul de a surprinde procese macroeconomice, mecanisme de structurare a socialului şi de caracterizare a întregului, dar nu are capacitatea de a explica schimbarea socială, datorită favorizării unui determinism rigid, fără implicarea factorului subiectiv. De fapt, dorinţa de plasare în exterior este în ultimă instanţă imposibilă (cercetătorul trăieşte în societatea pe care o studiază).

Pentru A. Giddens, patru sunt dilemele abordărilor sociologice : dacă explicaţia vieţii sociale se poate realiza pornind : a) de la **structură** sau de la **acţiune** ; b) de la **conflict** sau de la **consens** ; c) de la **factorul economic** sau de la **factorul non-economic** ; la aceste trei dileme clasice se adaugă o a patra, care se referă la rolul **factorului de gen** (evidenţiat prin abordările feministe).

Opţiunea pentru o alternativă sau alta nu este atât de rigidă (definitivă) pe cât se crede la prima vedere. Mai degrabă se pune problema cum să le relaţionăm unele cu altele, structura cu acţiunea, consensul cu conflictul, factorul economic cu factorii non-economici ; cum să analizăm mai bine genul în relaţie cu abordările existente şi cu conceptele teoriei sociologice (A. Giddens, *Sociology*, 1994). Or, diferitele abordări teoretice din sociologice, fie ele chiar şi cele mai semnificative, se cantonează totuşi într-o alternativă sau alta, fără a crea punţi de comunicare între ele, punţi necesare pentru înţelegerea cât mai adecvată a societăţii umane. Este evident că, pe de o parte, o generaţie moşteneşte o anumită structură socială în care acţionează, dar, pe de altă parte, o şi modifică şi produce noi structuri. Tot astfel, este evident că interesele indivizilor şi ale grupurilor (claselor) sunt diferite şi acestea generează conflict, după cum în societate se realizează un minimum de consens. La fel se pune problema factorilor dezvoltării sociale moderne : economia este pusă în

legătură cu diferite niveluri de structurare a socialului, dar şi factorii non-economici au roluri specifice.

Societatea omenească este un tot structurat, deosebit de complex; studierea sa, ca întreg sau pe domenii, reclamă de fiecare dată o construcţie teoretico-metodologică prin care să se ţină cont de natura obiectului de studiu. În acest sens, abordările „obiective" pot fi foarte părtinitoare, iar cele „subiective" nu se plasează automat în afara obiectivităţii. În fapt, putem avea explicaţii unilaterale şi într-un caz, şi în celălalt.

Fără a avea aceeaşi valoare de cunoaştere, unele dintre orientările metodologice sunt compatibile. De aici, multe încercări de unificare într-o nouă abordare. Unele modalităţi de raportare la social au fost pur şi simplu abandonate, cum ar fi operaţionalismul, de exemplu, datorită nivelului foarte scăzut de relevanţă; nici structuralismul nu mai este o orientare sociologică; a rămas însă analiza structurală. Pentru A. Giddens, structuralismul şi post-structuralismul sunt „tradiţii de gândire moarte". Ele au eşuat, dar au pus probleme cu semnificaţie durabilă. În ceea ce îl priveşte, ca autor al teoriei **structurării**, Giddens doreşte reconcilierea acţiunii (a perspectivei individualiste) şi a colectivităţii, prin eliberarea teoriei sociale de dilemele inerente pozitivismului şi teoriei acţiunii sociale. Până în prezent însă elaborările nu sunt suficient de concludente (Ira Cohen, „Theory of Structuration and Social Practice", în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*).

Anumite incompatibilităţi între orientări metodologice sunt create prin concepţiile teoretice. De asemenea, se pot alege strategii de cercetare care nu permit combinarea datelor, iar acest fapt este prezentat ca adecvare la natura domeniului studiat. Excluderile reciproce şi poziţiile unilaterale împiedică un studiu cât mai complet al unui domeniu de interes.

Astfel, în sociologia orientată după obiect se remarcă preferinţa pentru analizele cantitative, pe când în sociologia orientată după subiect analizele calitative sunt dominante, dacă nu exclusive. Se constituie demersuri paralele de cercetare. Ajungându-se la absolutizări, se văduveşte însăşi cercetarea de posibilitatea cunoaşterii adecvate. Cele strict cantitativiste eşuează într-un empirism abstract, lipsit de semnificaţie teoretică, iar

cele calitativiste sunt simple descrieri (relatări de evenimente, motivaţii amestecate cu punctele de vedere ale naratorului).

Ca o concluzie generală, subliniem faptul că **diferitele orientări metodologice de efectuare a cercetărilor nu sunt incompatibile.** Într-o cercetare specifică **pot fi combinate abordările de tip subiectiv cu cele de tip obiectiv, cele de natură cantitativă cu cele de natură calitativă.** De fapt, apare necesitatea nu doar a unui „pluralism metodologic”, ci şi a unui **mod de abordare fundamentat teoretic, dar nesubordonat unei orientări teoretice anume.** Acest fapt este cu atât mai îndreptăţit cu cât s-a constatat că se poate realiza o analiză funcţională fără a profesa funcţionalismul, o analiză structurală fără aderări la structuralism, o analiză comunicaţională fără a te cantona în graniţele interacţionismului simbolic, abordarea problemelor vieţii de zi cu zi fără a fi etnometodolog.

O astfel de rezolvare este dată de către C.W. Mills, care administrează o critică severă celor două abordări unilaterale în sociologie, respectiv superteoriei (speculaţia care ignoră total realitatea) şi empirismului abstract (anchetomania), considerându-le pe bună dreptate sterile. (Mills îi nominalizează pe Parsons şi pe Lazarsfeld drept cei mai iluştri reprezentanţi ai celor două abordări, deşi ultimul, prin opera sa, nu justifică o astfel de etichetare). El recomandă insistent întoarcerea la clasici, revenirea la savantul „meşteşugar”, care lucrează de unul singur în mod neîntrerupt.

> Celui care vrea să scrie o carte de sociologie, Mills îi cere în primul rând imaginaţie, întocmire de fişe cu observaţii şi analize într-o activitate intelectuală continuă, evitarea fetişismului metodei şi reabilitarea intelectualului care lucrează independent: el este propriul său teoretician şi metodolog, iar practicarea teoriei şi metodei se face cu un meşteşug autentic, într-un limbaj cât mai simplu. Trebuie avute în atenţie atât elementele ultraistorice, cât şi studierea detaliilor infraistorice; construcţia de modele; studierea nu doar a mediilor restrânse, ci şi structurile sociale în care se înscriu acestea; surprinderea interferenţelor dintre medii şi structuri; să se aibă în permanenţă în vedere cazuri concrete, natura genetică a naturii umane; încercarea de raportare la clasicii

sociologiei ; evitarea preluării formulărilor oficiale ale conflictelor sociale, precum şi a problemelor personale ; înţelegerea tendinţelor şi a semnificaţiilor specifice epocii studiate (C.W. Mills, *Imaginaţia sociologică*, traducere românească 1974).

Nu contestăm valoarea acestei cercetări artizanale, dar este de neimaginat ca în prezent să se renunţe la impresionanta industrie care a devenit cercetarea sociologică, după cum nu vor dispărea nici „teoreticienii" de cabinet sau amatorii de eseuri. Este de observat că marii sociologi nu au desfăşurat cercetări empirice ample. Ei s-au bazat în cea mai mare parte pe o documentare personală. În ultimă instanţă, nu este suficient să vrei să manifeşti imaginaţia sociologică, trebuie să şi poţi să o faci. Sociologul obişnuit are nevoie de o pregătire tehnică. Din când în când, din rândurile acestora şi pe umerii lor se înalţă vârfurile. Aceştia se bucură de prestigiu, ceilalţi sunt ignoraţi : efectul Matthew, după expresia lui R. Merton (*Social Research and the Practicing Proffesions*, 1982).

1.3. Caracteristicile metodei sociologice

Dincolo de diversitatea metodologică semnalată sau, mai bine spus, pe fondul acestei diversităţi se constituie totuşi o perspectivă distinctă, inconfundabilă a sociologiei în studierea vieţii sociale. Pentru Tudor Vianu (*Curs de sociologie*, Universitatea Bucureşti, 1932-1933) complexitatea sociologiei se explică prin faptul că prin „societate" se desemnează realităţi diferite : umanitatea însăşi, coexistenţa de oameni în spaţiu şi timp (societate antică, românească etc.), tip de coexistenţă umană (familie), o unitate psihică rezultată din interacţiunea mai multor indivizi (mulţimea, naţiunea).

Insistenţa asupra specificului sociologiei nu implică vreo încercare de izolare a disciplinei de celelalte ştiinţe, atât timp cât nu se produc abateri de la cerinţele cunoaşterii. Cu atât mai puţin se pot avea în vedere excluderile din sfera sociologiei ale demersurilor colaterale de cercetare ştiinţifică. Întreprinderea de faţă este mai degrabă una de autoidentificare, de sentiment al apartenenţei la un grup profesional. Aceasta nu înseamnă

că orice cercetare care este declarată a fi una sociologică va putea fi subsumată perspectivei corespunzătoare. În schimb, unele modalităţi de cercetare care nu sunt declarate sociologice ar putea să fie totuşi subsumate acesteia. Aşa cum menţionam anterior, sunt sociologi care urmează modele specifice psihologiei sociale, antropologiei etc., după cum unii specialişti, ce se identifică pe ei înşişi ca psihologi sociali, psihosociologi, antropologi, adoptă perspectiva sociologiei.

Interferenţele menţionate, ca şi altele, sunt consecinţa firească a naturii socialului şi a multiplelor interdependenţe dintre sferele acestuia. De aici şi eforturile de a realiza studii multidisciplinare, interdisciplinare sau de constituire a ştiinţelor de graniţă, ca şi a unei singure ştiinţe sociale.

Pentru definirea metodei sociologiei ne îndreptăm mai întâi atenţia spre operele clasicilor (fondatorii, părinţii). Preocupaţi efectiv de întemeierea disciplinei, ei şi-au elaborat operele în spiritul crezului că o astfel de ştiinţă despre societate este posibilă, fără a se „îndatora" altor ştiinţe. Considerăm îndreptăţită afirmaţia potrivit căreia demersul specific sociologiei este cel orientat după ideea **totalităţii sociale**.

Perspectiva sociologică se construieşte prin efortul de studiere a societăţii umane ca pe un tot, de a face din sociologie o ştiinţă socială generală. Aceasta nu înseamnă subordonarea altor ştiinţe sociale (chiar dacă astfel de încercări sunt evidente la unii autori, după cum apar şi încercări de topire sau subordonare a sociologiei).

Ideea totalităţii este prezentă la Durkheim în *Regulile metodei sociologice*. Ea a fost ulterior dezvoltată de Marcel Mauss, autor al unor lucrări împreună cu Durkheim şi continuator al acestuia, prin conceptul **de fenomen social total** (*Eseu despre dar*, 1925).

Ceva asemănător este prezent şi la Marx: formaţiunea social-economică este cadrul de analiză a fenomenelor sociale. În acelaşi timp, şi la Weber am putea identifica un astfel de obiectiv, de surprindere a totalităţii prin tipul ideal, ca şi prin analiza interdependenţelor dintre formele acţiunii sociale.

Implicaţiile acestor abordări conduc la analiza oricărui fapt social în contextul, în ansamblul din care face parte. Astfel se ţine cont de interdependenţele în care se află orice fapt social, de geneza lui şi de caracterul de masă (H.H. Stahl, *op. cit.*).

În accepţia pe care i-o atribuie Stahl, sociologia ca ştiinţă socială generală are şi o vocaţie **interdisciplinară**, ea integrează, la nivel macrosocial, cunoştinţele obţinute prin studierea fenomenelor particulare. El respinge clasificările ştiinţelor după sfere ale socialului, potrivit cărora sociologia s-ar ocupa doar de studiul relaţiilor sociale (Simmel, Parsons etc.). Punctul de vedere promovat de Stahl aparţine în fond Şcolii sociologice conduse de D. Gusti. Acesta formulase fără echivoc principiul ordonator al unităţilor sociale în raport cu indivizii. Naţiunea, cea mai generală unitate socială, devine cadrul de referinţă pentru studiul oricărei alte unităţi sociale, pentru că ea este „singura unitate socială care îşi ajunge sieşi, în sensul că nu cere pentru deplina ei realizare o unitate socială mai cuprinzătoare, fiind în stare să-şi creeze o lume proprie de valori, să-şi stabilească un scop în sine şi să-şi afle mijloace de înfăptuire, adică forţa de organizare şi propăşire în propia ei alcătuire" (D. Gusti, *Sociologia naţiunii şi a războiului*, 1937, lucrare reeditată de I. Bădescu în 1995).

Într-adevăr, nici o altă disciplină nu ambiţionează la un astfel de statut de ştiinţă generală, reclamat încă de Comte pentru sociologie. Psihologia şi antropologia, două competitoare ale sociologiei la statutul de ştiinţă socială generală, nu pot îndeplini totuşi acest rol de generalizare, sintetizare şi sistematizare a rezultatelor cercetărilor, ca şi a metodelor. În schimb, sociologia ca ştiinţă a societăţii conferă cadrul de cercetare adecvat, respectiv o metodologie generală care permite studierea totalităţii relaţiilor şi proceselor sociale (J. Gould, E. Kolb [ed.], *A Dictionary of the Social Sciences*, 1964).

Continuând să conturăm perspectiva metodologică a sociologiei, vom evidenţia preocuparea pentru studierea diferitelor componente ale vieţii sociale în calitatea lor primordială, aceea **de a fi sociale**. Prin aceasta, sociologia nu epuizează studiul socialului şi nici nu se transformă într-o ştiinţă a ştiinţelor sociale. Ea rămâne o ştiinţă cu un obiect propriu de studiu, alături de alte ştiinţe sociale, deşi cu un grad mai mare de generalitate.

Tratarea raportului sociologiei cu alte ştiinţe sociale o identificăm, de exemplu, la O. Trăsnea. Referindu-se la relaţia sociologie (sociologie politică) – politologie, autorul arată că sociologia politică cercetează fenomenele politice, comparându-le cu alte fenomene sociale: puterea politică, ca manifestare a puterii sociale, acţiunea politică, specie a acţiunii sociale, statul, ca formă de organizare a societăţii, grupurile politice, ca varietate a grupurilor sociale, relaţiile politice, ca element al relaţiilor sociale, pe când politologia surprinde specificitatea fenomenelor politice. Prin urmare, în strategia de cercetare şi analiză, sociologia se distinge prin opţiuni diferite în privinţa variabilelor explicative (O. Trăsnea, *Probleme de sociologie politică*, 1975).

Metodologia de cercetare care să corespundă cerinţelor perspectivei sociologice de abordare a socialului – pe care o denumim aici **metodologia standard** – trebuie să fie una cât mai **cuprinzătoare** (să se evite capcana unilateralităţii şi a „ismelor” de tot felul: behaviorism, economism, marxism, mecanicism, psihologism, acţionalism, funcţionalism, empirism, structuralism, sociologism etc.) şi cât mai **adecvată** naturii domeniului studiat.

„Nucleul dur” al metodologiei standard este acea sinteză dominantă identificată de Shils, dar la care au contribuit o sumă de alţi sociologi, nu doar Merton şi Lazarsfeld. De asemenea, este vorba şi de deschiderea spre alte influenţe. Prin urmare, fără a fi eclectică, **metodologia standard de cercetare sociologică** reuneşte într-o construcţie sui-generis, care se vrea coerentă, cuprinzătoare şi adecvată specificului socialului, elementele viabile identificate în practica sociologică. Modelul standard trebuie înţeles şi practicat ca un set de principii şi reguli, ca un **tip ideal** în accepţie weberiană, iar proiectarea şi realizarea se particularizează în funcţie de domeniul studiat la un moment dat.

Un exemplu de cercetare în care s-a urmărit respectarea cerinţelor metodologiei standard este cel constituit de studiul calităţii vieţii, pe care îl realizăm anual la ICCV, începând din 1990 (pentru un număr de ani s-au studiat eşantioane panel: aceiaşi subiecţi, respectiv gospodării familiale).

Cercetarea calităţii vieţii reprezintă o preocupare majoră în sociologie (la Asociaţia Internaţională de Sociologie există un grup de lucru consacrat calităţii vieţii şi indicatorilor sociali, apar o serie de lucrări şi reviste cu denumirea respectivă etc). Această cercetare este preponderent sociologică, dar conţine şi elemente de natură multi- şi interdisciplinară, în efortul conturării unei „imagini" cât mai complete despre domeniul respectiv (I. Mărginean, *Schiţă de indicatori ai calităţii vieţii*, 1991).
În cadrul proiectului, datele obiective de stare se combină cu date de percepţie, de evaluare şi de satisfacţie. Avem în vedere date de natură statistică privind resursele economice ale nivelului de trai, date referitoare la condiţiile de viaţă ale populaţiei: habitat, locuinţă, înzestrarea gospodăriei cu bunuri de folosinţă îndelungată, proprietăţile, veniturile şi consumul, participarea socială şi politică etc., după cum avem în vedere şi evaluări ale populaţiei privind situaţia personală şi familială, diverse aspecte de administraţie şi conducere la nivel local şi naţional, exprimarea nivelului de satisfacţie globală şi pe componente. În acest fel pentru anumite variabile se utilizează mai multe măsurători (pentru venit, de exemplu, sunt trei măsurători distincte: nivelul venitului - monetar şi în natură, autoevaluarea gradului în care venitul permite acoperirea cerinţelor de consum ale familiei, satisfacţia în raport cu veniturile realizate). În acelaşi timp, datele privesc deopotrivă persoanele şi grupul familial. Cercetarea implică atât analize cantitative, cât şi analize calitative. În plus, avem de-a face cu un proiect de cercetare deschis. El permite dezvoltarea şi pe alte componente (I. Mărginean, *Tineretul deceniului unu. Provocările anilor '90*, 1996).

Modalitatea de realizare a cercetării împreună cu structurile explicative şi de interpretare alcătuiesc o **paradigmă**, chiar dacă de cele mai multe ori se are în vedere doar explicaţia.

Paradigmele definesc atât de mult o ştiinţă, încât la întrebarea: „Ce este sociologia?" se poate răspunde: „sociologia este ceea ce fac sociologii" (A. Inkeles, *What is sociology*, 1964). Reputatul sociolog Ion Ungureanu, dispărut atât de tânăr, a codificat într-o lucrare de excepţie

o sumă de paradigme ale sociologiei, sesizând punctele tari şi cele slabe ale fiecăreia, mai exact valoarea lor de cunoaştere. Nu există paradigme pe de-a întregul funcţionale. Puterea lor de cunoaştere este parţială (I. Ungureanu, *Paradigme ale cunoaşterii societăţii*, 1990).

Multitudinea de paradigme utilizate în sociologie are un impact negativ asupra **cumulativităţii** cunoştinţelor, cerinţă esenţială pentru orice ştiinţă. Paradigma facilitează comunicarea între adepţii ei şi o închide în raport cu exteriorul. Identificăm aici un motiv în plus pentru a construi punţi de legătură între diversele paradigme în condiţiile în care nu se poate ajunge la o singură paradigmă, ci doar la una dominantă la un moment dat. Situaţiile de criză conduc la abandonarea paradigmelor vechi şi la constituirea altora. Schimbarea paradigmelor reprezintă adevărate revoluţii ştiinţifice (Th. Kuhn, *Structura revoluţiilor ştiinţifice*, 1976).

Colapsul comunismului a surprins comunitatea sociologică nepregătită să facă faţă nevoilor de cunoaştere şi explicare a realităţii sociale în schimbare, pentru a se găsi soluţii la gravele şi presantele probleme ale tranziţiei. Peisajul sociologic s-a schimbat radical, dincolo de restaurarea libertăţii de opţiune a cercetărilor şi de explozia modalităţilor de cercetare.

Dacă ne referim la România, temele cele mai cercetate înainte de 1989 au fost : integrarea socială şi profesională, omogenizarea structurii sociale, eficienţa învăţământului politic şi a educaţiei socialiste. După 1989, peisajul metodologic a devenit extrem de divers, iar temele predilecte se referă la revoluţie şi tranziţie post-comunistă, ca şi la multe alte aspecte privind participarea politică, iniţiativa privată, politica socială, grupurile defavorizate, migraţia externă, şomajul, relaţiile internaţionale, administraţia publică, mijloacele de comunicare în masă, partidele politice, comportamentul electoral, rolul statului în societatea modernă etc.

Efortul de integrare a diferitelor paradigme este mai mult decât necesar. Cătălin Zamfir (*op. cit.*) considera, de exemplu, că explicaţia cauzală şi cea funcţională sunt complementare, şi dezvoltă ceea ce numeşte **schema funcţională extinsă.**

Înainte de a se trata însă astfel de probleme, se impune să detaliem conţinutul metodologiei cercetării sociologice. Aceasta ne şi propunem să realizăm în paginile următoare.

Recomandări pentru studiu

1. De aprofundat modelele metodologice clasice. Ele vor constitui puncte de reper pentru activitatea ulterioară.
2. De analizat implicaţiile diferitelor orientări metodologice în raport cu cerinţa unei cât mai bune cunoaşteri a vieţii sociale.

Bibliografie selectivă

Bădescu, I., 1994, *Sociologia eminesciană*, Editura Porto-Franco, Galaţi.

Durkheim, É., 1974, *Regulile metodei sociologice*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti ; 1993, *Despre sinucidere*, Editura Institutului European, Iaşi.

Mills, C.W., 1974, *Imaginaţia sociologică*, Editura Politică, Bucureşti.

Stahl, H.H., 1974, *Teorie şi practica investigaţiilor sociale*, vol. I, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Ungureanu, I., 1990, *Paradigme ale cunoaşterii societăţii*, Editura Humanitas, Bucureşti.

Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Weber, M., 1994, *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, Editura Humanitas, Bucureşti.

Zamfir, C.,1987, *Structurile gândirii sociologice*, Editura Politică, Bucureşti ; 1999, *Spre o paradigmă a gândirii sociologice. Texte alese*, Editura Cantes, Iaşi).

2. CONŢINUTUL METODOLOGIEI DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ

2.1. Definirea metodologiei

Prin **metodologie** se desemnează ştiinţa efectuării cercetării. Denumirea provine de la cuvintele greceşti *methodos* = „drum, cale" şi *logos* = „ştiinţă". Este vorba de o **disciplină generală în care se dezvoltă modalităţile de realizare a cunoaşterii ştiinţifice şi priveşte ansamblul elementelor care intervin în cercetarea vieţii sociale**. Iniţial, prin metodologie s-a înţeles doar logica cercetării (I. Fawcett, F. Downs, *The Relationship of Theory and Research*, 1992). Accepţia actuală tinde să confere metodologiei statutul de ramură a filosofiei ştiinţei, strâns legată de epistemologie, deşi încă nu se poate vorbi de o metodologie generală. Există doar metodologii particulare, cum este şi metodologia cercetării sociologice (L. Vlăsceanu, C. Zamfir [coord.], *Dicţionar de sociologie*, 1993).

Pentru a-şi putea îndeplini funcţia, metodologia cercetării sociologice cuprinde, deopotrivă, **definirea adecvată a domeniului studiat, o serie de principii şi reguli de desfăşurare a investigaţiilor, instrumentarul de lucru pentru culegerea şi analiza datelor, criterii de certificare a calităţii rezultatelor, strategiile explicaţiei şi construcţiei teoretice, integrarea teoriilor particulare în teorii mai generale, precum şi trecerea la reflecţia filosofică** (fără de care procesul cunoaşterii nu este complet).

În accepţia extinsă, metodologia este definită ca un domeniu al epistemologiei. Se realizează o evaluare filosofică a tehnicilor, respectiv aspectele conceptuale, teoretice şi de cercetare ale cunoaşterii. În schimb, în accepţia cea mai restrânsă, metodologia trimite doar la tehnicile şi strategiile angajate în manipularea datelor, fără a se pune problemele validităţii şi ale adecvării cercetării (D. Jary, J. Jary, *Collins Dictionary of Sociology*, 1991).

Într-adevăr, în practica sociologică se întâlnesc, aşa cum s-a constatat în paginile anterioare, modalităţi variate de realizare a cercetărilor, în ultimă instanţă metodologii diferite. Principala sursă de variaţie o constituie **concepţia teoretică**, în funcţie de care sunt elaborate definiţiile obiectului studiat. Pe de altă parte, asistăm la un proces de acumulare în timp (prin critica sistemelor sociologice, a practicii de lucru) şi la formularea de prescripţii în legătură cu realizarea cercetărilor, în condiţii de diversitate opţională referitoare la abordările concrete.

Se poate spune însă că, în activitatea de cunoaştere pe care o realizează diferiţi cercetători, se ignoră adesea părţi mai mici sau mai mari din conţinutul metodologiei.

Nu întâmplător deci metodologia devine şi un criteriu de analiză a unui sistem sociologic şi, evident, a unei cercetări particulare, pentru a se putea evidenţia acurateţea procesului prin care sunt obţinute rezultatele şi cărora li se conferă statutul de cunoştinţe.

O abordare în acord cu nevoile complexe ale cunoaşterii ştiinţifice presupune conceperea metodologiei de cercetare pe câteva mari componente, respectiv : una **teoretică**, a teoriei referenţiale şi a normativităţii metodologice, o alta **metodică**, a strategiilor, metodelor, tehnicilor, procedeelor şi instrumentelor de lucru ; şi, în fine, una de natură **epistemologică**, de evaluare a rezultatelor cercetării şi a construcţiei teoretice, în ultimă instanţă de certificare a statutului ştiinţific al sociologiei.

2.2. Teoria referenţială şi normativitatea metodologică

Teoria referenţială îndeplineşte rolul de ghid al cercetării atât în fazele de pregătire a cercetării, prin sistemul conceptual specific de analiză a domeniului, de abordare a ipotezelor, indicatorilor şi a modelelor de cuantificare şi măsurare, cât şi în fazele de realizare şi finalizare referitor la interpretare, explicare, comunicare şi chiar receptare a rezultatelor, precum şi la integrarea lor la niveluri superioare de generalizare. Ea poate fi şi o sursă de derivare a altor cunoştinţe.

Ne putem întreba dacă nu ar fi mai bine să nu se facă vreo trimitere teoretică atunci când se elaborează proiectul de cercetare, pentru a nu „influența" cunoașterea. În realitate, o astfel de opțiune nu ar putea fi urmată.

C. Popa atrăgea atenția că nu există o cunoaștere empirică pură (C. Popa, *Teoria cunoașterii*, 1972). Cercetătorul se apropie de obiectul său de studiu utilizând o serie de termeni, deci elemente teoretice. Refuzul inițial al teoriei se dovedește a fi însă mult mai păgubos din perspectiva acurateței procesului de cunoaștere. Într-o astfel de strategie influența prejudecăților devine mai mare. Tocmai de aceea este îndeobște acceptat faptul că poți cerceta numai ce ai definit și cunoști deja, beneficiind de utilizarea rezultatelor altor cercetări.

În condițiile în care pentru un domeniu anume nu s-a conturat încă o teorie sau cea existentă este considerată nesatisfăcătoare, revine cercetătorului rolul de a schița o astfel de teorie, fie și la nivelul unor explicații ipotetice. Oricum, el trebuie să construiască un cadru teoretico-metodologic suficient de articulat pentru efectuarea cercetării.

La rândul său, cercetarea empirică îndeplinește mai multe funcții teoretice asupra cărora a atras atenția R. Merton. Cercetarea **inițiază** teorii, le **reformulează**, le **reorientează** sau le **clarifică** pe cele existente (R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, ediția 1968). Prin urmare, cercetarea empirică nu are doar rolul de a testa o ipoteză. Prin observarea unui fapt aberant, printr-o descoperire neașteptată, întâmplătoare (serendipitate), se ajunge la formularea de ipoteze noi, la teorii noi, la corectarea și/sau dezvoltarea celor vechi. Modalitățile noi de cercetare îmbogățesc cunoașterea. La rândul lor, datele culese în cercetare facilitează explicația, dar și elaborarea de noi scheme conceptuale pentru alte cercetări.

Cât privește **normativitatea** metodologică, ea constituie un set de reguli ale unei bune cercetări. Normativitatea poate fi văzută, deopotrivă, ca fiind destinată să realizeze un inventar de probleme ce trebuie rezolvate în efectuarea unei cercetări, precum și ca proceduri de rezolvare, respectiv **cum** să se acționeze. Însușirea și respectarea acestor cerințe diferențiază un specialist de un amator. Normativitatea nu trebuie însă să

îngrădească creativitatea, imaginaţia cercetătorului, ea doar îl orientează pentru evitarea erorilor şi a „simplificărilor" care îl îndepărtează de o bună cunoaştere.

De reţinut însă că simplificările de acest tip nu sunt doar opera neprofesioniştilor, ele sunt practicate şi de către o parte dintre cei care se pretind profesionişti, fie ca urmare a opţiunii pentru anumite şcoli sociologice deficitare metodologic, fie ca urmare a ignorării cu bună ştiinţă a cerinţelor pe care le consideră împovărătoare, eventual lipsite de eficienţă. Aşa cum arată şi I. Iordăchel, într-o lucrare de pionierat în România, publicată după reluarea învăţământului sociologic, existenţa metodelor de cercetare ca atare nu asigură în mod automat cunoaşterea autentică. Este nevoie de o metodologie care să pună în relaţie cercetarea cu teoria şi cu seria de criterii de aplicare a metodelor (I. Iordăchel, *Introducere în sociologie*, 1974). Tot astfel, S. Chelcea se referă la unitatea dintre înţelegere şi explicaţie, dintre teoretic şi empiric, dintre cantitativ şi calitativ, dintre constatare şi evaluare (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode şi tehnici de cercetare*, 1998). Se pot adăuga multe alte principii şi reguli, cum ar fi : îmbinarea inducţiei cu deducţia, a analizei cu sinteza, raportarea părţii la ansamblul din care face parte, surprinderea genezei şi evoluţiei faptelor sociale, identificarea relaţiilor cauzale şi a celor funcţionale dintre fapte, fenomene şi procese sociale, ţinând cont, totodată, de caracterul probabilist al determinării, de rolul întâmplării etc. Prin conceperea normativităţii metodologice se lasă o largă libertate cercetătorului pentru a decide cum să realizeze o cercetare. Totodată, se insistă asupra unor interdicţii. Cercetătorul **nu** trebuie : să supună oamenii la experimente degradante ; să provoace fenomene negative, disfuncţionale ; să facă rău cuiva ; să participe la acte imorale sub pretextul cunoaşterii lor ; să folosească informaţiile obţinute împotriva celor care le-au furnizat, împotriva altora sau în favoarea sa. Totodată s-au elaborat coduri deontologice ale asociaţiilor sociologice, de sondaje şi marketing, în care se insistă asupra normelor profesionale de efectuare a cercetărilor. Se solicită o calificare adecvată în domeniu, corectitudine şi obiectivitate (Asociaţia de Sociologie din România a elaborat un asemenea cod).

2.3. Metode, tehnici, procedee şi instrumente de cercetare

În practica sociologică, se foloseşte adesea termenul „metodă" pentru orice element care prescrie un mod de a acţiona în efectuarea unei cercetări. Astfel, prin „metodă" se ajunge să se desemneze atât o procedură relativ simplă de lucru, cât şi elemente mai generale, inclusiv cele de tipul strategiei de cercetare, sau chiar cercetarea ca atare. Pe de altă parte, se întâlneşte sintagma „metode şi tehnici de cercetare", evitându-se o distincţie tranşantă între cele două elemente, ca urmare a legăturii indisolubile dintre ele. Totodată, atunci când sunt aplicate separat, nu o dată se atribuie alternativ cele două denumiri. Fără a încerca să impunem o convenţie, considerăm totuşi că există criterii pentru diferenţierea metodei de tehnică. Le putem distinge, în primul rând, ca ierarhizare, metoda fiind mai complexă decât tehnica. O metodă poate cuprinde mai multe tehnici, deşi într-o cercetare anume o metodă este aplicată printr-o singură tehnică.

În enumerarea metodelor de cercetare vom avea în vedere o clasificare restrictivă şi ierarhizată. Este vorba de a se evidenţia mai întâi modalitatea generală de lucru, care corespunde şi naturii surselor de informare : oamenii, realitatea socială în desfăşurare, documentele sociale, în sensul că pentru fiecare sursă s-a dezvoltat cel puţin o metodă de cercetare. La rândul lor, metodele se diferenţiază pe tipuri. Acestea sunt şi mai frecvent numite tehnici. Dar ele concretizează metoda de abordare, iar procedeul ne apare ca o particularitate a tehnicii în aplicarea instrumentelor de cercetare. Dacă urmărim raţionamentul schiţat, între metode vom enumera **observaţia**, **experimentul**, **ancheta** şi **analiza documentară**.

Observaţia corespunde modalităţii de urmărire a unui eveniment în desfăşurarea lui ; **experimentul** este o observaţie provocată, el presupune exercitarea unui control asupra variabilelor studiate. **Analiza documentară** priveşte tratamentul aplicat informaţiilor conţinute în documente ; iar **ancheta sociologică** are în vedere culegerea de informaţii pe calea convorbirii cu subiecţii. Ca tipuri ale acestor metode enumerăm aici :

observaţia externă şi observaţia participativă ; experimentul natural şi experimentul artificial, experimentul de teren şi experimentul de laborator ; analiza statistică şi analiza de conţinut ; respectiv ancheta demografică, socio-economică, anchete de marketing, sondajul de opinie publică, ancheta de audienţă.

Se întâlnesc însă adesea expresii de tipul „tehnica observaţiei" şi a „experimentului", „tehnica analizei de conţinut" şi a „anchetei", pe considerentul că o metodă de cercetare se defineşte prin tehnicile pe care le subsumează, prin modalităţile concrete de lucru. Diferenţierea lor este însă funcţională (prin atenţionarea că există mai multe tehnici de anchetă, de exemplu). Nu este deci suficient să se spună că se utilizează ancheta. Trebuie să se precizeze tipul de anchetă, tehnicile şi procedeele utilizate la un moment dat. Interviul este o tehnică de anchetă, de culegere pe cale verbală a informaţiilor de la subiecţi ; procedeul de lucru poate fi unul ce se desfăşoară pe bază de chestionar sau pe baza unui plan de convorbire (ghid de interviu).

Confuzia de evitat este însă de altă natură, şi anume reducerea cercetării sociologice la o metodă de lucru şi, cu atât mai puţin, la o tehnică, la un procedeu sau instrument. Acest fapt se produce mai ales prin considerarea anchetei drept singura metodă şi chiar singurul tip de cercetare sociologică. Or, nu toată practica de cercetare poate fi redusă la anchetă şi la chestionar. Sunt domenii în care ele sunt adecvate şi sunt absolut necesare şi domenii în care nu sunt necesare, domenii în care nu sunt adecvate sau sunt chiar contraindicate.

Recurgerea la o modalitate sau alta de cercetare ţine deci de **adecvarea** ei la specificul domeniului şi la obiectivele urmărite. După cum se observă, numărul metodelor de cercetare este relativ mic. Respectarea cerinţei adecvării priveşte toate elementele, fie acestea metode, tehnici şi procedee de lucru, fie forme de instrumente de cercetare. Un al doilea principiu se referă la utilizarea mai multor metode, tehnici, procedee şi instrumente în studiul aceluiaşi domeniu. Acest fapt dă posibilitatea să se combine ceea ce spun oamenii cu ceea ce fac. Este vorba de principiul **triangulării**.

Combinarea metodelor, tehnicilor, procedeelor și instrumentelor conduce la conturarea unor **strategii de cercetare**. Acestea, la rândul lor, în marea lor diversitate, dau conținut la ceea ce merită a fi denumit cercetare sociologică.

Pentru Delbert Miller cercetarea sociologică cunoaște trei direcții (modele), în funcție de natura problemei, scopul cercetării, teoria ghid și tehnicile adecvate, respectiv cercetarea **fundamentală** (pură), **aplicativă** și **evaluativă** (D. Miller, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, 1991). Cercetarea fundamentală, a cărei metodologie are valoare generală, are ca obiectiv obținerea de cunoștințe noi și dezvoltarea teoriei. Cercetarea aplicativă este orientată spre analiza problemelor sociale și spre determinarea de soluții pentru rezolvare (contribuție la fundamentarea procesului decizional). În fine, cercetarea evaluativă constă în determinarea efectelor diferitelor acțiuni întreprinse în societate (evaluarea de impact și evaluarea normativă).

Dacă luăm în discuție strategiile de cercetare socială, vom distinge: a) strategii **experimentale** și **neexperimentale**; b) **comparative** și **noncomparative**; c) cu o **singură metodă** sau cu **mai multe metode**; d) **studii de caz** (monografii) sau ale **fenomenelor de masă**; e) **longitudinale** și **transversale**; f) cu **interacțiunea** cercetător – subiect (obtrusivă) și **fără interacțiune**; g) **interactivă** (se conferă un rol activ subiectului în definirea cercetării) și **noninteractivă**. Am lăsat la urmă o clasificare a strategiilor din perspectiva cuplului **calitate – cantitate**, ca fiind, poate, cea mai controversată.

> Disputa a început-o Znaniecki și Lundberg (Julia Brannan [ed.], *Mixing Methods: Qualitative and Quantitative Research*, 1993). Znaniecki este autor împreună cu I.W. Thomas al celebrei lucrări *Țăranul polonez în Europa și America* (1918-1920), bazată pe documente personale (scrisori). Znaniecki cerea însă într-o lucrare ulterioară (*Metoda sociologiei*, 1934), ca sociologia să fie doar calitativă, și a respins empirismul, sub forma operaționalismului promovat de Lundberg, ceea ce era pe deplin îndreptățit, deoarece acesta din urmă punea semnul egalității între operația empirică și concept.

Operaţionalismul nu a făcut carieră în sociologie, dar disputa calitativ – cantitativ a continuat. Pe de o parte, modelul cantitativ s-a afirmat treptat datorită prestigiului câştigat de tratamentul matematic al datelor sociale. La rândul lor, diferite comenzi de cercetare din partea unor beneficiari pentru studii electorale, de audienţă mass-media, de marketing au accentuat caracterul cantitativist, iar studiile calitative au fost marginalizate o vreme. Acum asistăm la un „atac" împotriva studiilor cantitative.

Pentru Julia Brannan, strategiile cantitative şi calitative se diferenţiază pe baza tipului de inducţie : inducţia enumerativă (câte şi ce fel de persoane au o caracteristică găsită într-o cercetare pe bază de eşantion) şi inducţia analitică (teoria se formulează pe măsura analizei de noi cazuri). În prima strategie, se doreşte măsurarea şi generalizarea, se fac abstractizări prin generalizare (modelul tip de cercetare este ancheta de opinie publică). A doua strategie generalizează prin abstractizare (este favorizat studiul de caz). Analiza calitativă nu este interesată de răspândirea unui fenomen, se urmăreşte elucidarea contextului, sensibilitatea la proces din punctul de vedere al subiectului. Cele două strategii, consideră Brannan, sunt întemeiate ca urmare a structurii duale, macro şi micro, a socialului. Or, aceste niveluri diferite nu pot fi surprinse prin aceeaşi metodă. Se utilizează metode diferite şi se are în vedere combinarea lor în funcţie de importanţa pentru proiect, coordonarea în timp etc. (J. Brannan, *op. cit.*).

Caracteristicile cercetărilor cantitative şi ale celor calitative sunt analizate şi de Alan Bryman. El crede că, în timp ce cercetarea cantitativă se inspiră din modelul ştiinţelor naturii şi din anumite principii ale pozitivismului, cercetarea calitativă se inspiră din tradiţii, iar modelul de lucru este cel al etnografului. Acesta din urmă cercetează evenimentele, acţiunile, valorile şi normele din perspectiva persoanelor studiate : vede prin ochii celor studiaţi. Totuşi, etnograful nu poate urma în totalitate o astfel de regulă şi nici nu doreşte, deoarece astfel şi-ar pierde orice iniţiativă în cercetare (Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research*, 1988).

Deşi sunt diferenţe sesizabile între abordarea cantitativă şi cea calitativă, există un temei suficient pentru a nu se admite producerea

unei rupturi între ele doar pentru că se diferențiază prin anumite tehnici, procedee și instrumente de lucru, dar care aparțin totuși de aceleași metode de cercetare. Așa cum vom constata în continuare, în cercetarea „cantitativă" se utilizează ca tehnică interviul structurat, iar în cea „calitativă" se utilizează interviul nestructurat, ca tip de metodă făcându-se apel la observația externă, respectiv la observația participativă. Nevoia de cunoaștere cât mai adecvată a realității sociale ar trebui să conducă la combinarea celor două strategii (ceea ce nu este totuși întotdeauna la îndemână). Prin urmare, este de așteptat ca unele cercetări să fie mai pronunțat calitative, iar altele mai pronunțat cantitative, dar nu este de acceptat ca ele să fie exclusiv cantitative sau exclusiv calitative, pentru că vor fi unilaterale.

Cu atât mai puțin sunt justificate încercările de opunere a celor două strategii (ele nu pot funcționa ca alternative) sau de ierarhizare de principiu, fie prin supralicitarea exprimărilor cantitative și utilizarea calculului matematic, fie prin invocarea subiectivității în abordările calitative.

Cerința de a studia socialul și din perspectiva subiectului are, înainte de toate, valoare prin faptul că astfel cercetătorul este oprit să atribuie subiecților săi sentimente, trăiri pe care aceștia nu le exteriorizează. Totodată este însă total neîntemeiat să se considere că socialul poate fi explicat doar pe baza acestor sentimente individuale. De asemenea, trebuie admis că analizele cantitative sunt inerente cunoașterii, fiind în același timp evident că un model de calcul, fie el oricât de sofisticat, este ineficient dacă nu este plasat într-o construcție explicativă, prin care să se ia în considerare natura fenomenului studiat la un moment dat. Cunoașterea unei formule nu califică pe cineva ca sociolog. El trebuie să cunoască mai întâi obiectul său de analiză, respectiv societatea umană.

Dacă studiile calitative contribuie în mod hotărâtor la evidențierea **naturii fenomenelor**, dar rămân, în general, la un nivel descriptiv, cele cantitative permit **determinarea parametrilor** specifici manifestărilor acestora, frecvență, intensitate, probabilitate etc. ; în ultimă instanță, interdependența determinărilor calitative și a celor cantitative este mai mult decât evidentă.

Disputa de care discutăm aici trece, aşa cum am văzut, dincolo de terenul sociologiei. Opunerea cercetării calitative celei cantitative vine mai ales din partea etnografilor, antropologilor, a unor psihologi sociali şi analişti politici, care adesea tratează teme sociale la „concurenţă" cu sociologii, după cum şi aceştia „invadează" alte teritorii.

Se ignoră aici relativitatea graniţelor dintre ştiinţele sociale şi faptul că metodele de cercetare trebuie adecvate domeniului studiat. În orice împrejurare se impune promovarea unei metodologii sociale unitare, dat fiind faptul că nu sunt îndreptăţite graniţe rigide între disciplinele implicate, iar variantele calitative ale metodelor de cercetare nu sunt mai adecvate în antropologie decât în sociologie, doar temele abordate mai frecvent îl îndreaptă pe antropolog să aleagă mai des strategii preponderent calitative, după cum sociologul pare a favoriza strategiile cantitative.

Mai este şi un aspect de natură tehnică şi financiară care poate să conducă la formularea unor opţiuni unilaterale. Cercetările cantitative sunt respinse pe considerentul costurilor foarte mari comparativ cu cele calitative. De asemenea, primele necesită cel mai adesea echipe de cercetare, pe când ultimele se pot realiza de unul singur şi permit manifestarea individualităţii cercetătorului, a eventualei înclinaţii speculative etc.

Din punctul nostru de vedere, contează mai mult natura informaţiilor de care avem nevoie la un moment dat, fie că sunt cantitative sau calitative, şi dezvoltarea unor modalităţi adecvate de cercetare atât pentru înţelegerea datelor, cât şi pentru analiza lor (a se vedea măsurarea socială).

2.4. Ipoteză, explicaţie şi construcţie teoretică în sociologie

Sub titlul de mai sus sunt reunite trei elemente ale cunoaşterii aflate, aşa cum am menţionat deja, într-o strânsă legătură, încât s-ar putea spune că avem de-a face cu una şi aceeaşi problemă abordată la momente diferite ale procesului de cunoaştere, ceea ce ne trimite la trei discipline diferite. Dacă ipoteza este tratată ca o **problemă de metodologie**, explicaţia aparţine mai degrabă paradigmelor, iar construcţia teoretică este obiectul

epistemologiei. Tocmai de aceea, în prezentarea succintă pe care o realizăm aici, ne vom referi cu precădere la ipoteză, deşi alegem explicaţia ca punct de pornire, deoarece ea reprezintă punctul de referinţă.

2.4.1. *Explicaţia*

Într-adevăr, explicaţia constituie obiectivul central al activităţii de cunoaştere. Se poate spune fără a exagera că o cunoaştere adecvată într-un domeniu sau altul se realizează în măsura în care se ajunge la explicaţii cu un înalt grad de întemeiere şi care să permită **înţelegerea** specificului domeniului respectiv. Explicaţia este un elaborat (o construcţie) prin care un eveniment sau un fenomen devin inteligibile prin identificarea cauzelor, a naturii, a interrelaţiilor etc. (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*). Se observă că explicaţia este o relaţie. Fenomenul explicat poartă denumirea de **explanandum**, iar elementul explicativ se numeşte **explanans.**

În acord cu concepţia privind specificitatea socialului, se insistă asupra faptului că dacă în ştiinţele naturii explanansul este alcătuit din legi şi teorii explicative, în ştiinţele sociale poate fi vorba şi de semnificaţiile atribuite de actorii sociali sau de raţionamente ale acestora. Spre deosebire de atomi, cu care sunt uneori comparaţi, oamenii, în calitate de membri ai unei societăţi, vorbesc, iar acest lucru nu poate fi ignorat de cercetătorul social, oricât de decis ar fi să realizeze o cercetare „obiectivă", „neutră", „din exterior" etc. Practic, în sensul strict al cuvântului, pozitivismul, ca model explicativ al comportamentelor umane este o utopie.

Celelalte obiective posibil de urmărit în cercetare, cum ar fi **descrierea**, **evaluarea**, **predicţia** şi/sau **acţiunea**, sunt atinse în funcţie de calitatea explicaţiei. Descrierea de fapte şi evenimente sociale este doar o primă fază a procesului de cunoaştere, chiar dacă poate fi nominalizat şi ca obiectiv distinct (cercetări descriptive). La fel evaluarea, deşi poate constitui un obiectiv simplu, realizarea ei presupune cunoaşterea domeniului evaluat.

Descrierea şi evaluarea pot fi înţelese doar atunci când se dispune de explicaţii adecvate ale realităţii. Este vorba de explicaţii obţinute anterior

efectuării cercetării descriptive. Cât priveşte predicţia privind relaţiile dintre fenomene, evoluţia lor viitoare, impactul asupra colectivităţilor umane, ca şi acţiunea, este evident că aceasta se bazează pe explicaţie. În acest sens, putem acorda un credit considerabil afirmaţiei potrivit căreia **cercetăm numai ceea ce cunoaştem**. Pentru a efectua o cercetare, sociologul are nevoie de un minim de cunoştinţe despre fenomenul studiat. Dacă acesta este cu totul nou, înainte de cercetarea propriu-zisă, prin documentare prealabilă şi cercetare pilot, se obţin cunoştinţele minime necesare.

În continuare se pune problema să luăm act de modul în care sociologul ajunge să formuleze explicaţiile şi în ce termeni le realizează. Pentru elucidarea acestor aspecte, vom aduce în atenţie celelalte două elemente de maximă importanţă pentru cunoaştere, respectiv **ipoteza şi construcţia teoretică**.

Din analiza proiectului de cercetare observăm că, în activitatea de pregătire, explicaţia este formulată ca ipoteză: o explicaţie plauzibilă (verosimilă) referitoare la relaţiile dintre fenomenele studiate. Totodată, avem de-a face cu o teorie potenţială, iar prin verificarea ipotezei se ajunge la teoria propriu-zisă.

A. Mihu denumeşte întreg acest proces „pulsaţie propoziţională" (A. Mihu, *ABC-ul investigaţiei sociologice*, vol. II, 1973).

Schema analizată aici este mai explicită în cazul cercetărilor empirice, dar ea intervine şi în cercetarea teoretică. De asemenea, ea este mai explicită în abordările preponderent cantitative, experimentale, decât în cele preponderent calitative, neexperimentale. Dacă ar lipsi însă în totalitate într-un demers de cunoaştere, ar fi greu de acceptat că avem de-a face cu o întreprindere de natură ştiinţifică.

Evidenţierea acestei scheme nu sugerează un demers de cercetare în care elementele de sosire sunt simple transformări ale celor de plecare, devenite de această dată explicaţii şi teorii propriu-zise (validate într-o formă sau alta). Adesea, cercetătorul trebuie să-şi reformuleze ipotezele pe parcurs, să introducă în cercetare noi ipoteze, să le abandoneze pe cele vechi dovedite neadecvate, false.

2.4.2. Ipoteza

În discuţia asupra ipotezelor, se disting **ipotezele de cercetare de teoria-ipotetică**. Aceasta din urmă este o explicaţie care ţine efectiv locul unor teorii şi este adoptată în domenii în care nu se poate ajunge la teorii veritabile prin ipoteze de cercetare verificabile. Teoria-ipotetică se bazează pe anumite raţionamente şi ar trebui să reprezinte cea mai bună opţiune explicativă într-un domeniu sau altul. Semnificaţia ei rezidă exclusiv în puterea explicativă. Pornind de la o teorie-ipotetică se obţin explicaţii acceptabile ale domeniului. Teoria-ipotetică este menţinută atât timp cât nu există o explicaţie mai bună în domeniul respectiv. Sunt şi situaţii când se înregistrează teorii-ipotetice concurente. Teoriile-ipotetice sunt acceptate şi în ştiinţele naturii: originea universului (teoria Kant-Laplace), originea vieţii pe pământ (teoria Oparin) etc.

Dacă ne referim la ştiinţele sociale, teoriile-ipotetice iau forma unor opţiuni „explicative" fundamentale, iar contrazicerile dintre ele sunt aproape o regulă.

Între teoriile-ipotetice considerate ireconciliabile se pot enumera evoluţionismul, pe de o parte, creaţionismul, pe de altă parte. Totuşi, se constată că cercetătorul unui anumit fenomen social nu are nevoie să implice explicaţii bazate pe astfel de teorii-ipotetice foarte generale. Ele aparţin mai degrabă discursului filosofic, reflecţiei ideologice decât teoriei sociale.

Cât priveşte **ipotezele de cercetare**, acestea, la rândul lor, pot fi situate la diferite niveluri de generalitate. Ipotezele **generale** nu sunt direct testabile empiric. Pentru testarea empirică sunt derivate ipoteze mai puţin generale, până se ajunge la **ipotezele de lucru** testabile empiric. Primele mai sunt denumite ipoteze **teoretice**, iar ultimele ipoteze **empirice**, deşi orice ipoteză este elaborată într-o formă teoretică. În ultima grupă sunt reţinute însă numai explicaţiile care privesc relaţiile empirice dintre fenomene.

Ipotezele empirice iau forma unor implicaţii logice: „dacă X, atunci Y", „Cu cât creşte (descreşte) X, cu atât creşte (descreşte) Y". Prin ipoteze se pot formula explicaţii cauzale sau funcţionale.

În procesul verificării ipotezelor empirice sunt derivate o serie de **ipoteze statistice**, prin care variabilele sunt supuse analizelor comparative, de asociere, corelaţie, regresie etc. M. Grawitz (1972) distinge pe această bază ipoteze de uniformitate, de corelaţii empirice şi de relaţii dintre variabile analitice (*apud* S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Verificarea ipotezelor reclamă efectuarea unor tipuri specifice de cercetare pentru a se putea obţine informaţia relevantă. De exemplu, pentru testarea ipotezei „Cu cât originea socială a unor persoane se situează mai jos pe scala prestigiului social, cu atât mai frecvent persoanele respective îşi vor ascunde provenienţa şi se vor orienta spre alte grupuri sociale", este adecvată şi o simplă analiză corelaţională a datelor obţinute într-o anchetă. În schimb, pentru testarea ipotezei „Cu cât creşte gradul de expunere la mesaje tolerante, cu atât creşte şi frecvenţa comportamentului de această categorie în rândul unei populaţii", este necesară montarea unui experiment, prin care să se urmărească relaţia dintre informaţie şi schimbarea atitudinal-comportamentală.

În plus, dat fiind specificul ipotezelor, prima are şanse de a fi confirmată pe colectivităţi relativ mari, cea de-a doua însă ar putea fi confirmată doar pentru anumite grupuri de populaţie.

Pentru analiza teoretică a ipotezelor se face apel la calculul propoziţiilor. Acesta a fost construit de B. Russell ca teorie a implicaţiei şi apoi dezvoltat de Lukasiewicz şi Tarski sub denumirea de calcul extins al propoziţiilor (Gh. Enescu, *Dicţionar de logică*, 1985). Relaţia dintre cei doi termeni ai implicaţiei antecedent (P) şi consecvent (Q) este analizată prin funcţiile logice.

Acestea din urmă pot lua valoarea adevărat (A) şi fals (F). Rezultă o matrice de tipul:

P	Q	$P \rightarrow Q$
A	A	A
A	F	F
F	A	A
F	F	A

Valorile logice sunt adevărate în trei ipostaze şi false numai în una.

Se observă că adevărul implică numai adevăr, dar este implicat de orice. Falsul implică orice, dar este implicat numai de fals. S. Chelcea arată că negarea implicaţiei se poate face doar printr-o conjuncţie: antecedent adevărat, consecvent fals, şi nu prin confirmarea altei ipoteze (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Conţinutul informativ al unei propoziţii depinde de numărul situaţiilor în care aceasta este falsă. Pe primul loc se află conjuncţia, cu o singură funcţie adevărată (P adevărat şi Q adevărat) şi trei valori false, urmează echivalenţa, cu două valori false (când P şi Q au valori de adevăr diferite), şi apoi implicaţia şi disjuncţia, cu o singură valoare falsă (pentru implicaţie, când P este adevărat şi Q fals, iar pentru disjuncţie, când ambele variabile sunt false).

Toate aceste formulări orientează activitatea de testare empirică a ipotezelor, dar contribuie şi la obţinerea unei coerenţe adecvate a discursului, prin eliminarea contrazicerilor (vom reveni asupra ipotezelor cu ocazia prezentării etapelor proiectului de cercetare).

2.4.3. Tipuri de explicaţie în sociologie

În dicţionarul Collins, citat anterior, se enumeră mai multe tipuri de explicaţii, fiecare putându-se realiza, la rândul ei, în forme multiple sub influenţa orientărilor teoretico-metodologice promovate: **cauzală** (identificarea cauzei unui eveniment); **deductivă** (explicaţia urmează logic dintr-o generalizare a unei legi); **probabilistă**; de specificare a **înţelesului** (*meaningful explanation*) şi a **scopului** (*purposive explanation*), când un eveniment este explicat prin motivaţiile, dorinţele, intenţiile actorilor; **funcţională**; **evoluţionistă sau ecologică** (persistenţa unui sistem social se explică prin adaptarea la mediu); **teleologică** (în care sunt luate ca explicaţii scopurile şi nu cauzele).

Toate aceste tipuri de explicaţii sunt elaborate în limbajul natural, pentru unele însă este posibilă transpunerea într-un set de propoziţii interrelate, inferenţe deductive sau nondeductive.

În continuare ne vom opri asupra explicaţiei **deductive,** inclusiv varianta **cauzală**.

M. Bunge, *Cercetarea ştiinţifică* (1967), tratează explicaţia ca inferenţa **ipotetico-deductivă**. Ea presupune generalizarea şi informaţia ştiinţifică (*apud* A. Mihu, *ABC-ul investigaţiei sociologice*, vol. II, 1973).

{b,c}→ E, unde b şi c sunt explanans-ul („b" o generalizare şi „c" o circumstanţă), E este explanandum, iar → simbolizează o explicaţie raţională.

Prin acest tip de explicaţie se deduce o consecinţă logică din propoziţii ştiinţifice: Mediul social în care trăiesc tinerii influenţează comportamentele acestora (G), Tinerii care trăiesc într-un mediu delincvent (C) pot comite ei înşişi acte delicvente E. De observat că formularea conclusivă este una de tip probabilist în cazul comportamentelor umane.

Explicaţia **deductiv-nomologică**, dezvoltată de C. Hempel (*Filosofia ştiinţelor naturii*, 1966), presupune restricţii suplimentare, deoarece introduce legile generale ca bază a explicaţiei. Propoziţiile referitoare la faptele particulare şi legile implicate sunt generalizări obţinute în urma unor cercetări empirice. Reprezentarea simbolică ia forma $C_1, C_2 \ldots, C_n$

$$\frac{L_1, L_2 \ldots, L_n}{E}.$$

Inferenţa **nondeductivă** se referă la trecerea de la o propoziţie de un anumit nivel de generalitate la o propoziţie de un nivel mai ridicat de generalitate sau de la o propoziţie la alta situate la acelaşi nivel de generalitate (A. Mihu, *op. cit.*). Prin inferenţa inductivă se trece de la instanţe particulare la generalizări de nivel scăzut. Inferenţa de tip inductiv poate avea forma statistică sau nestatistică. Generalizarea statistică reprezintă trecerea de la datele de eşantion la valorile variabilelor în colectivitatea totală, în schimb, specificarea statistică exprimă trecerea inversă, de la colectivitate la un subgrup (eşantion).

Achim Mihu atrăgea atenţia, urmărindu-l pe K. Popper, că inducţia şi deducţia nu sunt radical diferite. Ele se aseamănă prin aceea că sunt forme de inferenţă şi se deosebesc prin formele specifice de realizare. Mai mult, inducţia şi deducţia se presupun reciproc. În testarea ipotezelor nu poate fi urmată în exclusivitate inferenţa inductivă. De cele mai multe ori inducţia este incompletă, aşa că se produce un salt, de la „unii" la

„toţi". Aceste generalizări empirice se realizează cu un anumit grad de valabilitate. Se înregistrează o ambiguitate epistemică a explicaţiei statistice, demonstrează S. Chelcea. Dacă o relaţie se produce cu o anumită probabilitate din cazuri, atunci pentru restul cazurilor nu se poate decide (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Nici **explicaţia cauzală** nu este în afara controverselor. În fapt, ea constituie un alt element de ruptură între orientările metodologice. Cercetarea socială nu se poate totuşi dispensa de cunoaşterea cauzelor diferitelor fenomene, mai ales că adesea se doreşte să se intervină la nivelul acestora, fie pentru a stopa (diminua) unele dintre efectele lor negative, fie pentru a se stimula evoluţiile pozitive într-un domeniu sau altul de interes.

Explicaţia cauzală este o formă a explicaţiei deductiv nomologice (se bazează pe legi de succesiune (A. Mihu, *op. cit.*). Ea ia formă X → Y, „X determină pe Y", unde „X" este variabila cauzală (independentă, explicativă), iar „Y" este variabila efect.

Critica se referă la tratarea cauzalităţii doar ca analiză corelaţională. Or, corelaţia nu este o dovadă a cauzalităţii. Printr-o astfel de procedură se ajunge să se confunde cauzele cu factorii asociativi ai fenomenului analizat. Trebuie precizat însă că, înainte de toate, cauzalitatea este o problemă teoretică. Relaţia de cauzalitate se defineşte şi apoi este cercetată. Pentru aceasta sunt avute în vedere caracteristicile cauzalităţii sociale (Gh. Enescu, *Dicţionar de logică*, 1985) :

a) cauza precedă efectul. Fenomenul cauză se manifestă înaintea manifestării fenomenului efect. Pentru a se produce fenomenul efect trebuie să înceapă să se producă fenomenul cauză. Cele două fenomene coexistă într-un interval de timp. Cauza se manifestă observabil, în principiu înainte de manifestarea efectului (chiar dacă noi le observăm a fi concomitente), iar acesta din urmă se poate manifesta şi după stingerea cauzei ;
b) relaţia cauză – efect este ireversibilă (asimetrică) ;
c) cauza nu este identică cu efectul (ireflexivitatea) ;
d) orice fenomen are o cauză ;
e) orice interacţiune are un efect ;

f) cauzalitatea este tranzitivă, A determină pe B şi B determină pe C, rezultă că A determină pe C, în condiţiile în care numai B singur este cauza lui C ;
g) este imposibil să fie cauză şi să nu fie efectul (cauza poate fi unică sau alcătuită dintr-un nex cauzal) ;
h) dacă variază cauza, variază şi efectul ;
i) dacă nu este efectul, nu este cauza.

Revenind la planul general al analizei, este de observat că însuşi statutul variabilelor este adesea dificil de atestat, întrucât cele două variabile interacţionează (asimetrie dublă X → Y şi Y → X).

În analiza relaţiei dintre vârstă şi opţiunea politică, de exemplu, statutul celor două variabile este uşor de precizat, iar prin cercetarea empirică urmează să se testeze relaţia, ceea ce poate conduce la confirmare sau la infirmare. Oricare ar fi rezultatul testării ipotezei, el nu poate fi decât unul provizoriu. Ipoteza urmează să fie testată şi pentru alte colectivităţi, respectiv pentru aceeaşi colectivitate după trecerea unei perioade de timp.

În cazul relaţiilor de interacţiune, este nevoie de repetarea măsurătorilor la momente diferite de timp (cercetarea panel).

Un loc aparte în explicaţia cauzală îl ocupă metodele (canoanele) inducţiei dezvoltate de John Stuart Mill, *Un sistem de logică* (1843). Metodele respective sunt destinate identificării relaţiilor cauzale dintr-un complex cauzal : un grup de variabile în interiorul cărora se bănuieşte că există o relaţie de determinare. Este interesant că Mill nu creditează aproape deloc metodele sale inductive de identificare a cauzalităţii pentru domeniul social (*apud* A. Mihu, *op. cit.*). El consideră că nu se pot delimita grupuri de factori în structurile cerute de logica inducţiei. Numai că exemplele sale se referă la compararea statelor. Într-adevăr, este greu să se accepte că două state se aseamănă în toate privinţele, mai puţin după două fenomene care să fie puse în relaţie de cauzalitate. Nici la nivel micro nu este la îndemână o astfel de cerinţă. Weber nu a ezitat însă să aplice metoda respectivă în analiza relaţiei dintre etica protestantă şi spiritul capitalismului. El a tratat regiunile şi ţările comparate ca similare, mai puţin aceste două caracteristici pe care le pune în relaţie cauzală.

Rezervele lui Mill sunt întărite prin respingerea metodelor inducţiei şi a metodei comparative de pe poziţiile deductivismului. Totuşi, în lipsa unor experimente aceste metode devin aproape singurele posibilităţi de cercetare a cauzalităţii, iar dacă aplicarea se face în contextul unei analize teoretice, şansele de reuşită cresc considerabil. În aplicarea metodelor respective, nu este de aşteptat să se poată face enumerări complete, dar este necesar să avem mai mult de un caz (instanţe în care fenomenul cercetat apare).

În plus, regulile respective au şi rol de control al demersului explicativ, în sensul de a nu le încălca. Poate această a doua perspectivă este chiar mai importantă decât identificarea efectivă a relaţiilor cauzale.

Metoda concordanţei (acordului). Dacă cunoaştem o serie de complexe cauzale (ABCD, AEFG, AHIJ) ale unui fenomen **a** (instanţe în care „a" se produce) şi dacă aceste grupuri de factori concordă într-o singură circumstanţă (în cazul de faţă A), aceasta este cauza (parte a cauzei) fenomenului studiat (**a**).

În condiţiile în care cercetarea relaţiei cauzale se desfăşoară fără ca în prealabil să se poată stabili statutul variabilelor, formularea canonului concordanţei este următoarea: fenomenul A este cauza, parte a cauzei, efect, parte a efectului fenomenului **a**.

Metoda diferenţei. Cauza se identifică atunci când două complexe cauzale ale domeniului cercetat (a) au în comun toate circumstanţele, cu excepţia uneia dintre ele (A, BCD, BCD): circumstanţa singulară este prezentă, este prezent şi fenomenul **a**, dar acesta din urmă lipseşte când lipseşte circumstanţa singulară (A).

Metoda combinată a concordanţei şi a diferenţei. Metoda aceasta este de fapt o completare a metodei concordanţei. După ce se constată unicitatea prezenţei factorului cauză şi a efectului, se caută instanţe în care cei doi factori lipsesc.

Metoda variaţiilor concomitente. Se au în vedere variaţiile cantitative. Dacă într-un număr de cazuri se constată că fenomenul cercetat variază cu aceeaşi intensitate ca şi fenomenul considerat cauză, aceasta din urmă poate fi cauza fenomenului cercetat. Evident, se pune şi aici problema îndeplinirii celorlalte condiţii ale cauzalităţii.

Metoda rămăşiţelor (a reziduurilor). Dacă într-un complex de factori cauzali (ABCD) ai fenomenului studiat se poate stabili o relaţie cauzală între factori şi efecte (abcd), mai puţin pentru ultimul factor şi ultimul efect, se poate decide că factorul rămas este cauza efectului rămas.

În analiza relaţiilor de cauzalitate se impune să distingem cauzele de condiţiile de realizare a relaţiei cauzale. Totodată, o analiză sistematică presupune evidenţierea cauzei necesare şi suficiente, ceea ce pentru cercetarea socială prezintă o dificultate dintre cele mai mari. Apoi, din interacţiunea factorilor cauzali pot să apară cauze concurente (o cauză să anuleze, să diminueze sau să schimbe efectul altei cauze). Pe de altă parte, determinarea multiplă se poate realiza sub forma unor lanţuri (reţele) cauzale.

Pentru C. Zamfir teoria cauzală cuprinde variabila de explicat (efectul); variabilele endogene (de inferenţă directă şi care acţionează în orice context particular); variabile contextuale (sau exogene, intermediare, cu acţiune indirectă, ele acţionează doar prin intermediul celor endogene); acţionale (pragmatice, care pot fi influenţate). Variabilele acţionale afectează variabilele contextuale şi prin ele variabilele efect (C. Zamfir, *Spre o nouă paradigmă a gândirii sociologice*, 1999). Conectarea analizei cauzale la schema funcţională extinsă conduce la o structură explicativă unificată, în sensul că schema funcţională se deschide spre exterior (nu se mai cantonează pe relaţiile din interiorul sistemului), iar schema cauzală este completată prin explicarea procesului de producere a efectului.
Prin schema unificată se explică funcţionarea unui sistem în legătură cu mediul său, pentru că se iau în considerare determinarea cauzală a cerinţelor funcţionale şi ale posibilului acţional.

2.4.4. Construcţia teoretică

În accepţia generală, se atribuie denumirea de teorie tuturor formulărilor abstracte elaborate ca reflectări ale realităţii şi/sau dezvoltate pornind de la aceste reflectări. Putem vorbi de o teorie (sau teorii) sociologică

(sociologice), precum și de teorii ale diferitelor sfere (domenii) sociale. A teoretiza înseamnă înainte de toate a ordona, a sistematiza rezultatele primare ale activității de cunoaștere, și apoi a integra teoriile parțiale în teorii cu un grad mai înalt de generalitate.

Intuitiv, deci, este de acceptat să avem de-a face cu teorii cu grade diferite de generalitate. La un prim nivel identificăm teoria dezvoltată pe baza datelor de cercetare prin generalizare statistică. B. Glaser și A. Strauss notifică două astfel de strategii de teoretizare. Una caută **descoperirea** (generarea) teoriei din date (*grounded theory*), fie că se are în vedere un anumit segment social (*substantiv theory*) sau ansamblul vieții sociale (*formal theory*), iar cealaltă constă în **verificarea** teoriilor dinainte formulate. În primul caz, sociologul aplică **metoda comparativă** de analiză a diferitelor grupuri cu referire la un domeniu de interes, în cel de-al doilea se procedează la **testarea ipotezelor** în condiții de reprezentativitate statistică (B. Glaser, A. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*, 1967). În cadrul său, Robert Merton introduce noțiunea de „teorie de rang mediu". Prin aceasta se ține cont de faptul că nu se poate face o trecere bruscă de la datele empirice la teorii cu un grad mare de generalitate (R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1968). În concepția lui Merton, teoria este un set de propoziții interrelate logic de la care se pot deriva uniformitățile empirice. Teoria de rang mediu se situează între descripțiile detaliate elaborate pe baza ipotezelor implicate în cercetarea de zi cu zi și elaborările care tind să explice toată gama de comportamente și organizare socială, adică teoriile generale ale sistemelor sociale. Teoria de rang mediu este apropiată de datele observabile, pentru a fi încorporată în propoziții care permit testarea empirică, dar se referă la domenii ce pot fi delimitate, cum ar fi : teoria grupului de referință, teoria mobilității sociale etc. Se pornește de la idei relativ simple, care sugerează ipoteze specifice, acestea sunt apoi testate, pentru a vedea dacă inferențele de la ele sunt confirmate empiric. Atributele teoriilor de rang mediu sunt următoarele (R. Merton, *op. cit.*) :

1) un set limitat de asumpții de la care sunt derivate ipotezele și confirmate în investigația empirică ;

2) deşi au valoare explicativă independentă, aceste teorii sunt integrate într-o reţea mai largă de relaţii ;
3) sunt suficient de abstracte pentru a se ocupa de diferite sfere de comportament social şi structuri sociale, trec dincolo de generalizările empirice ;
4) fac distincţie între nivelurile macro- şi microsocial ;
5) sunt compatibile cu o varietate de sisteme de gândire sociologică, pot fi integrate în teorii generale.

Abordarea restrictivă a conceptului de „teorie", prin cerinţele ideale ale cunoaşterii ştiinţifice, are în vedere un set de ipoteze şi propoziţii care au formă logică sau matematică şi care sunt avansate pentru a explica un domeniu al realităţii empirice (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*).

Astfel de cerinţe sunt dificil, dacă nu chiar imposibil de atins în studierea fenomenelor sociale. Unii consideră că faptul respectiv s-ar datora caracterului incipient al cunoştinţelor din domeniul social. Chiar dacă aprecierea nivelului cunoştinţelor ar fi corectă, aşteptarea pentru un viitor previzibil a unor construcţii teoretice de această factură este exagerată. Probabil în unele domenii se poate atinge un nivel mai sofisticat de formulare a rezultatelor cercetării ştiinţifice. Cert este că până în prezent construcţiile formalizate, axiomatice nu reprezintă o practică semnificativă şi nici eficientă în sociologie. Încercări de tipul celor ale lui H. Zetterberg (*Despre teorie şi verificare în sociologie*, 1964) sunt singulare şi nepromiţătoare. Limbajul natural rămâne elementul construcţiilor teoretice. Datorită impreciziilor acestui limbaj, definirea termenilor este de importanţă capitală. În acelaşi timp, într-o serie de lucrări se utilizează şi limbaje simbolice în prezentarea rezultatelor. Este vorba de formalizare prin formule, funcţii, ecuaţii etc. În acord cu obiectivele cercetărilor, Fawcett şi Downs identifică trei tipuri de teorii : teorii **empirice** (descriptive), teorii **explicative** (bazate pe analize corelaţionale) şi teorii **predictive** (care presupun cercetări experimentale) (J. Fawcett, F. Downs, *The Relationship of Theory and Research*, 1992).

În final, putem spune că teoretizarea este un proces deosebit de complex de abstractizare şi generalizare, care necesită un efort pe măsură de sesizare şi cuprindere a caracteristicilor unui domeniu de înţelegere,

explicare şi integrare a cunoştinţelor. În acest proces pot să apară distorsiuni semnificative, de îndepărtare de realitate. Însăşi această realitate este în continuă schimbare, ceea ce reclamă noi şi noi cercetări, observaţii şi analize, respectiv ajustări şi dezvoltări ale teoriei.

2.5. Evaluarea cercetărilor sociologice concrete

Cunoaşterea cât mai bună a realităţii sociale reclamă perfecţionarea necontenită a întregului proces de cercetare sociologică, ceea ce presupune şi o evaluare a modului său de desfăşurare în vederea acceptării concluziilor, a rezultatelor la care s-a ajuns la un moment dat în studierea unui anumit fenomen sau proces social. Această evaluare serveşte atât nevoii de a se determina veridicitatea rezultatelor, cât şi aceleia de a contribui la fundamentarea ştiinţifică a deciziilor sociale şi a acţiunii practice.

Sarcina evaluării cercetărilor concrete revine, în primul rând, înşişi celor care le realizează. Comunicarea rezultatelor trebuie să fie însoţită şi de relevarea încrederii ce le poate fi acordată. În acelaşi timp, ori de cîte ori se ia cunoştinţă de rezultatele unor cercetări concrete, înainte de a le accepta ca atare trebuie să ne asigurăm de caracterul lor veridic ; în acest ultim caz, evaluarea se efectuează ca un control al corectitudinii dovedite de către cercetător.

Cunoaşterea unor aspecte elementare de evaluare a cercetărilor sociologice îi incumbă deci oricărei persoane care utilizează sau doar face referire la rezultatele respective.

Activitatea de evaluare a cercetărilor sociologice concrete are deci rolul de a se constitui şi într-o atitudine critică în receptarea rezultatelor, prevenindu-se improvizaţia, cât şi mascarea adevărului prin intermediul unor elaborări tehnice sofisticate destinate a da „gir" (susţinere concretă) unor interese partizane.

Din experienţa practică se deprinde un adevăr incontestabil, şi anume faptul că rigurozitatea cunoaşterii, caracterul ei realist, adevărat depind de calitatea activităţii de cercetare.

Fără îndoială că respectarea, mai mult sau mai puţin riguroasă, a unor cerinţe specifice în desfăşurarea cercetărilor concrete nu asigură în mod

automat reuşita acestora, ele creează doar premisele unei bune cunoaşteri. Activitatea de cercetare a realităţii sociale nu poate fi concepută ca o muncă tehnicistă de aplicare a unor reguli, fie ele chiar foarte bune. Cercetătorului îi revine un rol de prim ordin: experienţa, spiritul său inventiv, puterea de a sesiza esenţialul, de a înţelege, analiza şi interpreta informaţiile sunt tot atâţia factori ce condiţionează reuşita unei cercetări. Referindu-se la demersul cercetării sociologice, C.W. Mills argumenta necesitatea unei „imaginaţii sociologice", singura în măsură să sesizeze realitatea vie în continuă transformare, imaginaţie bazată pe o temeinică pregătire teoretică. Aceasta înseamnă de fapt a efectua o cercetare cu adevărat ştiinţifică. Şi în sociologie însă, ca şi în alte discipline, procesul cunoaşterii urmează o cale adesea sinuoasă, de-a lungul căreia obţinerea de cunoştinţe adevărate are loc în cadrul unei activităţi din care nu lipsesc eşecurile, exagerările datorate atât unor dificultăţi de ordin teoretico-metodologic, cât şi unor erori individuale ale unui cercetător sau altul, eşecului în tentativa de a elabora programe adecvate de studiere a realităţii sociale, influenţării rezultatelor prin modul de desfăşurare a cercetării. Situaţia descrisă anterior nu poate (nu trebuie) să se constituie într-un obstacol în calea întreprinderii de cercetări, ci doar într-o avertizare asupra necesităţii de a determina calitatea lor. Or, pentru a ajunge la adevăr orice studiu trebuie să pornească de la analiza profundă a realităţii sociale şi să reflecte cât mai fidel această realitate.

Urmărind o sistematizare a aspectelor metodologice implicate în cadrul cercetărilor sociologice, Jan Szczepanski („Probleme metodologice controversate ale sociologiei poloneze", în *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale*, 1966) enumeră patru tipuri de probleme: **ontologice** (dezvoltarea teoriei sociale, definirea fenomenelor cercetate), **epistemologice** (analiza procesului de cunoaştere sociologică), **terminologice** (specificarea conceptelor, analiza relaţiei noţiunilor cu teoria în care au apărut), **de metodă** (punerea problemei de cercetat, modul de realizare a cercetării, alegerea metodelor adecvate). Elaborat în urmă cu trei decenii, studiul autorului polonez, fost preşedinte al Asociaţiei Internaţionale de Sociologie, rămâne de strictă actualitate pentru oricine realizează cercetări concrete, şi aceasta deoarece indică, cu o remarcabilă

acuitate, problemele ce trebuie rezolvate pentru fiecare cercetare în parte, ele nefiind deci opţionale.

Deşi literatura destinată evaluării cercetărilor concrete nu este prea bogată, s-a constituit totuşi un set de criterii care vizează probleme specifice ale cercetării. Aceste criterii se referă, în principal la : corectitudinea cadrului teoretic al cercetărilor concrete ; calitatea analizei conceptuale şi definirea domeniului cercetat ; adecvarea metodelor, tehnicilor şi instrumentelor de lucru la specificul obiectului studiat şi la caracteristicile populaţiei investigate ; validitatea şi fidelitatea instrumentelor de măsurare ; gradul de reprezentativitate a populaţiei studiate ; gradul de favorabilitate a condiţiilor de desfăşurare a cercetărilor pentru asigurarea obiectivităţii ; calitatea prelucrării, analizei şi interpretării informaţiilor ; construcţia teoretică (I. Mărginean, *Măsurarea în sociologie*, 1982, partea I).

2.5.1. Evaluarea cadrului teoretic şi metodologic

Evaluarea **teoriei referenţiale** a cercetărilor sociologice concrete (a cercetărilor sociale în general) constituie punctul de pornire al raportării criticii (autocritice) la demersul de cunoaştere întreprins în vederea acceptării şi valorificării rezultatelor sale. Fie că este formulată în mod explicit sau nu, pentru fiecare cercetare concretă se poate detaşa o anumită orientare teoretică mai mult sau mai puţin elaborată, orientare căreia cercetătorul social nu i se poate sustrage tocmai datorită caracterului activităţii de cunoaştere.

De cele mai multe ori însuşi cercetătorul îşi defineşte cadrul teoretic al cercetării, aceasta fiind calea recomandată, alteori acest cadru teoretic se deduce din modul de lucru. Evident, nu este suficient să fie considerate doar simplele declaraţii de intenţii, ci trebuie urmărită concretizarea lor în cadrul activităţii de cercetare. De altfel, declaraţiile preliminare nu vor fi întotdeauna urmate în totalitate, fie pentru că se dovedesc a fi neadecvate, fie că, dintr-un motiv sau altul, se renunţă la ele. Alteori, premisele tematice ale cercetării sunt deliberat mascate sau pur şi simplu se ignoră pregătirea teoretică a cercetărilor concrete, anulându-se din start obţinerea de cunoştinţe adecvate, interpretarea corespunzătoare a

rezultatelor. Aşadar, rămâne o sarcină *explicită a evaluării de a determina* calitatea cadrului teoretic al cercetărilor concrete, căutându-se să se *stabilească dacă s-a realizat o* ***fundamentare ştiinţifică*** *a acestora şi* dacă activitatea de pregătire a cercetării a constat într-o **definire corespunzătoare domeniului studiat a interrelaţiilor acestuia cu ansamblul vieţii sociale, dacă prin analiza conceptuală, operaţionalizarea şi cuantificarea efectuate s-a ajuns la indicatori** relevanţi, măsurabili, dacă **ipotezele de lucru** se constituie într-un model explicativ convingător (apsecte dezbătute pe larg la capitolul de metodologie a cercetării). Încercările unor cercetători de a se „sustrage" constrângerilor impuse de pregătirea teoretică a cercetărilor concrete nu poate constitui o rezolvare a problemei. Din modul său de lucru, din felul în care va interpreta informaţiile se va închega totuşi o astfel de „orientare teoretică". Neajunsul principal al curentului empirist în sociologie, care a refuzat şi refuză recunoaşterea necesităţii unei pregătiri teoretice a cercetărilor concrete şi a renunţat la elaborarea de teorii generale explicative, constă în imposibilitatea identificării adevăratelor semnificaţii ale fenomenelor sociale, aceasta cantonându-se în analize şi explicaţii înguste fără a putea sesiza legăturile, intercondiţionările fenomenelor şi proceselor sociale şi, în ultimă instanţă, înseşi legile dezvoltării sociale.

Un alt criteriu de evaluare a cercetărilor sociologice concrete îl constituie determinarea **importanţei şi actualităţii temei**, a obiectivelor urmărite, gradul de reprezentativitate a conţinutului cercetării pentru activitatea grupurilor şi colectivităţilor umane, pentru viaţa socială în general, determinarea măsurii în care, prin cercetarea întreprinsă, se răspunde la o adevărată comandă socială.

Recunoaşterea caracterului ideologic al cunoaşterii sociale şi a contextului realizării obiectivităţii sale sunt impuse de însăşi practica cercetărilor respective sociologul nu se poate sustrage determinărilor vieţii sociale. Aceleaşi informaţii pot fi interpretate diferit în funcţie de atitudinea teoretică, politică, ideologică promovată. Cu cât domeniul cercetat constituie în mai mare măsură un „obiect de dispută", cu atât aceste deosebiri sunt mai importante, ele putând fi esenţiale, în sensul că interpretările se exclud reciproc. Într-adevăr, cunoaşterea socială nu este o

cunoaştere neutră, liberă de influenţe teoretice, ideologice şi social-politice. Poziţia teoretico-ideologică şi social-politică pe care se situează un cercetător sau altul condiţionează în mare măsură rezultatele la care el ajunge în cercetarea pe care o întreprinde. Condiţionarea poate fi favorabilă sau, dimpotrivă, poate să comporte un anumit grad de nefavorabilitate. Totodată, este recomandabil ca cercetătorul social să fie echidistant în raport cu diferitele orientări politice şi ideologice. Recunoaşterea caracterului ideologic al cercetării sociale nu echivalează cu punerea semnului de egalitate între diferitele poziţii în privinţa efectului lor în planul cunoaşterii sociale. De aici necesitatea funciară de a identifica orientarea din perspectiva căreia este efectuată o cercetare sau alta şi, apoi, evaluarea înseşi acestei poziţii şi determinarea efectului (conştientizat sau nu de către cercetător) pe care îl poate avea asupra activităţii de cunoaştere. Prin aceasta se atrage atenţia şi asupra pericolului de a prelua în mod necritic diferite modele de cercetare, în condiţiile în care nu sunt cunoscute toate consecinţele aplicării lor, sau de însuşire (acceptare) a rezultatelor la care a ajuns un cercetător sau altul în studiul său asupra realităţii sociale, fără a putea atesta veridicitatea concluziilor.

Analiza diferitelor orientări metodologice în cercetarea socială atestă faptul că între ele pot exista atât relaţii de excludere, cât şi relaţii de complementaritate.

Evaluarea cercetărilor sociologice concrete cuprinde şi o **analiză a metodelor, tehnicilor şi instrumentelor de investigare**. Această evaluare se referă la:

a) alegerea metodelor şi tehnicilor de cercetare în acord cu specificul domeniului studiat şi cu obiectivele urmărite;
b) elaborarea instrumentelor de lucru ţinând cont de conţinutul temei, reţinându-se indicatorii de cercetare pentru care urmează să se culeagă datele empirice;
c) adecvarea instrumentelor de cercetare la caracteristicile populaţiei studiate;
d) evaluarea măsurătorilor.

Fiecare metodă şi tehnică de cercetare au un anumit specific care le „recomandă" utilizarea în situaţii, de asemenea, specifice. De altfel,

existenţa mai multor metode şi tehnici de cercetare este rezultatul efortului de a elabora noi modalităţi de studiere care să răspundă particularităţilor fenomenelor şi proceselor sociale, manifestându-se şi o anumită complementaritate. Nu există o singură metodă sau tehnică de cercetare general valabilă. Oricât de multe virtuţi ar avea o metodă sau alta, ea are şi anumite puncte slabe, limite, care fac necesar ca în studiul aceluiaşi fenomen social să se utilizeze mai multe metode şi tehnici de cercetare, permiţându-se astfel o susţinere reciprocă a rezultatelor, o decantare a adevărului pe calea comparării şi a verificării informaţiilor la care s-a ajuns pe mai multe căi. Este necesar să nu se confunde limitele unei metode (tehnică, procedeu) cu erorile ce pot apărea în cercetare. Acestea din urmă trebuie eliminate. Din faptul că nu există câte o metodă pentru fiecare tip de fenomen social, ci pentru un ansamblu de fenomene sociale, apare necesitatea de a stabili dacă metodele utilizate corespund specificului fenomenului studiat şi ce valoare de cunoaştere au. De exemplu, dacă se investighează latura subiectivă a vieţii sociale (opiniile, aspiraţiile, satisfacţiile), sunt recomandate metode de anchetă şi tehnici interogative, pentru că nu putem şti ce cred oamenii decât întrebându-i. În schimb, pentru studiul comportamentelor şi acţiunilor sociale sunt recomandate metode şi tehnici de observaţie, eventual de experiment social. Totodată, abordarea unor situaţii de stare şi prin metode şi tehnici interogative, ca procedeu complementar, se poate dovedi eficientă, în sensul deducerii semnificaţiilor pe care oamenii le acordă diferitelor evenimente, acţiuni, comportamente : dar abordarea unei astfel de situaţii numai prin metode şi tehnici interogative se soldează cu un eşec în ceea ce priveşte cunoaşterea lor, deoarece indicatorii obiectivi de stare sunt înlocuiţi cu date subiective de evaluare (autoevaluare), ceea ce nu este permis atunci când vrem să cunoaştem situaţia de fapt şi nu doar modul în care este ea percepută de către o colectivitate sau alta.

Una dintre cele mai complicate probleme căreia trebuie să-i facă faţă analiza evaluativă se referă la determinarea calităţii **instrumentelor de lucru (de măsurare)**. În cadrul practicii cercetărilor concrete s-a constatat nu o dată faptul că rezultatele obţinute depind într-o anumită măsură de

instrumentele folosite, că ele pot influenţa, în anumite limite, activitatea de cercetare prin producerea de erori sistematice sau întâmplătoare.

Practica cercetărilor sociologice evidenţiază faptul că elaborarea procedeelor de măsurare nu este deloc simplă, de cele mai multe ori nefiind încununată de succes de la prima încercare. Întreg procesul cunoaşterii urmează o cale sinuoasă de-a lungul căreia obţinerea de cunoştinţe adevărate are loc în cadrul unei activităţi din care nu lipsesc eşecurile, exagerările într-o direcţie sau alta, datorate printre altele şi dificultăţilor teoretico-epistemologice, dar şi metodologice, de a elabora sisteme corespunzătoare de măsurare şi a unităţilor de măsură adecvate.

Cu cât domeniul cercetat este mai complex, cu atât operaţiile de măsurare sunt mai laborioase, determinarea cantitativă urmând adesea căi indirecte, iar definirea „măsurilor" este mai dificil de realizat. Se lucrează de multe ori cu „unităţi de măsură" ce prezintă un nivel scăzut de elaborare teoretică. Datorită complexităţii fenomenelor şi proceselor studiate, nu în puţine cazuri este nevoie să se opereze cu elemente numai relativ cunoscute. În acest caz se fructifică orice indicaţii care se pot obţine despre domeniul respectiv. O importanţă deosebită o constituie raportarea fiecărui fenomen sau proces social la ansamblul fenomenelor şi proceselor sociale din care face parte. Astfel, determinările cantitative pot fi puse în evidenţă prin analiza relaţiilor reciproce dintre fenomenele şi procesele sociale studiate.

În cadrul procesului cunoaşterii măsurarea îndeplineşte şi un important rol de standardizare a cercetărilor. O astfel de standardizare permite compararea rezultatelor obţinute de către diverşi cercetători utilizând aceeaşi metodologie şi aceleaşi instrumente de măsurare; obţinerea continuităţii în cercetarea unui fenomen social şi, prin aceasta, posibilitatea unei cunoaşteri tot mai profunde.

Datorită acestui fapt, un aspect important al evaluării cercetărilor se referă la **determinarea calităţii instrumentelor de măsurare**. Aceasta, deoarece s-a constat faptul că ele pot influenţa, într-o anumită măsură, rezultatele obţinute în cercetare, că pot fi, în anumite limite, producătoare de cunoştinţe, prin introducerea de erori sistematice sau întâmplătoare în procesul cognitiv.

2.5.2. Validitatea şi fidelitatea

Răspunsul la întrebarea dacă cercetătorul studiază în mod adecvat un anumit domeniu de interes şi dacă rezultatele sale prezintă încredere poate fi obţinut prin analiza **validităţii** şi **fidelităţii** (I. Mărginean, *Măsurarea în sociologie*, 1982).

Analiza validităţii stabileşte dacă modul de lucru, în ultimă instanţă dacă instrumentul de cercetare, oricare ar fi acesta, surprinde ceea ce am definit. În cercetarea socială se analizează mai multe tipuri de validitate : de **conţinut** (internă), **predictivă** (externă) şi de **construct** (coerenţa).

Validitatea de conţinut vizează gradul în care indicatorii măsoară ceea ce se presupune că măsoară. Analiza validităţii se realizează în primul rând prin analiza critică a operaţionalizării conceptelor. În al doilea rând, se are în vedere gradul de **consistenţă internă** (omogenitate) a setului de indicatori prin care este cercetat un anumit fenomen social. Alteori se apelează la **grupul-martor**. În acest caz, gradul de veridicitate este atestat de compararea rezultatelor cercetării cu poziţia (opinia, atitudinea, valorile, comportamentul) unei persoane sau a unui grup recunoscute ca fiind reprezentative pentru domeniul studiat, urmărindu-se măsura în care există o anumită concordanţă între cele două elemente. Evident, nu de fiecare dată dispunem de astfel de criterii pentru cercetarea validităţii. H. Blalock este de părere că studiul validităţii se poate efectua în condiţii mai bune prin utilizarea modelelor cauzale, în cadrul cărora „variabilele indicatori pot fi legate în mod obişnuit de concepte nemăsurate, prin postularea modelelor cauzale în care asumpţiile sunt făcute explicit" (H.M. Blalock, A.B. Blalock, *Methodology in Social Research*, 1968).

În situaţii cauzale simple, corelaţiile dintre indicatori sunt presupuse a fi produse de o singură variabilă. În acest caz poate fi folosită analiza factorială, pentru a obţine estimări empirice ale variabilelor nemăsurate (ale dimensiunilor unui fenomen social).

Analiza validităţii interne prin intermediul consistenţei setului de indicatori permite determinarea interrelaţiilor acestora. Se obţine astfel

un criteriu al omogenităţii informaţiilor. Cu toate acestea, posibilităţile de eroare nu sunt excluse: faptul că informaţiile sunt omogene este interpretat în sensul că ele ar aparţine aceluiaşi conţinut, iar acest conţinut ar fi tocmai acela care interesează la un moment dat, luându-se ca demonstrat ceea ce se propunea la început să fie demonstrat. Tehnica respectivă nu este total ineficientă. În definitiv, ceea ce uneşte în primul rând indicatorii prin care se cercetează un anumit domeniu sunt tocmai caracteristicile pe care le au, cu condiţia ca selectarea lor să se efectueze în acord cu o serie de criterii teoretice care să asigure de la început această legătură. Prin urmare, determinarea consistenţei interne se realizează pentru un set de indicatori consideraţi relevanţi pentru domeniul respectiv şi nu pentru o colecţie mai mult sau mai puţin întâmplătoare.

Totuşi, atât timp cât evaluarea se menţine numai la nivel intern, mai ales când avem de-a face cu variabile de natură subiectivă, noţiunea de veridicitate a „informaţiilor" este insuficient precizată. Desigur, un anumit răspuns de opinie este „veridic" atât timp cât exprimă ceea ce gândeşte (simte) persoana chestionată despre fenomenul sau evenimentul cercetat. Într-adevăr, opiniile, ca întreg domeniul subiectiv ce caracterizează o colectivitate umană, sunt relevante prin ele însele, redau, cu un anumit grad de eroare, datorat tehnicilor şi modului de realizare al investigaţiei, starea de spirit a unei colectivităţi anumite la un moment dat.

Pentru certificarea completă a gradului de veridicitate a informaţiilor referitoare la domeniul subiectiv, acestea trebuie puse în relaţie şi cu un criteriu exterior.

Validitatea predictivă sau externă. Prin acest tip de validitate se urmăreşte gradul în care măsurătorile efectuate permit observarea relaţiilor cu alte măsurători, ca şi prognozarea evoluţiei viitoare a fenomenelor cercetate. Pentru a fi într-adevăr relevant, criteriul exterior trebuie să fie de natură obiectivă: caracteristici sociale şi profesionale, performanţă etc.

Mai departe, apare întrebarea firească: „Cât de utile sunt aceste informaţii care au trecut probele formale de verificare şi la ce servesc ele?". De interes major se bucură punerea în relaţie a stării latente, determinată prin intermediul studiului de opinie, cu stările manifeste.

După cum este cunoscut, **predicţia** ocupă un loc de seamă în cadrul cercetării ştiinţifice. Este acceptată ca fiind validă o determinare a domeniului studiat care, pe baza cunoştinţelor obţinute, să poată duce la efectuarea de predicţii privind evoluţia sa viitoare. Realizarea predicţiilor presupune cunoaşterea naturii intime a fenomenelor supuse cercetării, pătrunderea în mecanismul legităţii care le guvernează.

În domeniul social, problematica predicţiei îmbracă aspecte cu totul particulare, ca urmare a specificului determinismului social. De această dată nu poate fi vorba de o predicţie de natură mecanică (prefigurarea exactă a stării sistemului), ci de una probabilistă, cu un anumit grad de încredere, dată fiind imposibilitatea practică a controlării tuturor aspectelor răspunzătoare de evoluţia în timp a fenomenelor sociale. Totodată, cercetarea poate viza identificarea modalităţilor optime de intervenţie, în scopul schimbării unei anumite situaţii existente, astfel încât posibilitatea de a efectua predicţii cât mai bune pornind de la o anumită diagnoză devine de o importanţă capitală pentru alegerea celor mai bune modalităţi de intervenţie. Aceasta presupune investigarea mai îndeaproape a relaţiilor deosebit de complexe dintre comportamentele verbale şi convingerile, atitudinile şi acţiunile subiecţilor cercetaţi. Or, este dovedit faptul că între aceste elemente se stabilesc relaţii de natură statistică. Comportamentul verbal poate reda corect convingerile, atitudinile şi acţiunile specifice unei anumite persoane, dar poate să le şi mascheze, să le denatureze, voit sau nu. Totodată, la indivizii distincţi, aceluiaşi comportament verbal îi pot corespunde atitudini şi acţiuni similare sau foarte diferite, datorită multiplelor relaţii de mediere care intervin pe traseul comportament verbal – acţiune concretă.

Validitatea de construct se referă la factorii explicativi ai unui anumit rezultat obţinut prin măsurare. Analiza intercorelaţiilor variabilelor este calea cea mai directă de determinare a validităţii de construct. Măsura validităţii de construct este dată de ponderea varianţei comune a variabilei măsurate (V_{co}) şi a factorilor „explicativi", raportată la totalul varianţei variabilei respective (V_t).

$$\text{Validitatea} = \frac{V_{co}}{V_t}$$

Cu cât varianţa comună este mai mare, contând pentru cea mai mare parte din varianţa variabilei măsurate, cu atât varianţa specifică (V_{sp}) este mai mică, iar validitatea variabilei este mai mare, explicându-se deci o parte mai însemnată din varianţa ei (F.N. Kerlinger, *Foundations of Behavioral Research*, 1973 ; G.C. Helmstadter, *Principles of Psychological Measurement*, 1972).

Alte modalităţi de a determina validitatea măsurătorilor constau în utilizarea, pentru cercetarea aceluiaşi aspect, a mai multor metode, tehnici şi instrumente de lucru şi apoi în compararea rezultatelor. Şi aici validitatea este dată de mărimea corelaţiilor dintre măsurătorile aceleiaşi variabile determinate prin metode, tehnici şi instrumente de lucru diferite. O corelaţie mare indică de fapt obţinerea de rezultate relativ similare în cercetarea aceluiaşi aspect cu mijloace adecvate, dar diferite unele de altele.

Fidelitatea vizează gradul de încredere şi de stabilitate ale instrumentelor de măsurare. Un anumit instrument de lucru prezintă **încredere** dacă furnizează aceleaşi rezultate, deşi este utilizat de mai mulţi cercetători, în condiţii similare, înlăturând deci eventualele erori datorate acestora. Gradul de **fidelitate** este dat de măsura în care prin măsurătorile efectuate reuşim să obţinem valorile adevărate ce caracterizează manifestarea unui fenomen social. În condiţiile în care obţinem valorile adevărate, coeficientul de fidelitate este maxim şi are valoarea 1.

Expresia teoretică a fidelităţii are forma $f = \frac{V_a}{V_t}$,

unde V_a este varianţa adevărată, iar V_t = varianţa totală observată. Când cele două valori coincid, fidelitatea este perfectă (s-a obţinut prin observare varianţa adevărată) şi indicele f ia valoarea 1. Dacă se produc şi erori de măsurare, coeficientul de fidelitate se reduce proporţional cu mărimea varianţei datorate erorilor :

$$f = 1 - \frac{V_e}{V_t}$$

Dacă întreaga cercetare este un eşec, eroarea egalează varianţa totală, iar f ia valoarea 0.

În practica de cercetare, de cele mai multe ori nu se pot cunoaşte valorile adevărate, pentru a le putea separa de erorile de măsurare. Cu toate acestea, nu putem ignora eventualele erori ce apar în cadrul măsurătorilor efectuate. Date fiind condiţiile concrete de lucru, puterea instrumentelor pe care le folosim, intervenţia factorilor exteriori cercetării, este logic să presupunem că valorile observate sunt o combinare de date reale (adevărate) şi de erori : $X_0 = X_a + X_e$, ceea ce îndreptăţeşte efortul de a izola erorile. Compunerea valorilor observate din două seturi de informaţii (cele reale şi cele datorate erorii) conduce la exprimarea varianţei totale (V_t) în termenii celor două varianţe ce o alcătuiesc, respectiv varianţa reală şi varianţa datorată erorilor : $V_t = V_r + V_e$. În acest caz fidelitatea se poate exprima şi astfel :

$$f = \frac{V_t - V_e}{V_t},$$

apelându-se numai la datele de observaţie.

Pentru a putea determina efectiv eventualele erori de măsurare o importanţă deosebită se acordă analizei **efectului pe care un cercetător sau altul îl pot avea asupra rezultatelor obţinute**, inclusiv a efectului operatorului de interviu, situaţie în care posibilitatea influenţării rezultatelor este mult mai mare. Cunoaşterea ecuaţiei personale de eroare a fiecărui participant la cercetare permite un control mai riguros asupra condiţiilor de desfăşurare a acesteia şi de prevenire a erorilor.

A doua conotaţie a fidelităţii priveşte **gradul de stabilitate a rezultatelor**. Cel mai des invocat procedeu de cercetare a gradului de stabilitate a măsurătorilor, dar cel mai puţin folosit în practică, este repetarea cercetării după un anumit interval de timp – **fidelitatea test-retest**. În cazul aplicării acestui procedeu de determinare a fidelităţii ar însemna să se compare rezultatele celor două măsurători. Dacă există o corelaţie puternică, se obţine dovada fidelităţii instrumentului utilizat. Nu întotdeauna însă o corelaţie mică între cele două seturi de măsurători este dovada unei fidelităţi scăzute, datorită faptului că însuşi fenomenul studiat ar fi putut să se modifice radical, lucru foarte probabil dacă avem în vedere dinamica deosebită ce caracterizează întreg domeniul vieţii sociale.

Tocmai de aceea procedeul **test-retest** nu este foarte des utilizat pentru cercetarea fidelităţii (cercetările longitudinale sunt practicate mai degrabă pentru a măsura schimbarea). Un alt neajuns demn de luat în seamă se referă la posibilitatea ca prin cercetare repetată să se influenţeze rezultatele. La o anchetă de opinie s-ar putea ca subiecţii să reproducă în mod deliberat răspunsurile date cu ocazia primei cercetări (dacă şi le amintesc), după cum pot exprima în esenţă lucruri identice prin cuvinte diferite sau să-şi modifice comportamentul numai pentru faptul că se ştiu studiaţi.

O altă modalitate de a determina gradul de fidelitate a instrumentelor de măsurare se referă la procedeul **formelor paralele**, care constă în elaborarea a două instrumente de măsurare cu valoare egală şi corelarea rezultatelor celor două măsurători ce se realizează într-o colectivitate în aceleaşi condiţii. Corelaţiile pot fi interpretate ca valori ale fidelităţii, existând asemănarea cu procedeul test-retest, numai că acum măsurătorile sunt simultane, obţinându-se un coeficient de echivalenţă. Procedeul formelor paralele este mai practic, dar el implică creşterea duratei de desfăşurare a investigaţiilor, de aceea este doar sporadic aplicat. De asemenea, nu întotdeauna se pot realiza două instrumente echivalente.

Un procedeu la care se face mai des apel în cercetarea gradului de fidelitate a măsurătorilor este cel al **înjumătăţirii instrumentului de cercetare** şi al corelării rezultatelor pentru cele două părţi ale sale. Şi această corelaţie este interpretată în termenii fidelităţii măsurătorilor (consistenţei interne), care se dovedeşte a fi funcţie a numărului de itemi. Expresia Spearman-Brown poate fi folosită pentru pronosticarea fidelităţii totale :

$$f = \frac{2r_{xy}}{1 + r_{xy}}$$

unde r_{xy} este corelaţia dintre valorile celor două părţi ale instrumentului de cercetare utilizat ca măsură a fidelităţii originale.

Se observă că în cazul ultimelor două procedee de determinare a fidelităţii se face apel tot la analiza consistenţei interne, specifică cercetării validităţii. F.N. Kerlinger stabileşte chiar o relaţie directă între validitate şi fidelitate. Măsura validităţii se obţine dacă scădem ponderea variaţiei specifice variabilei măsurate din măsura fidelităţii :

$$\frac{V_{co}}{V_t} = \frac{V_a}{V_t} - \frac{V_{sp}}{V_t}$$

Rezultă deci că validitatea nu include varianţa datorată erorii şi nici varianţa specifică, ci doar varianţa comună.

În legătură cu determinarea fidelităţii măsurătorilor, o remarcă se impune în mod deosebit : atestarea fidelităţii este relativ uşor de realizat atunci când există şi unele criterii exterioare cercetării cu care să se poată compara rezultatele obţinute la un moment dat. În lipsa acestor „puncte de sprijin" cercetarea fidelităţii devine dificilă, reducându-se în mare parte la analiza consistenţei interne a măsurătorilor. O atenţie specială se acordă determinării fidelităţii măsurătorilor, care vizează rezultatele obţinute de subiecţii cercetaţi la diferite teste (probe) în scopul evitării erorilor de măsurare a cunoştinţelor, aptitudinilor etc. Un alt domeniu deosebit de important pentru determinarea gradului de fidelitate a măsurătorilor îl reprezintă cercetarea universului subiectiv al vieţii sociale : opinii, motivaţii, satisfacţii, aspiraţii etc. Deoarece acest lucru se dovedeşte a fi şi cel mai dificil de realizat, datorită nerelevanţei sau imposibilităţii efectuării de cercetări repetate, se apelează aproape în exclusivitate la analiza consistenţei interne a observaţiilor prin analiza corelaţională, de regresie sau factorială, care, deşi utile, nu satisfac în totalitate nevoile de cunoaştere.

O alternativă la modelul consistenţei interne în cercetarea fidelităţii se constituie din luarea în considerare a relaţiilor ierarhice pe care le prezintă un anumit set de indicatori. Mai întâi, se determină o ierarhizare a indicatorilor în funcţie de dificultatea lor şi se obţine o serie cumulativă (o singură dimensiune, factor) ; măsura fidelităţii este dată de performanţa obţinută în raport cu poziţia indicatorilor respectivi. Dacă se obţin răspunsuri la o întrebare dată, ar trebui să se obţină răspunsuri la toate întrebările mai puţin dificile. Exprimarea gradului de fidelitate se realizează cu ajutorul expresiei Kuder-Richardson (1937) :

$$f = \frac{n}{(n-1)} \left(\frac{V_i - \sum_{j=1}^{n} P_j q_j}{V_t} \right)$$

unde:
n = numărul itemilor;
V = variația totală observată (σ_x^2);
P_j = proporția în care subiecții au dat răspuns corect la itemul j;
$q_j = 1 - P_j$.

În literatura de specialitate se menționează și o altă direcție de determinare a fidelității instrumentelor de măsurare, în care variațiile răspunsurilor nu mai sunt interpretate ca erori, ci ca diferențe reale (Hoyt – 1941). Variația totală observată se compune în acest caz din **diferențe interindividuale**; **diferențe intraindividuale (datorate indivizilor)**; **diferențe de erori interindividuale**:

$$V_t = V_r + V_i + V_e.$$

În acest caz fidelitatea măsurătorii este dată de relația:

$$f = \frac{\text{MS indivizi} - \text{MS rezidual}}{\text{MS indivizi}},$$

unde:
MS indivizi = pătratul mediei deviațiilor obținute la mediile indivizilor;
MS rezidual = pătratul mediei deviațiilor rămase după înlăturarea varianței itemilor și a celei individuale.

2.5.3. *Reprezentativitatea*

Un capitol distinct al evaluării cercetărilor sociologice concrete se referă **la populația investigată**, și anume la a stabili dacă aceasta este reprezentativă pentru tema abordată, dacă fenomenele și procesele sociale studiate cuprind în aria lor de manifestare și populația ce alcătuiește universul cercetării efectuate.

Determinarea gradului de **reprezentativitate a populației** studiate la un moment dat ridică probleme deosebit de dificile în calea evaluării cercetărilor, deoarece de multe ori nu sunt cunoscute în prealabil caracteristicile relevante ale populației ce urmează a fi cercetată și se procedează la estimări mai mult sau mai puțin corecte. Se ajunge la identificarea caracteristicilor respective numai în urma studiului întreprins, când de

fapt nu se mai poate interveni pentru *alegerea populației adecvate. Determinarea cu maximă precizie a caracteristicilor demografice, economice, sociale, politice și de altă natură ale colectivității studiate,* ca și dispunerea ei spațială constituie cerințe elementare, obligatorii pentru o cercetare concretă. Evident, practica studiului exhaustiv al diferitelor colectivități înlătură multe neajunsuri în ceea ce privește reprezentativitatea cercetărilor, dar nu rezolvă definitiv problema. Apare de fiecare dată întrebarea firească de ce este studiată o anumită colectivitate (sat, oraș, întreprindere etc.) și nu altele.

Investigarea exhaustivă a colectivităților este foarte costisitoare atunci când volumul acestora depășește câteva sute de persoane, recomandându-se efectuarea unei cercetări selective. Întocmirea de eșantioane reprezentative prin respectarea cerințelor legii numerelor mari și a calculului probabilităților, care permit ca, prin studiul unei părți a colectivității totale, să se obțină rezultate valabile pentru întreaga colectivitate.

O colectivitate relativ omogenă permite construirea unui eșantion simplu, iar o colectivitate neomogenă impune construirea unui eșantion stratificat. Rezultă deci că un bun eșantion poate fi întocmit atunci când se dispune de un cadru optim de eșantionare, de evidența colectivității totale, cu specificarea caracteristicilor sale de bază. Lipsa cadrului de eșantionare este principala piedică în calea realizării unor eșantioane corespunzătoare.

Cu cât volumul colectivității studiate este mai mare, apropiindu-ne de nivelul colectivității naționale, unde cercetările selective sunt de o foarte mare importanță, această lipsă este și mai acută, dat fiind faptul că sociologul nu o mai poate suplini printr-un recensământ prealabil. Având în vedere neajunsurile datorate cadrului de eșantionare, ca și alte aspecte care intervin, eroarea cea mai frecvent întâlnită se referă la presupunerea că s-a efectuat o selecție simplă aleatorie și tratarea în consecință a rezultatelor obținute. Or, se dovedește faptul că cele mai multe cercetări realizate pe ansambluri mari de populație se abat în practică de la modelul selecției simple aleatorii. Pentru a se evita în acest caz eventualele neajunsuri de interpretare, se impune determinarea cu precizie a tipului de eșantionare rezultată și efectuarea corecțiilor necesare în privința prelucrării și interpretării informației recoltate.

Un element care merită a fi supus atenţiei constă **în modul de determinare a volumului eşantionului.** Contrar simţului comun, nu este importantă atât ponderea eşantionului în colectivitatea totală (care intră doar ca element de corecţie), cât mărimea absolută a lui. Primul element de sprijin al reprezentativităţii este dat de **Legea numerelor mari.** Fixarea apriorică a proporţiei pe care urmează să o aibă eşantionul raportat la colectivitatea totală poate conduce fie la supradimensionare, fie la subdimensionare. O pondere de zeci de procente se dovedeşte nesemnificativă în condiţiile unui volum relativ redus al colectivităţii totale, după cum o pondere chiar mai mică de 1% este suficientă la colectivităţi mari şi foarte mari. Importantă este realizarea volumului de eşantion minim, care să asigure o reprezentativitate adecvată. Or, acest volum este dat de elemente situate în afara mărimii colectivităţii totale şi se referă la structura colectivităţii, respectiv dispersia variabilei de eşantionare, probabilitatea cu care se lucrează şi eroarea acceptată (probabilitatea nu poate fi mai mică de 0,95, iar eroarea de eşantionare rezultată trebuie să fie sub 5%).

Al doilea element care asigură reprezentativitatea eşantioanelor este **calculul probabilităţilor**, acordarea de şanse reale (de cele mai multe ori egale) fiecărei persoane de a fi selectată în eşantion.

În evaluarea gradului de reprezentativitate a cercetărilor intervin şi alte elemente, care se referă la aplicarea corectă a tuturor cerinţelor de întocmire a eşantionului, efectuarea corecţiilor cerute de schemele de eşantionare, de dispersia spaţială a populaţiei, de selectare a subiecţilor şi de cercetare efectivă a acestora.

2.5.4. *Contextul*

Practica efectuării cercetărilor concrete a dovedit faptul că şi **contextul în care acestea se desfăşoară şi comportamentul cercetătorului** au o anumită influenţă asupra rezultatelor. Activităţii de evaluare îi revine deci sarcina de a determina gradul în care s-au creat toate condiţiile favorabile de mediu care să permită desfăşurarea cercetării fără denaturări. Importanţa acestor condiţii este mai evidentă în cazul cercetărilor bazate pe

anchete şi tehnici interogative care trebuie să asigure o exprimare liberă a opiniilor, evitându-se orice influenţă exterioară. Se pot formula cerinţe generale privind întrunirea condiţiilor optime în care să se desfăşuare o cercetare : ea trebuie să cuprindă o colectivitate pentru tema studiată şi obiective urmărite : trebuie să se desfăşoare într-un cadru adecvat, lipsit de constrângeri, să existe acordul populaţiei pentru a participa la cercetare şi să se respecte întru totul personalitatea indivizilor studiaţi.

Fiind recunoscut faptul că opiniile, atitudinile, comportamentele oamenilor sunt diferite de la o situaţie la alta, nu este deloc indiferent locul unde se desfăşoară studierea lor (la locul de muncă, pe stradă, acasă etc.). O serie de factori de stare a persoanelor în momentul studiului, factorii situaţionali în care acesta se desfăşoară şi comportamentul cercetătorului sunt tot atâtea elemente care influenţează, într-un fel sau altul, rezultatele obţinute, trebuind să fie luate în seamă la interpretarea datelor.

Experienţa de cercetare evidenţiază faptul că atât starea generală de satisfacţie (sau insatisfacţie), cât şi stările de moment influenţează comportamentul verbal şi/sau non-verbal al oamenilor. Dacă ar fi să ne referim numai la comportamentul verbal (unde de fapt problemele evaluării sunt foarte acute), oamenii optimişti tind să emită aprecieri mai favorabile, în comparaţie cu cei mai puţin optimişti sau cu pesimiştii cu referire la aceeaşi situaţie obiectivă existentă. Sistemul general de valori acceptat are o influenţă nemijlocită asupra „răspunsurilor" pe care oamenii le formulează cu diferite prilejuri, inclusiv în cadrul cercetărilor la care participă. De asemenea, aşteptările lor faţă de parametrii pe care îi asociază problemei cercetate influenţează nemijlocit formularea răspunsurilor, anumite stări temporare în care se pot afla subiecţii în momentul cercetării îşi pun amprenta asupra „rezultatelor". Dacă în momentul în care are o anumită dificultate ce se asociază cu o stare de nemulţumire omul este întrebat cât de satisfăcut este de situaţia sa de viaţă, va formula o apreciere mai puţin favorabilă decât cea pe care ar formula-o dacă întrebarea i s-ar pune într-un moment în care are o anumită satisfacţie, prilejuită de un succes oarecare.

Pentru cercetătorul social, analiza şi interpretarea nonrăspunsurilor ce se înregistrează în cercetare trebuie să constituie o problemă cel puţin

la fel de importantă ca şi analiza răspunsurilor ca atare. **Nonrăspunsul este în ultimă instanţă un răspuns,** astfel încât cunoaşterea caracteristicilor celor care nu răspund, ca şi a motivaţiei respective contribuie efectiv la o mai bună elucidare a fenomenului cercetat. În studiile de prognoză a comportamentului interpretarea nonrăspunsurilor trebuie să ocupe locul cuvenit. Multe dintre eşecurile în încercarea de a elabora prognoze valide se datoresc fie neglijării, fie imposibilităţii interpretării nonrăspunsurilor (cazul tipic al cercetărilor preelectorale, dar şi al altor tipuri de cercetare asupra opiniei publice). Dacă totuşi în cadrul cercetării se poate deduce o oarecare influenţă a condiţiilor de desfăşurare, se impune evidenţierea efectului şi luarea lui în considerare la interpretarea rezultatelor. De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că o serie de factori macrosociali şi culturali imprimă anumite caracteristici fenomenelor şi proceselor sociale studiate la un moment dat. Ca urmare a acestui fapt, compararea rezultatelor obţinute în studierea aceluiaşi aspect, în societăţi diferite, devine problematică.

Pentru a putea determina efectiv eventualele erori de măsurare, o importanţă deosebită se acordă analizei efectului pe care un cercetător sau altul îl pot avea asupra rezultatelor obţinute, inclusiv celei a efectului operatorului de interviu, unde posibilitatea influenţării rezultatelor este mult mai mare. Cunoaşterea ecuaţiei personale de eroare a fiecărui participant la cercetare permite un control mai riguros asupra condiţiilor de desfăşurare a acesteia şi prevenirea erorilor. O serie de analize s-au ocupat de şansa diferiţilor operatori (în funcţie de sex, vârstă, înfăţişare) de a obţine acordul populaţiei pentru a participa la interviu, ca şi de studiul interacţiunii operator – subiect în desfăşurarea acestuia. Pe baza rezultatelor obţinute s-a ajuns la elaborarea unei strategii de selecţie, instruire şi supraveghere în teren a operatorilor. În legătură cu distribuţia răspunsurilor subiecţilor în funcţie de realizatorul interviului s-a adunat o bogată documentaţie. De exemplu, în prezent se ştie că influenţa investigatorului este mai mare în cazul întrebărilor de opinie decât în cazul celor factuale. Cel mai puternic efect se produce în studiile care vizează proiecţii în viitor – intenţii, dorinţe etc. În cercetările

efectuate pe această temă am constatat că efectul operatorului de interviu este mai mare la întrebările cu răspuns liber decât în cele precodificate. Cu cât întrebarea este mai disputată, cu atât mai puternic apare efectul respectiv. În principal am dedus două tipuri de influențe ale operatorului. Mai întâi este vorba de variația procentului de nonrăspunsuri de la un operator la altul. Dacă la întrebările administrate sub formă precodificată procentul nonrăspunsurilor este neînsemnat și se datorează mai ales neatenției, în cazul administrării sub formă necodificată, la aceleași întrebări procentul nonrăspunsurilor variază în funcție de operator de la 0 la 20% (cu o medie generală a nonrăspunsurilor de 5%). În schimb, când întrebarea incită la „dezbateri" controversate, proporția nonrăspunsurilor este mai mare chiar la întrebările precodificate, putând ajunge în cazul unor operatori până la 15-20%, iar la întrebările necodificate până la 50% din totalul subiecților săi. Aceasta în timp ce la unii operatori nu se înregistrează nici un nonrăspuns. Al doilea tip de influență datorată operatorilor constă în **uniformizarea răspunsurilor.** Pe baza analizei comparative a rezultatelor obținute de investigatori, s-a putut stabili în unele cazuri o corelație pozitivă între poziția operatorului și răspunsul cu frecvența cea mai mare „obținut" de la subiecții investigați.

Alte obiective urmărite, în legătură cu problema analizată aici, se referă la determinarea influenței modului de administrare a chestionarelor - autoadministrare, extemporal, interviu -, ca și a influenței unor proceduri alternative de investigare a aceluiași aspect. De fiecare dată, a rezultat o anumită variație a rezultatelor (de fapt o distorsiune) care poate fi atribuită strategiei de cercetare.

2.5.5. Analiza, interpretarea și teoretizarea

Și activitățile de finalizare a cercetării sociologice concrete trebuie avute în atenție. Înaintea oricărei analize a datelor rezultate din cercetare se impune să se certifice însăși veridicitatea lor, gradul în care reflectă diferitele trăsături ale realității sociale, precum și **nivelul de precizie** specific determinărilor cantitative implicate în cadrul cercetării efectuate.

Aplicarea unei game variate de produceri în **prelucrarea şi analiza** datelor conduce la sporirea certitudinii în cunoaşterea fenomenelor sociale. Fără a constitui un scop în sine sau a se transforma într-un fetiş, utilizarea diferitelor modalităţi şi procedee de analiză şi prelucrare sporeşte rigurozitatea testării ipotezelor de lucru, a fundamentării concluziilor de cercetare, fiind, prin aceasta, un sprijin efectiv în cunoaştere.

Uneori, dorindu-se să se sublinieze o pretinsă inadecvare a cercetării dimensiunii cantitative a fenomenelor sociale, considerate a fi doar calitative, se operează o opoziţie ireductibilă între metodele de calcul cantitative ale matematicii tradiţionale şi metodele calitative ale matematicii moderne: teoria mulţimilor, teoria jocurilor etc. De fapt, şi matematicile calitative tratează tot aspectele cantitative ale fenomenelor sociale, cu deosebirea că de această dată are loc o adecvare mai bună a calculului la specificul sub care se manifestă caracteristicile cantitative în acest domeniu, constituind astfel o direcţie de viitor în perfecţionarea instrumentelor de lucru în cercetarea socială. Aşa cum subliniază unii autori, **matematicile** calitative iau în considerare natura **statistică** a domeniului social, spre deosebire de **matematicile tradiţionale**, bazate pe natura mecanică a obiectului cercetat, pentru a folosi expresia lui C. Levi-Strauss (*Antropologia structurală*, 1978).

În sfera de preocupări a acţiunii de evaluare intră analiza **logicii interpretării datelor**, **legitimitatea concluziilor**, **specificul construcţiei teoretice**, **nivelul de generalitate la care se situează teoria elaborată** şi valoarea sa explicativă.

În efectuarea cercetărilor sociologice se distinge o regulă fundamentală dată de împletirea organică a nivelului teoretico-metodologic cu cel concret (empiric). Dacă primului nivel îi revine rolul de a ghida întreaga activitate de cercetare, prin elaborarea concepţiei asupra obiectivului cercetat, furnizarea unui sistem conceptual apt să surprindă specificul acelui obiect, constituirea unor principii şi reguli de desfăşurare a cercetărilor, a unor metode, tehnici şi instrumente de lucru adecvate; celui de-al doilea nivel îi revine rolul de a reflecta cât mai obiectiv, cât mai fidel realitatea socială studiată aflată într-o continuă transformare. Aşa cum am constatat, cercetarea empirică are rol teoretic, ea nu se

limitează la un rol pasiv, de verificare şi testare a teoriei, ea face mai mult decât să confirme sau să respingă ipotezele, jucând un rol activ şi îndeplinind cel puţin patru funcţii majore care ajută la dezvoltarea teoriei – notează R. Merton („Influenţa cercetării empirice asupra teoriei sociologice", în *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale*, 1972). Astfel, cercetarea concretă poate **iniţia**, **reformula**, **reorienta** şi **clarifica teoria.**

Potrivit acestei reguli fundamentale a cercetării sociologice, de împletire a nivelurilor teoretico-metodologic şi concret-aplicativ, şi evaluarea cercetărilor trebuie să aibă în vedere totalitatea aspectelor implicate, chiar dacă uneori ele nici nu sunt formulate în mod explicit de către cei care efectuează cercetările respective. Este deci necesar a se determina atât calitatea demersului teoretic, cât şi corectitudinea activităţii concrete de cercetare pentru a ne asigura de caracterul ştiinţific al cunoaşterii realizate.

Adoptarea unei atitudini critice faţă de demersul cercetării sociologice concrete răspunde nevoii de a obţine măsura încrederii pe care o acordăm rezultatelor la care s-a ajuns la un moment dat, fie în cercetările proprii, fie în cercetările altora. Ea nu înseamnă nicidecum o neîncredere faţă de virtuţile cercetării, ci doar afirmarea unei conştiinţe critice, în vederea preîntâmpinării erorilor şi a obţinerii unei cunoaşteri cât mai veridice a realităţii sociale, servind astfel necesităţile multiple ale acţiunii practice.

Recomandare pentru studiu

Aprofundarea elementelor de conţinut ale metodologiei cercetării sociologice.

Bibliografie selectivă

Chelcea, S., Mărginean, I., Cauc, I., 1998, *Cercetarea sociologică. Metode şi tehnici*, Editura Destin, Deva.

Levi-Strauss, C., 1978, *Antropologia structurală*, Editura Politică, Bucureşti.

Merton, R., 1972, „Influenţa cercetării empirice asupra teoriei sociologice", în *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale*, vol. VIII, Editura Politică, Bucureşti.

Miftode, V., 1995, *Metodologia sociologică. Metode şi tehnici de cercetare sociologică*, Editura Porto-Franco, Galaţi.

Mihu, A., 1973, *ABC-ul investigaţiei sociologice*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca.

Rădulescu, S., 1994, *Ipoteză şi euristică în cunoaşterea socială*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Szeczepanski, J., 1966, „Probleme metodologice controversate ale sociologiei poloneze", în *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale*, vol. II, Editura Politică, Bucureşti.

Zamfir, C., 1999, *Spre o nouă paradigmă a gândirii sociologice*, Editura Cantes, Iaşi.

PARTEA A II-A

PROIECTAREA CERCETĂRILOR SOCIOLOGICE

3. ETAPELE PROIECTULUI DE CERCETARE

3.1. Identificarea etapelor

Scopul demersului de față îl reprezintă identificarea și analiza problemelor care intervin într-o cercetare sociologică, modul în care se procedează pentru rezolvarea lor și asigurarea unui studiu sistematic, controlat și verificabil cerut de logica cunoașterii sociale.

În literatura de specialitate există abordări diferite ale numărului etapelor unei cercetări : de la evidențierea principalelor activități sub forma a trei etape – pregătirea, desfășurarea propriu-zisă (culegerea datelor) și finalizarea – la enumerări mai amănunțite. Astfel, S. Chelcea citează autori care evidențiază 5, 6, 12 sau 15 etape ale unei cercetări (anchete) (S. Chelcea, *Chestionarul în investigația sociologică*, 1975). La rândul său, I. Cauc analizează 8 etape (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, 1998).

În ceea ce ne privește, am preferat aici sistematizarea cercetării standard pe activități semnificative, ceea ce ne-a condus la individualizarea unui număr de 43 etape : 1) stabilirea temei ; 2) fixarea obiectivelor ; 3) documentarea preliminară ; 4) delimitarea universului cercetării ; 5) dezvoltarea cadrului teoretic al cercetării (teoria problemei) ; 6) definirea unităților de analiză și de înregistrare ; 7) elaborarea ipotezelor ; 8) stabilirea tipului de cercetare ; 9) selectarea surselor de informare ; 10) specificarea unităților (populației) studiate ; 11) construcția variabilelor (descrierea calitativă) ; 12) cuantificarea (descrierea cantitativă), pregătirea măsurării ; 13) alegerea metodelor de cercetare ; 14) stabilirea tehnicilor de lucru ; 15) identificarea procedeelor de lucru ; 16) elaborarea instrumentelor de culegere a datelor ; 17) cercetarea pilot ;

18) definitivarea instrumentelor ; 19) multiplicarea instrumentelor ; 20) organizarea echipei de cercetare ; 21) selecţia şi instruirea colaboratorilor ; 22) organizarea culegerii datelor ; 23) identificarea unităţilor (persoanelor) studiate ; 24) aplicarea instrumentelor de cercetare (măsurarea propriu-zisă) ; 25) controlul culegerii datelor ; 26) verificarea informaţiilor rezultate ; 27) macheta de prelucrare a datelor ; 28) modalităţi de prelucrare ; 29) codificarea ; 30) trecerea datelor pe suporturi de stocare ; 31) elaborarea catalogului variabilelor ; 32) prelucrarea datelor ; 33) analiza datelor (verificarea ipotezelor) ; 34) interpretarea rezultatelor (teoretizarea) ; 35) formularea propunerilor de soluţionare a problemelor sociale vizate în cercetare ; 36) redactarea raportului ; 37) discutarea raportului ; 38) definitivarea raportului ; 39) diseminarea rezultatelor ; 40) arhivarea datelor ; 41) discutarea soluţiilor la problemele sociale ce au alcătuit tema şi obiectivele cercetării ; 42) implementarea soluţiilor ; 43) evaluarea efectelor implementării soluţiilor. Dacă, dimpotrivă, enumerarea pe care tocmai am prezentat-o pare a fi excesiv de amănunţită (deşi ea este impusă de respectarea interdependenţelor care dictează succesiunea deciziilor şi activităţilor principale, fără a exista impedimente de acceptare), se pot regrupa activităţile de acelaşi tip, dar fiecare operaţie în parte trebuie să rămână în atenţia cercetătorului. În funcţie de tipul de cercetare, s-ar putea ca unele etape din modelul standard să nu fie necesare sau să deţină o importanţă variată de la o cercetare la alta, fie că ne menţinem la nivelul teoretic, fie că este implicat şi nivelul empiric.

O a doua problemă, de interes aici, se referă la succesiunea etapelor. În principiu, această succesiune este impusă de logica investigaţiilor. Pe măsură ce analizăm filmul unei cercetări, vom observa anumite condiţionări, în sensul că anumite etape nu se pot definitiva dacă anterior nu s-au clarificat alte etape. În acelaşi timp, în rezolvarea problematicii unei etape se au în vedere elemente ale unor etape ulterioare. Prin urmare, succesiunea nu este strict determinată. Relativitatea succesiunii etapelor se datorează suprapunerii aspectelor de conţinut celor care se referă la deciziile de organizare. În fapt, cercetătorul trebuie să aibă tot timpul în minte strategia completă de cercetare, precum şi momentul în care trebuie definitivată o anumită etapă.

Paragraful următor conţine „desfăşurătorul" unei cercetări standard. Ulterior, dată fiind complexitatea lor, unele etape vor fi reluate ca teme distincte.

3.2. Conţinutul etapelor cercetării sociologice

1. Stabilirea temei de cercetare. Tema de cercetare poate fi aleasă pe baza interesului de cunoaştere al cercetătorului. În acest caz, el se orientează din perspectiva contribuţiei potenţiale la elucidarea unei anumite probleme ştiinţifice. Cel puţin acesta este demersul pentru ceea ce am putea denumi **cercetare fundamentală** (sau academică), axată pe studierea unor teme esenţiale. Pentru a-i convinge pe cei din jur de importanţa temei sale, cercetătorul trebuie să construiască o motivaţie adecvată a alegerii temei. Multe cercetări se efectuează cu scop didactic, inclusiv de către studenţi şi doctoranzi, pentru elaborarea unor lucrări de seminar sau a unor lucrări de absolvire.

Alteori, tema este **comandată** de un beneficiar (client) interesat să obţină informaţii, eventual soluţii pentru a rezolva o problemă din sfera sa de activitate.

În toate ipostazele, este recomandat ca cercetătorul să se orienteze după semnificaţia socială a temei, să urmărească să „răspundă" la o comandă socială, să contribuie la rezolvarea diferitelor **probleme sociale**. Dincolo de dorinţa individuală, înseşi mecanismele finanţării cercetării impun identificarea temelor de interes public. Pe această bază, cercetătorul poate conta şi pe colaborarea populaţiei în obţinerea informaţiilor, precum şi pe interesul acesteia pentru rezultatele la care ajunge în urma studiului său.

Intuitiv, problema socială este definită ca o deficienţă. În identificarea problemei sociale intervin o serie de caracteristici pe care Horton şi Leslie le-au sistematizat într-o lucrare publicată în anul 1955, aflată acum la a 12-a ediţie, astfel : a) stare ce afectează un număr mare de persoane ; b) afectarea este nedorită ; c) se simte nevoia să se întreprindă ceva ; d) se reclamă o acţiune socială (colectivă) (P. Horton, G. Leslie, *The Sociology of Social Problems*). Ulterior, noţiunea de problemă socială

a fost extinsă la sfera tuturor elementelor cu care se confruntă un sistem social : fie acestea procese sociale sau situaţii despre care societatea (sau un sistem al ei) consideră că trebuie schimbat, fără a se restrânge aria la aspectele negative (C. Zamfir, *Strategii ale dezvoltării sociale*, 1997).

O problemă socială, în sens general, este deci acel fenomen social care afectează o anumită colectivitate, se află în sfera ei de preocupări şi asupra căruia se doreşte să se intervină, pentru influenţarea evoluţiilor lui. Din această perspectivă, pot constitui o problemă socială atât alcoolismul, criminalitatea, abandonul copiilor sau şomajul, cât şi adaptarea profesională a noilor angajaţi, mobilitatea socială, tranziţia post-comunistă, opţiunile electorale ale populaţiei etc.

Oricât de multe efecte negative ar avea sau, dimpotrivă, oricât de promiţător ar fi pentru o evoluţie favorabilă, un fenomen se constituie într-o problemă socială doar în măsura în care el este înscris pe agenda publică.

În acest fel, problema socială intră şi în sfera de interes a sociologului. Situaţia poate fi analizată şi dintr-un punct de vedere care îi conferă cercetătorului un rol activ. Prin studiile lui, el poate atrage atenţia asupra acelor fenomene care ar trebui să devină o preocupare pentru colectivitate.

Desigur că într-o societate democrată cercetătorul, şi nu numai el, este liber să cerceteze ce vrea. Totuşi, anumite condiţionări există, cel puţin în măsura în care doreşte ca lucrările lui să fie citite, să influenţeze decizii şi acţiuni şi, cu atât mai mult, să obţină finanţare pentru proiectele sale. O parte a finanţării se realizează prin alocaţii bugetare, (burse, granturi distribuite de instituţii ale statului sau fundaţii). O altă parte provine din contracte cu un beneficiar (client). În fiecare caz în parte, se pune problema întocmirii proiectului cercetării. În primul caz, contează foarte mult şi motivarea temei. În cel de-al doilea caz, tema fiind cerută, apar elemente suplimentare datorate relaţiei cercetător – client. Specialistul trebuie să dezvolte o strategie de abordare a clientului care îi finanţează cercetarea, astfel încât să se înscrie în normele cerute de etica profesională, iar cercetările sale să aibă şi o relevanţă ştiinţifică. Pentru sistematizarea exemplificărilor ulterioare privind întocmirea proiectului de cercetare, alegem ca temă de referinţă **„Analiza mobilităţii sociale în societatea românească post-comunistă"**.

În acord cu definiţia lui P. Sorokin (1927), prin mobilitate socială se desemnează trecerea persoanelor de la o poziţie la alta în cadrul spaţiului social (*apud* H. Cazacu, *Mobilitate socială*, 1974). Importanţa studierii mobilităţii sociale rezidă în semnificaţia deosebită a acesteia pentru caracterizarea societăţii umane şi a vieţii populaţiei. Astfel, într-o societate deschisă, procesele de mobilitate ating cote relativ însemnate, pe măsura existenţei unor valori înalte ale şanselor de acces social al persoanelor la diferite poziţii de prestigiu din societate, pe când într-o societate închisă, relativ stagnantă, predomină procesele de moştenire, de la părinţi la copii, a poziţiilor sociale.
După 1989, o dată cu abolirea proprietăţii socialiste, cu debutul privatizării şi al trecerii la economia de piaţă, este de aşteptat să se producă schimbări majore şi în ceea ce priveşte mecanismele de realizare a mobilităţii sociale, amploarea şi direcţiile acesteia.

2. Fixarea obiectivelor cercetării. Se face distincţia între obiective generale şi obiective particulare. Ca obiective generale posibil de avut în vedere menţionăm : evidenţierea **specificului** unui fenomen (descrierea) ; realizarea unei **diagnoze** (determinarea frecvenţelor de manifestare a fenomenului) ; formularea de **explicaţii** privind relaţiile cu alte fenomene ; **impactul** ; elaborarea de **predicţii** referitoare la evoluţia fenomenului ; identificarea de **soluţii** pentru fundamentarea unor decizii ; stabilirea unei strategiii de **acţiune** într-un domeniu sau altul ; evaluarea efectelor diferitelor acţiuni (servicii, programe, proiecte) ; măsurarea **schimbării sociale**. De cele mai multe ori o cercetare nu se limitează la un singur obiectiv. În acelaşi timp, avem de-a face cu o serie de obiective particulare cum ar fi, de exemplu, cunoaşterea modalităţilor de acţiune socială într-un domeniu sau altul, descifrarea mecanismelor de influenţă socială şi multe altele.

În studierea **mobilităţii sociale** ar fi de dorit să urmărim ca obiective generale atât descrierea procesului, cât şi explicarea şi predicţia. Ca obiective specifice avem în vedere evidenţierea mecanismelor de producere a mobilităţii sociale, determinarea amplorii şi a tipurilor de mobilitate, estimarea şanselor de acces social ale

diferitelor grupuri de populaţie, identificarea efectelor proceselor de mobilitate, carcaterizarea societăţii româneşti din perspectiva gradului de deschidere socială, efectuarea de comparaţii cu perioada anterioară, eventual cu alte ţări etc.

3. Documentarea prealabilă. Se are în vedere atât documentarea **livrescă** – literatura de specialitate, arhivele şi rapoartele unor cercetări anterioare, documentele statistice –, cât şi una de **teren,** prin luare la cunoştinţă pe cale directă de fenomenele ce alcătuiesc tema cercetării : observaţii, discuţii cu specialiştii, vizite în localităţi, la diverse instituţii, convorbiri cu populaţia (informatori sociali) etc.

În documentarea sa, cercetătorul social poate apela în fond la trei categorii de **surse de informare** : **populaţia, realitatea socială, documentele sociale**. Aşa cum vom vedea, pentru fiecare categorie de sursă de informare s-a dezvoltat cel puţin o metodă şi mai multe tehnici şi procedee de cercetare. **Populaţia** poate fi **întrebată**, **observată** sau implicată în **experimente sociale** ; **realitatea socială**, definită ca evenimente în desfăşurare, poate fi **observată**, **documentele sociale** sunt supuse unor **analize statistice şi/sau de conţinut**.

Dintre cele trei categorii de surse de informare, doar populaţia are caracter general, posibil de utilizat în toate situaţiile. Oamenii pot fi observaţi, întrebaţi şi implicaţi în diverse experimente de cercetare. Celelalte două surse sunt restrictive. Realitatea socială, înţeleasă aici ca exteriorizare, alcătuită din evenimente în desfăşurare, poate fi observată numai dacă cercetătorul este prezent când se petrece un anumit fenomen ; altfel, el este nevoit să apeleze la reconstituiri pe bază de mărturii ale participanţilor sau la documente.

Ultima sursă de informare este şi mai restrictivă. Ea rezultă din faptul că documentele sociale sunt produse, de regulă, cu alte scopuri decât acela de a servi eventualilor cercetători. Apoi, referitor la anumite evenimente se pot identifica documente, iar referitor la altele nu.

O serie de documente sociale au făcut parte din mijloacele de acţiune ale unei colectivităţi etc. Avem în vedere reglementarea unor sfere de comportament, nevoia de confesare etc. Nu rareori în documentele sociale se

încearcă denaturarea faptelor şi evenimentelor. Deşi într-un fel se poate spune că documentele sunt „urme lăsate de fapte" (Ch. Seignobos, *apud* S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*), nu întotdeauna este posibil să reconstituim faptele pornind de la documente. Analiza istorică este aceea care se concentrează în primul rând pe reconstituirea faptelor trecute pornind de la documentele disponibile. Aceste analize sunt de durată şi pot fi reluate de alţi şi alţi istorici în decursul timpului. Pentru sociolog, un interes deosebit îl prezintă adesea semnificaţia atribuită de oameni faptelor şi evenimentelor. Sunt şi documente sociale care nici nu se referă la fapte, în sensul de eveniment petrecut, ele putând conţine gânduri, proiecţii de viitor etc.

Documentele sociale sunt surse valide de informare în măsura în care conţin relatări despre diferite evenimente, dar şi evaluări, opinii, gânduri ale celor care le-au elaborat. Semnificaţia documentelor sociale rezidă în conţinutul lor informaţional din perspectiva cunoaşterii vieţii sociale (S. Chelcea [coord.] *Semnificaţia documentelor sociale*, 1985).

Utilizarea unor categorii diferite de surse de informare facilitează o mai bună cunoaştere, deoarece în acest fel se poate compara **ce spun (au spus) oamenii cu ceea ce fac.**

Pornind de la faptul că oamenii pot da informaţii atât pentru propria lor situaţie, cât şi pentru alte persoane, că ei pot furniza date despre evenimente şi acţiuni umane prezente sau trecute, eventual să se refere la evoluţiile viitoare ale unor fenomene şi a societăţii omeneşti în ansamblul său, apare tentaţia limitării cercetărilor la această sursă de informare. Or, nu întotdeauna oamenii sunt în măsură să furnizeze informaţiile cele mai adecvate, fie datorită faptului că nu reţin caracteristicile unor evenimente la care au participat (asistat), fie datorită prezentărilor tendenţioase. Uneori identificarea participanţilor la o acţiune este imposibilă sau actorii sociali nu mai sunt în viaţă. Chiar şi despre ei înşişi oamenii pot da date distorsionate. Sunt situaţii care reclamă apelul la o anumită sursă şi nu la alta. Este dincolo de orice dubiu că, ori de câte ori suntem interesaţi să aflăm ce gândesc oamenii, ce semnificaţie acordă ei unor evenimente, ce intenţii şi motive au, se impune studierea lor directă. De asemenea, există situaţii în care observarea fenomenelor sociale trebuie

tratată ca o sursă de informare de neînlocuit. Şi documentele sociale pot deveni surse singulare de informare. La rândul său, cercetătorul poate să provoace producerea de documente sociale.

Dată fiind complexitatea domeniului vizat prin noţiunea de „document social", vom mai insista puţin asupra acesteia. Din perspectivă sociologică, un document social este orice **obiect material** (construcţie, produse de tipul uneltelor şi mecanismelor, opere de artă, podoabe, bunuri de consum etc.), **lucrare** de transformare a mediului natural (globul pământesc este şi un document social în măsura în care ne relevă diferite intervenţii ale activităţii umane de-a lungul timpului), **reprezentări** ale obiectelor (schiţe, desene, fotografii), **înscrisuri** (acte, manuscrise, tipărituri), **înregistrări sonore** şi **vizuale** (casete, benzi magnetice, discuri, filme, arhive informatice), **memoria colectivă** şi **individuală** (povestiri, cântece, mărturii, biografii) al cărei conţinut poate fi consemnat de către cercetător. Deşi pentru ultima categorie nota ar putea părea forţată, putem vorbi şi în acest caz de documente, întrucât ele se deosebesc de conţinutul unui interviu prin aceea că nu sunt atât răspunsuri la întrebări, cât informaţii de cercetat ulterior.

Din enumerarea anterioară deducem **natura** foarte diferită a documentelor sociale, de la obiecte fizice la creaţii de natură spirituală. Evident că modalităţile de tratare a conţinutului informaţional semnificativ pentru cunoaşterea vieţii sociale trebuie să se adapteze acestor particularităţi. Avem în vedere **formele** de expresie **scrise**: **verbale** (informaţia calitativă) sau **cifrică** (informaţia cantitativă), respectiv **nescrise**: **corp**, **imagine**, ceea ce face necesar apelul la metode, tehnici şi procedee de lucru dintre cele mai diverse: analiza documentară, de discurs şi de conţinut, analiza statistică, analiza iconografică etc.

În utilizarea documentelor sociale, un interes major îl prezintă şi evidenţierea **sursei** şi a **destinatarului** documentului. După **sursă**, documentele pot fi **oficiale** sau **neoficiale**. Documentele oficiale sunt elaborate de autorităţi în virtutea atribuţiunilor pe care le au: legi, reglementări ale unor activităţi, înscrisuri de identificare, de garantare şi conferire a unor drepturi. Documentele neoficiale sunt elaborate de persoane, cu titlu individual (scrisori, memorii,

biografii), sau de diferite asociaţii şi organizaţii în nume propriu. O serie de înscrisuri se realizează pe un formular impus de autorităţi, ceea ce le conferă statutul de documente cu **recunoaştere oficială** (actele unităţilor economice, ale diferitelor organizaţii şi asociaţii). Înscrisurile pot fi **oficializate** prin acte notariale (contract, procură).

Din perspectiva **destinaţiei**, documentele sociale sunt **publice** sau **private.** Prin definiţie, documentele oficiale trebuie să fie publice ; să se afle în circulaţie sau să se permită accesul la arhivele în care sunt stocate. Sunt şi situaţii diverse în care documentele oficiale nu sunt accesibile (cel puţin pentru o anumită perioadă), ele fiind tratate prin prisma unor cerinţe ale secretului de stat. De mare importanţă pentru cercetare este cunoaşterea fazelor succesive prin care a trecut un document înainte de a avea statutul oficial (formele negociate). Unele documente oficiale au destinaţie personală, privată (cele de identificare, cele în care se acordă drepturi), dar au şi vizibilitate publică mai mult sau mai puţin extinsă, în măsura în care sunt solicitate de autorităţi sau sunt utilizate de posesorul lor. Totodată, multe documente neoficiale devin publice, fie că au fost elaborate tocmai în acest scop, fie că devin elemente ale acţiunii sociale. Din prima categorie menţionăm conţinutul vehiculat de mijloacele de comunicare în masă, tipărituri etc. ; din a doua categorie fac parte înţelegerile dintre diverşi actori ce participă la o acţiune socială sau alta.

O serie de documente private sunt făcute publice de către autor sau de către alte persoane, inclusiv de către cercetător. În publicarea documentelor se impune respectarea normelor deontologice referitoare la drepturile omului, confidenţialitate, ca şi în cazul practicării altor modalităţi de cercetare.

Importanţa documentelor sociale se judecă în raport cu cerinţele de informare. Într-o cercetare prezintă importanţă documentele oficiale, în alta documentele neoficiale sau ambele tipuri de documente. Astfel, dacă dorim informaţii despre regimul politic al unei ţări, de prim interes sunt : Constituţia şi alte legi care reglementează diferite aspecte ale domeniului vizat, dar sunt importante şi documentele în care identificăm modul în care se raportează populaţia la ele, legitimitatea conferită

regimului politic. În cercetări asupra unor procese sociale devin de neînlocuit statisticile şi evidenţele oficiale, dar şi înscrisurile personale, biografiile şi memoriile participanţilor etc. Prin urmare, se impune să se facă apel la tipuri diferite de documente accesibile la un moment dat.

Utilizarea documentelor sociale a constituit şi constituie practici dintre cele mai frecvente în sociologie, fie că este vorba de statistici sau de documente personale. Aceste practici le regăsim şi la precursori ai sociologiei, pelerini, jurnalişti etc.

Documentarea efectuată poate conduce cercetătorul la continuarea (acceptarea) temei, eventual la reformularea ei, sau la abandonarea (respingerea) acesteia. De asemenea, se va putea constata în ce măsură obiectivele generale şi specifice sunt posibil de atins şi se va acţiona în consecinţă. Amploarea documentului este dată de caracterul de noutate pe care îl prezintă tema pentru cercetător.

O dată realizată documentarea şi luarea deciziei de continuare a cercetării, trebuie luate în analiză mai multe aspecte puternic interdependente. Aşa cum am precizat deja, am preferat acea enumerare a etapelor care să pună mai bine în evidenţă succesiunea activităţilor de conţinut, corelată cu momentul optim al definitivării deciziilor pregătitoare pentru lucru în teren.

Documentarea prealabilă pentru tema **„Analiza mobilităţii sociale"** impune consultarea diferitelor statistici, începând cu cele referitoare la accesul tinerilor pe trepte de învăţământ, structura populaţiei ocupate, discuţii pe tema şanselor de acces social, modalităţile de recrutare a forţei de muncă, ocuparea şi cariera profesională, aspiraţii şi interese profesionale, lecturarea rezultatelor unor cercetări, a diferitelor rapoarte pe tema de interes, determinarea prezenţei problemei în dezbaterea publică, în mijloacele de informare în masă etc.

Dacă ne referim la procesele de mobilitate socială din societatea românească din ultimul deceniu, reţinem în primul rând schimbările structurale ce au avut loc ca urmare a colapsului comunismului, revenirea la proprietatea privată şi tranziţia la economia de piaţă. O primă caracteristică a noului sistem o identificăm în domeniul plasării tinerilor pe o piaţă a forţei de muncă aflată în constituire.

Dacă până în 1990 ocuparea locurilor de muncă de către absolvenţi se făcea prin repartiţie, după acest moment avem de-a face cu ocuparea unui loc de muncă prin mecanismul cererii şi ofertei (I. Mărginean [coord.], *Tineretul deceniului unu. Provocările anilor '90*, Bucureşti, 1996).
O altă caracteristică de mare importanţă se referă la manifestarea fenomenului de subocupare a forţei de muncă, cu existenţa şomajului de lungă durată, ca urmare a contractării industriei.
În aceste condiţii fluxurile de mobilitate socială s-au reorientat dinspre industrie spre alte sectoare economice, inclusiv spre agricultură. Este deci de mare interes să fie cunoscute direcţiile şi intensităţile fluxurilor de mobilitate, configuraţia claselor şi grupurilor sociale din societatea românească în tranziţie. Diferitele cercetări efectuate până în prezent pun în evidenţă apariţia de noi grupuri sociale legate de proprietatea privată şi libera iniţiativă. Nu se cunoaşte amploarea acestor fenomene, precum nici sursele de recrutare pentru noile poziţii ocupaţionale şi sociale.
Conform datelor unei cercetări efectuate în martie 1998 („Consolidarea democraţiei", coordonator I. Mărginean), 40% din subiecţii eşantionului naţional de 1.136 persoane s-au considerat a aparţine clasei muncitoare, 28% s-au considerat ţărani, în timp ce tot atâţia se identificau cu clasa mijlocie şi numai 0,4% se considerau a aparţine clasei de sus (diferenţa până la 100% reprezintă nonrăspunsuri).

4. Universul cercetărilor. Cercetările sociologice se referă la populaţie, la colectivităţi şi grupuri umane, în ultimă instanţă la societate ca întreg, structurată la nivel naţional şi internaţional. Definirea universului unei cercetări înseamnă delimitarea populaţiei căreia îi este specific fenomenul (fenomenele) studiat (e) la un moment dat. Universul unei cercetări se poate referi la populaţia globală, la segmente de populaţie (cum ar fi : electoratul) sau la persoane dispersate în diverse colectivităţi umane (exemplu : consumatorii de droguri). Evident însă că nu toate informaţiile de ordin sociologic provin în mod nemijlocit de la populaţie. Unele informaţii de la generaţiile trecute sau contemporane sunt consemnate în documente. Studierea acestor documente sociale nu presupune interacţiunea cu populaţia. Generalizând, din perspectivă statistică

universul cercetării este tratat ca o colecţie de unităţi, fie acestea persoane individuale, gospodării, grupuri, colectivităţi umane, organizaţii, instituţii, acţiuni, evenimente, documente sociale etc. De multe ori tema şi populaţia sunt specificate prin comenzile de cercetare. Înainte de a începe să cercetăm ceva trebuie să ne convingem de existenţa fenomenului. Sunt situaţii în care mai întâi este indicată tema, printr-o comandă, şi trebuie să se delimiteze populaţia, după cum alteori se indică doar populaţia ţintită şi trebuie să fie definit în detaliu fenomenul studiat. De asemenea, specificarea universului cercetării presupune evidenţierea caracteristicilor de bază ale populaţiei, care sunt de natură demografică, economică, socială, culturală, politică etc. Prin caracteristică statistică a populaţiei se înţelege o însuşire comună a tuturor indivizilor din colectivitatea vizată şi ale cărei valori diferă de la un individ la altul, în funcţie de determinările la care sunt supuse.

Cunoaşterea caracteristicilor populaţiei serveşte şi la eventuala elaborare a eşantioanelor.

Universul cercetării pe tema **mobilităţii sociale** este delimitat de populaţia adultă. De regulă se ia intervalul de vârstă de la 25 la 60 ani. Vârsta minimă de 25 ani este fixată în jurul pragului la care se încheie învăţământul universitar şi este de aşteptat ca la această vârstă cei mai mulţi tineri să exercite deja o ocupaţie şi să fie căsătoriţi.
Limita de 60 ani apare ca nivel la care se încheie perioada de activitate profesională. În prezent, acest prag este adecvat pentru România. El tinde să fie superior în comparaţie cu cel din urmă cu 40-60 ani, pe măsura sporirii valorii duratei medii de viaţă. Pe plan mondial, inclusiv în ţara noastră, se discută despre o ridicare a nivelului vârstei active. Vârsta de pensionare a glisat deja spre 65 ani în unele ţări.

5. Cadrul teoretic al cercetării. Cunoştinţele acumulate până în prezent în pregătirea proiectului permit trecerea la elaborarea cadrului teoretic al cercetării. Aceasta constă în definirea fenomenului şi dezvoltarea unei teorii cu valoare explicativă orientată spre cercetarea care se

pregăteşte. Se porneşte de la stadiul atins până la momentul de referinţă în cercetarea temei, cu evidenţierea elementelor de consens şi a celor aflate în dispută, a ipotezelor analizate şi a rezultatelor obţinute, măsura în care acestea corespund cu informaţiile deţinute despre domeniul vizat prin proiect (adecvare de timp, cultura etc.), şi se urmăreşte detaşarea aspectelor care necesită noi clarificări. Toate acestea îi vor servi cercetătorului să construiască un cadru teoretic necesar pentru activităţile ulterioare de cunoaştere.

Teoria **mobilităţii sociale** este una dintre cele mai extinse, începând cu studiul de pionierat, amintit anterior, al lui P. Sorokin. Sociologul rus, emigrat în SUA, a iniţiat o adevărată şcoală de studiere a mobilităţii sociale „ca o deplasare a persoanelor în spaţiul social". La rândul său, poziţia socială deţinută de cineva la un moment dat se determină ca intersecţie a mai multor indicatori care ţin de mediul familial, ocupaţional, politic, cultural, economic, demografic etc.

Anterior lui Sorokin, Max Weber a analizat deja statusul social al unei persoane prin situaţia economică, politică şi de prestigiu. Cercetările ulterioare din domeniu s-au orientat spre abordarea **mobilităţii ocupaţionale** (W. Warner, J. Abligenn, *Mobilitatea ocupaţională din domeniul afacerilor şi din industria americană*, 1955 ; S. Lipset, R. Bendix, *Mobilitatea socială în societatea americană*, 1967 ; P. Blau, O. Duncan, *Structura ocupaţională americană*, 1967 ; **a inegalităţii şi stratificării sociale** (M. Barber, *Stratificarea socială*, 1957 ; M. Tumin, *Stratificarea socială. Formele şi funcţiile inegalităţii*, 1971) ; **dar şi spre analiza mobilităţii sociale** ca atare (K. Svalastoga, *Prestigiu, clasă şi mobilitate*, 1959 ; S.M. Miller, *Mobilitatea socială comparată*, 1960 ; V. Capecchi, *Probleme metodologice ale măsurării mobilităţii sociale*, 1967 ; D. Bertaux, *Despre analiza tabelelor de mobilitate*, 1969).

Dacă ne referim la societatea românească postbelică, delimităm o primă perioadă, preponderent ideologică, de abordare a mobilităţii sociale (deceniile V-VI). După 1970 înregistrăm însă începutul unei perioade a cercetărilor şi analizelor concrete, cu contribuţia majoră a colectivului de la Centrul de Sociologie al Academiei (H. Cazacu,

Mobilitatea socială, 1974). Deşi mai puţin agresivă, abordarea ideologică a continuat, fiind concentrată în ultimii ani ai regimului comunist asupra omogenizării sociale şi a constituirii poporului unic muncitor, a societăţii fără clase, obiectiv al politicii oficiale. Pentru cercetarea actuală a mobilităţii sociale din România, un interes aparte îl prezintă rezultatele studiilor pozitive asupra societăţii de dinaintea schimbării. Or, aceste rezultate indicau o încetinire a proceselor de mobilitate socială, ca urmare a epuizării resurselor de dezvoltare de tip extensiv (I. Mărginean, *Tendinţe ale evoluţiei structurii sociale în România*, 1985). În condiţiile accentuării omogenizării sociale, autoreproducerea socială devenise tot mai accentuată, cu îngustarea şanselor de acces spre poziţii de prestigiu educaţional şi ocupaţional ale fiilor de muncitori şi ţărani (H. Cazacu [coord.], *Structura socială, diversificare, diferenţiere, omogenizare*, 1988 ; I. Drăgan, C. Artanasiu [coord.], *Structura socială a României socialiste*, 1989).

Revenind la aspectele teoretice ale temei, vom consemna că mobilitatea socială se analizează atât la nivel intrageneraţional (pe parcursul vieţii unei persoane, generaţii), cât şi la nivel intergeneraţional (de la o generaţie la alta) ; în plan orizontal şi vertical al spaţiului social (mişcarea între poziţii echivalente sau între poziţii situate inegal, ascendent sau descendent). De asemenea, se diferenţiază între tipuri de mobilitate : brută (totală), structurală (dată de modificările din structura socială) şi netă (de schimb între poziţiile sociale).

După cum se observă, există o legătură puternică între procesele de mobilitate socială şi structura socială. Structura socială, ca ansamblul de organizare a vieţii comunitare şi de grup, în cadrul căreia se constituie spaţiul social cu poziţiile sale, este cadrul de manifestare a mobilităţii sociale. Mai exact, modificările din structura socială se realizează prin diferite procese de mobilitate socială, deşi cauzele acestor schimbări sunt de natură mai generală şi aparţin domeniilor economic, cultural, politic etc.

6. Unităţile de analiză şi de înregistrare. Specificul temei, obiectivele urmărite, universul cercetării, precum şi natura informaţiilor

de care dispunem, explicaţia teoretică la care s-a ajuns ne orientează în fixarea unităţilor de analiză. Pentru aceasta, trebuie avute în vedere şi elementele constitutive ale ipotezelor (listarea mai înainte a unităţilor de analiză ţine totuşi de faptul că ar fi de prisos să elaborăm ipoteze cu variabile despre care nu am dispune de informaţii corespunzătoare). **Unităţile de analiză** sunt elemente simple sau compuse ale universului cercetării. Ele se pot referi la persoane, gospodării familiale, diverse grupuri umane constituite după criteriul locului de muncă (echipe, clase de elevi), al asocierii formale (organizaţii) sau informale (grupuri de prieteni), al domiciliului (vecinătate), structurii administrativ-teritoriale (localităţi, judeţe, ţară). Totodată trebuie definită relaţia dintre unitatea de analiză şi **unitatea de înregistrare**. Aceste două elemente pot să coincidă, caz în care informaţiile se culeg nemijlocit pentru unităţile de analiză. Alteori, informaţia primară este agregată la nivelul unor unităţi de analiză mai complexe.

Vom reţine încă de pe acum că în procesul agregării datelor se impune să fie respectate anumite cerinţe pentru asigurarea acurateţei operaţiilor. Altfel, apar două tipuri de erori. Pe de o parte, ar fi vorba de încălcarea regulilor reprezentativităţii (când se agreează date la niveluri teritoriale pentru care nu avem reprezentativitate : cu toate că subiecţii studiaţi într-o localitate în cadrul unui eşantion naţional nu sunt reprezentativi pentru localitatea respectivă, se calculează anumite valori la nivel de localităţi). Pe de altă parte, se comite adesea eroarea ecologică : datele globale ce caracterizează o structură complexă sunt considerate valide pentru fiecare element al structurii, deşi nu sunt întrunite condiţiile unanimităţii. Din faptul că într-o zonă se constată o opţiune majoritară pentru o acţiune, nu rezultă că fiecare locuitor al zonei este în favoarea acţiunii respective (nu se pot atribui epitete generale bucureştenilor, românilor, populaţiei rurale, populaţiei urbane, oltenilor, muntenilor, moldovenilor, transilvănenilor, dacă aceste epitete nu sunt caracteristice pentru toţi. Dincolo de acest aspect special al inducţiei statistice, avem de-a face şi cu o dimensiune general umană : **dreptul fiecărei persoane la identitate şi diferenţiere**.

Pentru studiul **mobilităţii sociale**, unitatea de analiză poate fi persoana şi/sau generaţia. Subiectul analizei se raportează la mediul său familial, respectiv antecesori (părinţi, bunici), colaterali (fraţi, surori), descendenţi (copii, nepoţi). De asemenea, se pot efectua grupări pe medii rezidenţiale, zone, ocupaţii etc. Unitatea de înregistrare este persoana. Numai astfel se pot efectua apoi o serie de analize ale mobilităţii intra- şi intergeneraţional. Nu sunt excluse însă studiile globale de analiză a modificărilor din structura socială, cunoscut fiind faptul că vehiculul acestor schimbări îl constituie procesele de mobilitate socială.

7. Elaborarea ipotezelor. În capitolul de metodologie s-a definit ipoteza ca un enunţ referitor la relaţia dintre două sau mai multe fenomene. Ipoteza este deci o explicaţie plauzibilă, care devine teorie dacă cercetarea o confirmă. Ipotezele au rolul de a orienta întreaga activitate de cercetare, în sensul că aceasta din urmă este astfel concepută încât să permită testarea ipotezelor în vederea ajungerii la explicaţii satisfăcătoare ale domeniului studiat.

O bună ipoteză se elaborează pornind de la cunoştinţele anterioare. Elaborarea necesită un efort creativ din partea cercetătorului. Pentru a duce cunoaşterea mai departe ipoteza trebuie să permită infirmarea (falsificabilitatea) (K. Popper).

J. Galtung tratează zece cerinţe ale unei ipoteze : generalitatea, complexitatea, specificitatea, determinarea, falsificabilitatea, testabilitatea, predictibilitatea, comunicabilitatea, reproductibilitatea şi utilitatea (J. Galtung, *Theory and Methods of Social Reserch*, 1967).

La rândul său, S. Rădulescu prezintă procesul de formare a ipotezelor ştiinţifice în dependenţă de celelalte componente ale cunoaşterii, ocupând o poziţie mediană între observaţii şi teorie. Sursele ipotezelor pot fi : inovaţia teoretică, modelul, analogia şi metafora (S. Rădulescu, *Ipoteză şi euristică în cunoaşterea socială*, 1994).

Se va înţelege mai bine sarcina de rezolvat dacă se are în vedere şi ceea ce nu este o ipoteză : 1. Nu este o simplă constatare (din moment ce fenomenul este cunoscut nu mai este nevoie de ipoteză) ; 2. Nu este o

predicţie (predicţia este elaborată pe baza testării ipotezelor) ; 3. Nu este o relaţie de la parte la întreg.

În acelaşi timp se discută şi despre faptul că ipotezele ar îngusta câmpul de investigaţie. Situaţia devine însă periculoasă numai dacă ipotezele sunt necorespunzătoare, dacă cercetătorul nu îşi reformulează ipotezele sau nu renunţă la ele, atunci când aceste decizii se impun. Trebuie acceptată ideea descoperirilor din întâmplare - serendipitatea (R. Merton), dar aceasta nu suplineşte elaborarea sistematică a ipotezelor cu precădere în studiile explicative. Verificarea ipotezelor ţine, evident, în primul rând de corespondenţa empirică a relaţiei vizate.

În cercetarea **mobilităţii sociale**, ipotezele clasice se referă la relaţia dintre originea socială şi şansele de acces social, la rolul educaţiei în procesele de mobilitate socială, influenţa regimului politic asupra aceloraşi procese etc. Ipoteza meritocraţiei a suscitat un interes deosebit, punându-se problema dacă instrucţia are putere să anuleze efectele originii sociale modeste în ocuparea unor poziţii în societate (M. Georgescu, *Educaţie şi mobilitate socială*, 1999). Cercetările de până acum nu par a susţine o explicaţie generală din perspectiva ipotezei meritocraţiei. Unii autori au pus în evidenţă faptul că expansiunea educaţiei nu se soldează cu un acces sporit al celor proveniţi din clasele de jos la poziţii sociale înalte (Paradoxul Anderson, formulat încă din 1961, în *O notă sceptică asupra educaţiei şi mobilităţii*). Explicaţia acestui paradox, încercată de R. Boudon (*Inegalitatea şanselor*, 1973), ar putea consta în faptul că expansiunea educaţiei a fost superioară evoluţiei structurii sociale (iar din acest motiv diplomele nu pot fi valorificate), dar totodată se constată o persistenţă a dominanţei originii sociale asupra statusului social al unei persoane (M. Cherkoui, „Mobilitatea", în R. Boudon [coord.], *Tratat de sociologie*, 1992, traducerea românească 1997).

După cum se observă, explicarea mobilităţii sociale necesită referirea la o problematică mult mai complexă, aceea a stratificării şi inegalităţii sociale. Dintre abordările multiple ale acestora, semnalez aici doar două recente lucrări ce se situează pe poziţii diametral opuse. Este vorba mai întâi de lucrarea semnată de R. Herrestein

şi Ch. Murray (1994), *Curba normală. Inteligenţa şi structura de clasă în viaţa americană*, în care inegalitatea socială este considerată a se datora diferenţei de inteligenţă (valorile coeficientului de inteligenţă, IQ), combătută vehement de C. Fischer şi colaboratorii (1996) în lucrarea *Inegalitatea aranjată. Respingerea mitului curbei normale*, potrivit căreia inegalitatea nu este de la natură, ea a fost creată şi menţinută de oameni, având drept consecinţă accentuarea sărăciei.

8. Tipul de cercetare. Tipul de cercetare răspunde specificului temei şi obiectivelor, dar se constituie şi ca o preferinţă a realizatorului. Deciziile luate acum orientează în mare parte activităţile care vor urma, fără a fi, la rândul lor, total independente de ele, şi în primul rând de sursele de informare disponibile la un moment dat. În funcţie de felul cum se va proceda în continuare, are loc o construcţie sui-generis a **strategiei** de cercetare, care cuprinde metodele, tehnicile, procedeele şi instrumentele de lucru, precum şi modalităţile de analiză a informaţiilor.

În cercetarea **standard** se face trimiterea deopotrivă la nivelul teoretic şi la cel empiric al cunoaşterii, se combină metode diferite de culegere şi de analiză a datelor, de construcţie teoretică. De fiecare dată este nevoie de o adevărată construcţie teoretico-metodologică a unei cercetări.

În procesul pregătirii proiectului de cercetare urmează să se decidă asupra modalităţilor de raportare la realitate, respectiv, dacă se realizează sau nu o investigare directă şi cum se va proceda într-o situaţie sau alta, ce surse de informaţie se utilizează. Aşa cum am văzut, activitatea de cunoaştere se poate rezuma la un moment dat la nivel teoretic şi se realizează fie sub forma eseului sau a comentariului, fie ca analiză critică a cunoştinţelor existente urmată de integrarea lor într-o nouă sinteză, cu şanse reale de a se obţine progrese însemnate în elucidarea problemelor avute în antenţie. Fără cercetare empirică, este imposibilă, în ultimă instanţă, cunoaşterea realităţii sociale. La rândul ei, această cercetare se realizează în modalităţi dintre cele mai diverse, încât orice enumerare rămâne incompletă, având în vedere combinările posibile în funcţie de criteriile enunţate anterior. Deciziile vor preciza cât mai multe elemente ale proiectului de cercetare, ce va prinde contur pe măsura

elaborăriii sale în detaliu. Încă din această fază trebuie însă precizat dacă se intenţionează un studiu de teren sau nu ; dacă este o cercetare bazată pe interacţiunea cu populaţia şi cum se realizează aceasta (experiment, anchetă, observaţie participativă) sau dacă interacţiunea nu este implicată (observaţia externă, studiul documentelor) ; cu ce grad de structurare a instrumentelor de lucru vom avea de-a face ; cum este dozată analiza cantitativă şi cea calitativă ; dacă se va face apel la date de tip longitudinal sau va fi o măsurătoare transversală ; dacă se intenţionează sau nu o analiză comparativă ; dacă este o cercetare în care se are în vedere reprezentativitatea sau este una mai degrabă ilustrativă ; se vor studia fenomene de masă sau cazuri etc.

În studiul asupra **mobilităţii sociale** optăm pentru strategia standard. În acest fel se vor putea face şi exemplificări didactice mai diversificate, vom include deopotrivă analize calitative şi cantitative, studiul documentelor şi ancheta prin chestionar.

Dacă avem în vedere cercetările de până acum asupra mobilităţii sociale vom constata că abordările parţiale au prevalat. Lăsând la o parte aici tratarea ideologică a temei, în analizele concrete se evidenţiază fie schimbările numerice din structura socială, iar mobilitatea socială apare doar implicit, ca modificare, de la o perioadă la alta, a volumelor diferitelor grupuri ocupaţionale, niveluri de instrucţie etc., fie efectuarea unei **anchete** prin chestionar pentru a se surprinde schimbările intra- şi intergeneraţionale (tabele de mobilitate), fie apelul la **studii de caz.**

Unii cercetători utilizează în timp modalităţi de cercetare diferite, iar rezultatele nu pot fi decât indirect comparabile. Aşa este cazul studiilor lui Daniel Bertaux, care în anii '60 a cercetat mobilitatea socială cu ajutorul tabelelor de mobilitate, iar în anii '90 a trecut la studiul de caz bazat pe documente personale de tipul istoriei orale. În acest fel, nu s-a avansat substanţial în cunoaşterea proceselor de mobilitate socială, deşi ultima sa lucrare, *O abordare calitativă a mobilităţii sociale* (1997) este destinată să înlăture unilateralitatea în cercetarea mobilităţii sociale. În fapt, se prezintă câteva studii de caz, alese mai mult sau mai puţin întâmplător, semnificative prin ele însele, dar care rămân povestiri ale experienţelor

de viaţă, unele deosebit de tragice. Cel interesat de lecturarea relatărilor în discuţie va găsi suficientă „informaţie" fără a putea sesiza câtuşi de puţin natura proceselor de mobilitate socială petrecute la nivelul societăţii din care au fost extrase cazurile.
Abordarea cazuistică este mult mai la îndemână. Semnificaţia ei sporeşte însă atunci când este combinată cu alte modalităţi de cercetare, aşa cum am încercat să construim proiectul de faţă.

9. Selectarea surselor de informare. Având în vedere posibilităţile de informare identificate în faza de documentare, cerinţele care decurg din tipul de cercetare adoptat şi conţinutul ipotezelor formulate, urmează să fie precizate sursele de informare ce vor fi utilizate efectiv pentru culegerea datelor. Cercetătorul apelează la surse de natură diferită, în acord şi cu metodele ce vor fi aplicate, iar din cadrul fiecărei surse reţine pe cât posibil mai multe subtipuri.

În cercetarea **mobilităţii sociale** se face apel la documente **statistice** publice (pentru evidenţierea schimbărilor din structura socială, volumele populaţionale pe ocupaţii şi grupuri de ocupaţii, efectivele şcolare, abandonul şi dinamica numărului de absolvenţi) şi **documente personale** în legătură cu teme (spiţe de neam, foi de zestre), dar şi la **anchete** pe bază de interviu şi chestionar. Am constatat însă că de multe ori cercetarea se limitează la o singură categorie de surse de informare, respectiv chiar la un singur set de date, cu impact negativ asupra veridicităţii informaţiei şi a cunoaşterii, în ultimă instanţă.
Ideea simplificărilor în domeniul surselor de informare este seducătoare şi totodată mai puţin costisitoare. Totuşi, din faptul că prin utilizarea unui singur set de date se pot obţine rezultate „interesante" nu rezultă că s-a realizat şi o cercetare suficient de relevantă pentru domeniul avut în atenţie.

10. Specificarea unităţilor (populaţiei) studiate. Realizarea diferitelor cercetări reclamă compatibilitatea între strategia utilizată şi unităţile (persoanele) investigate. Uneori se impune un studiu de natură statistică, alteori interesul se îndreaptă spre colecţii (colectivităţi) mici sau chiar

spre un singur caz, Astfel, în funcţie de obiectivele urmărite şi de resursele disponibile, se poate realiza o cuprindere **totală** (studiul exhaustiv, tip recensământ) a unei **părţi** reprezentative (eşantion) sau a unui **caz** (unitate socială), respectiv a unei **colecţii de cazuri** (loturi sau grupuri).

Atunci când universul cercetării este de talie mare, studiul exhaustiv ridică probleme insurmontabile pentru o echipă de cercetare. Din fericire, se dovedeşte că ne putem dispensa de includerea exhaustivă a unei colecţii mari, prin apelul la studierea unei părţi a acesteia.

Utilizarea eşantioanelor în cercetarea socială este larg răspândită, totuşi ele nu sunt întotdeauna necesare. Studierea eşantioanelor este în măsură să reducă substanţial costul comparativ cu cercetările exhaustive. Cu toate acestea, cheltuielile implicate pot fi prohibitive, astfel că trebuie aleasă o altă modalitate de concretizare a studiului, ceea ce implică evident şi schimbarea obiectivelor urmărite. Într-adevăr, alegerea modalităţilor prin care *se studiază doar o parte din universul cercetării* se face în virtutea unor criterii prin care se pun de acord obiectivele urmărite la un moment dat şi specificul datelor care vor rezulta, cunoscut fiind faptul că modalităţile respective nu sunt echivalente. Numai eşantionul este o reproducere de scară mică a universului cercetării. Datorită acestei proprietăţi de reprezentativitate, este posibil ca pe baza rezultatelor obţinute în studierea eşantionului să se estimeze valorile pentru colectivitatea totală. (Vom analiza ulterior tipurile de eşantioane şi problematica legată de acestea.)

Cât priveşte studiul de caz, acesta are valoare de exemplaritate. El serveşte la înţelegerea naturii fenomenelor ce devin obiect de cercetare la un moment dat şi se poate realiza în forme relativ diferite. În funcţie de procedeele de lucru putem avea de-a face cu cercetarea complexă a unor unităţi sociale (**monografie**) sau cu evidenţierea doar a unor aspecte specifice cazului selectat. Totodată, analiza de caz este şi o metodă de instruire practică în domeniile de marketing, asistenţă socială, management etc.

Practicat independent, studiul de caz are o semnificaţie mai redusă pentru cunoaşterea ansamblului social din care face parte. Alteori, sociologul apelează la studierea unor **colecţii de cazuri** selectate pe criterii de oportunitate, cazuri tipice, extreme, esenţiale, prin metoda „bulgărelui de zăpadă" etc. Prin metoda „bulgărelui de zăpadă" se urmăreşte identificarea

unor lanţuri de relaţii, structuri de comunicare. Se porneşte de la o persoană, identificată în acord cu obiectivele cercetării, apoi se trece la o alta numită de prima, şi aşa mai departe, până se reconstituie o reţea de relaţii. Eventual se investighează două sau mai multe astfel de structuri.

Diferitele colecţii de populaţie sunt adecvate atunci când fenomenul studiat nu are caracter de masă sau când suntem interesaţi să efectuăm anumite comparaţii, fără a avea posibilitatea utilizării de eşantioane. Logica demersului de cunoaştere reclamă şi apelul la studierea unor grupuri constituite de populaţie. Cu o denumire pe care o considerăm totuşi improprie, aceea de eşantionare teoretică, Glaser şi Strauss (*op. cit.*) dezvoltă o strategie de cercetare orientată spre descoperirea teoriei din date, prin studierea unor grupuri de populaţie (grupuri de acelaşi tip sau foarte diverse).

În legătură cu expresia „eşantionare teoretică" sau cu altele asemănătoare, cum ar fi „eşantionare calitativă", „eşantionare de oportunitate", se impune o precizare. Este cu totul neîntemeiat să se asimileze eşantionării procedurile de selecţie utilizate în constituirea unor colecţii de cazuri mai mult sau mai puţin sistematice. Apropierea se face, probabil, pe considerentul că în toate situaţiile este implicată o selecţie de unităţi din universul cercetării. Numai că selecţia ca atare nu reprezintă automat şi o eşantionare. Chiar în *Dicţionarul explicativ al limbii române* se precizează că „eşantionul este o probă dintr-un produs". Or, atunci când este vorba de o ţesătură, un petic din aceasta este suficient ca probă pentru a cunoaşte calităţile ţesăturii. În schimb, dintr-un sac de grâu sunt necesare câteva probe, iar pentru o colectivitate umană avem nevoie să studiem un număr mare de persoane. Cu alte cuvinte, mărimea „probei" este dată de diversitatea „produsului", iar în cazul populaţiei diversitatea este maximă, de unde nevoia apelării la legea numerelor mari (vezi eşantionarea socială). În acest caz selecţia se face pe baza unor criterii şi cu un anumit scop. Prin urmare, selecţia se realizează în cadrul unor scheme prestabilite, respectiv eşantioane sau colecţii de cazuri, loturi, grupuri. În prima situaţie scopul selecţiei este alcătuirea eşantionului dinainte calculat, în acord cu cerinţele statistice de reprezentativitate, ceea ce nu se impune la selecţiile pentru diferite colecţii.

Asimilarea procedurilor de constituire a colecţiilor cu eşantionarea nu are darul să le ridice valoarea ştiinţifică, dar poate crea confuzii.

Cercetarea **mobilităţii sociale** reclamă deopotrivă apelul la date de **recensământ**, la date culese de la **eşantioane** reprezentative şi la date obţinute prin **studiile de caz**. De altfel, această recomandare este în acord cu altele anterioare, referitoare la combinarea surselor de informare diferite, a metodelor, tehnicilor şi procedeelor diverse selectate în acord cu cerinţele unei cunoaşteri cât mai adecvate. Studiile exhaustive, realizate prin recensământ, permit caracterizări de ansamblu ale structurii sociale şi ale schimbărilor survenite de la o perioadă la alta, inclusiv ale proceselor de mobilitate implicate. Datele obţinute prin recensământ sunt cel mai adesea valorificate doar parţial, şi acesta este şi cazul României. Studiile pe eşantioane reprezentative vin să completeze informaţia furnizată de recensăminturi. De această dată se pot culege informaţii nu doar despre generaţiile în viaţă, ci şi despre antecesori, ceea ce permite construcţia tabelelor de mobilitate, calculul diverşilor indici etc. La rândul său, studiul de caz aduce elemente suplimentare prin ilustrarea unor trasee de mobilitate socială.

11. Construcţia variabilelor şi elaborarea schemei descriptive de cercetare. Problematica vizată aici a fost cel mai bine analizată de P. Lazarsfeld, care are în vedere un proces de trecere de la **concepte** la **dimensiuni, indicatori** şi **indici empirici**. Întreg acest proces este desemnat prin expresia „construcţie a variabilelor" sau prin diverse alternative, cum ar fi aceea de „operaţionalizare a conceptelor".

Conceptul este o imagine mentală, un elaborat al gândirii, prin care sunt reflectate diferite proprietăţi ale fenomenului şi ale obiectelor. Particularitatea conceptului ca entitate ideală este aceea de „a capta şi fixa un conţinut informaţional apt de a fi reprodus identic de diferiţi agenţi cunoscători" (C. Popa, 1972).

Introducerea conţinutului informaţional, a semnificaţiei termenilor se realizează prin intermediul definiţiilor: **ostensivă**, **nominală**, **operaţională** etc.

La rândul lor, dimensiunile şi indicatorii sunt de fapt concepte cu grade mai reduse de generalitate. Indicatorii trebuie să fie însă semne observabile, să fie deci măsurabili, în sensul de a permite culegerea datelor necesare cercetării ; de cele mai multe ori nici nu este vizată o operaţie empirică.

Completarea acestui tablou conduce la o **schemă descriptivă de cercetare**. Ea se referă la transpunerea temei în termenii cercetării empirice. Este vorba de un proces de determinare dinspre teorie spre cercetarea empirică, spre termenii analizei cercetate. Procesul este cu atât mai laborios cu cât tema este mai complexă, surprinsă prin concepte generale (vom reveni cu o abordare distinctă a temei).

> O dată ajunşi la această etapă a proiectului de **cercetare a mobilităţii sociale**, este necesară o elaborare de mare complexitate, care depăşeşte ca întindere spaţiul ce i-ar putea fi rezervat aici. Din acest motiv vom face doar câteva precizări. Pe de o parte, sesizăm existenţa mai multor operaţionalizări ale domeniului. O primă abordare este cea conturată de P. Sorokin ; identificarea poziţiilor din spaţiul social atrase în procesele de mobilitate socială. O alta este dezvoltată de M. Tumin, care enumeră şase dimensiuni ale mobilităţii sociale : spaţială (de la un status la altul), ascendentă, descendentă, temporară (intra- şi intergeneraţională), conţinutul (status social, educaţie, ocupaţie), mecanismele (transfer social, autoreproducere), unitatea (persoană, clasă), subiectul (valori, motivaţii, aspiraţii) (*apud* H. Cazacu, *Mobilitatea socială*, 1974). Exemplele de acest fel pot continua. Pe de altă parte, se impune luarea în considerare a elementelor de interacţiune, a cadrului social în care se desfăşoară mobilitatea socială, cauzele şi efectele sale etc.
> În funcţie de modelul adoptat se ajunge la scheme descriptive diverse, mai mult sau mai puţin complexe, compatibile, eventual complementare, sau, dimpotrivă, ireconciliabile.

12. Descrierea cantitativă sau cuantificarea. Cuantificarea este o operaţie teoretică de trecere de la concepte calitative la concepte cantitative. Mai exact, definiţia în termeni calitativi este completată cu definiţii în termeni cantitativi. Pentru adecvarea la natura fenomenelor

şi proceselor sociale este necesară elaborarea de scheme diverse de descriere cantitativă : *mărimea, probabilitatea, intensitatea, ordinea şi* chiar *diferenţierea.*

Aceste descrieri cantitative corespund unor niveluri diferite de precizie, de **măsurare**. Ultima expresie (aceea de măsurare) semnifică operaţia prin care se aplică schema de cuantificare şi se obţine o măsurare, o **determinare cantitativă** a modului de manifestare al fenomenului studiat la un moment dat. Prin măsurare se atribuie valori obiectivelor (fenomene, procese) în funcţie de proprietăţile lor. Anticipând aici, vom enumera, în ordine crescătoare, patru niveluri de măsurare : nominal, ordinal, cardinal şi de proporţii. Aceste niveluri se diferenţiază în funcţie de trei proprietăţi : ordine, distanţă (intervale egale) şi origine naturală.

Primul nivel nu are nici una dintre proprietăţile amintite, ultimul le are pe toate trei. Din acest motiv, valorile atribuite prin măsurare vor fi simboluri (nume), ranguri (numerale) şi numere.

Cele mai multe variabile sociale pot fi descrise doar la primul nivel de măsurare (ocupaţia), altele permit niveluri mai complexe (prestigiul social alcătuieşte o ordine ; intensitatea opiniilor aproximează nivelul cardinal ; venitul se exprimă prin nivelul de proporţii) (această temă va fi reluată ulterior).

Descrierile cantitative utilizate în studiul **mobilităţii sociale** se referă la :

a) definirea criteriilor de alocare (repartizare a persoanelor şi grupurilor) în constituirea nomenclatorului pe ocupaţii ;
b) delimitarea cohortelor şi a generaţiilor de vârstă ;
c) definirea nivelului de educaţie, a gradului de urbanizare, de dezvoltare etc.
d) tabelele de mobilitate ;
e) definirea elementelor de conţinut ale mobilităţii : ratele mobilităţii/imobilităţii, indici de mobilitate, modele structurale.

Cu aceste aprecieri încheiem, deocamdată, referirile la studiul mobilităţii sociale.

13-15. Alegerea metodelor, tehnicilor şi procedeelor de cercetare. Prin enumerarea celor trei elemente de metodică a cercetării vrem să

subliniem că, deşi sunt strâns dependente unele de altele, în ultimă instanţă ele sunt diferite.

Anumite aspecte legate de aceste etape au fost tratate deja la conţinutul metodologiei de cercetare, altele vor fi detaliate ulterior pentru fiecare metodă în parte. Aici mai menţionăm doar patru elemente principale ce ar trebui avute în vedere la alegerea metodelor, tehnicilor şi procedeelor de cercetare:

a) adecvarea fiecărei tehnici la specificul domeniului şi la obiectivele urmărite;
b) existenţa unor surse de informare disponibile (accesibile) pentru metodele, tehnicile şi procedeele de lucru pe care le vom utiliza;
c) combinarea metodelor, tehnicilor şi procedeelor (triangularea);
d) dispunerea de logistica necesară realizării cercetării în formatul stabilit (resurse umane, materiale etc.).

16. Elaborarea instrumentelor de cercetare. Instrumentele de cercetare servesc nemijlocit la culegerea datelor. Pentru elaborarea acestora este necesară parcurgerea întregului traseu descris până aici, începând cu definirea temei şi terminând cu procedeele concrete de lucru, inclusiv cele de culegere a datelor. Aceste instrumente pot fi: **scheme de categorii, fişe** (protocoale) **de observaţie, de experiment, de convorbire, tabele statistice, chestionare, ghiduri de interviu** etc.

În faza de elaborare avem de-a face doar cu instrumente provizorii. Ele trebuie să fie testate în cadrul cercetării pilot şi apoi definitivate.

17-18. Cercetarea pilot şi definitivarea instrumentelor de cercetare. Cercetarea pilot constă într-o repetiţie generală a cercetării propriu-zise. Ea permite testarea schemei descriptive, a instrumentelor şi procedeelor de lucru, estimarea costurilor şi anticiparea rezultatelor. Cercetarea pilot poate confirma demersul deja realizat sau poate conduce la abandonarea cercetării, eventual permite reformularea temei, completarea schemei descriptive, corectarea instrumentelor de lucru pentru adecvarea la temă, la procedeul de lucru şi la populaţia studiată (ultimul aspect dă conţinut etapei nr. **18: definitivarea instrumentelor de cercetare**. Elaborarea concretă a instrumentelor va fi abordată ulterior în cadrul fiecărei metode).

19. Multiplicarea instrumentelor de cercetare. Prima regulă cere să se asigure câte un exemplar din fiecare instrument de cercetare pentru fiecare unitate de înregistrare (persoană, gospodărie etc.). Pe considerente de ,cost, se utilizează şi anumite formulare sintetizatoare ale instrumentelor de lucru, cum ar fi **grilele** de consemnare a observaţiilor operatorului şi a răspunsurilor obţinute de la subiecţi ; **tabele descriptive** etc.

Ar fi de reţinut faptul că prin utilizarea câte unui exemplar al instrumentelor pentru fiecare unitate de înregistrare sporeşte acurateţea în culegerea datelor. Apelarea la formulare sintetizatoare trebuie să fie însoţită de măsuri de precauţie pentru a nu apărea distorsiuni în comunicarea subiect – operator, dar mai ales pentru a nu apărea erori în înregistrarea datelor.

20. Organizarea echipei de cercetare. Cel mai adesea cercetarea socială presupune lucru în echipă. Avem de-a face, pe de o parte, cu persoane care realizează anumite activităţi specializate (cercetători, statisticieni, informaticieni) ; pe de altă parte, mai multe persoane pot efectua simultan acelaşi tip de activitate (operatori de teren, codificatori etc.) Unele persoane pot fi membri permanenţi ai echipei de cercetare, altele au statut de colaboratori pentru anumite activităţi şi pentru o anumită perioadă de timp. Coordonatorul echipei de cercetare trebuie să realizeze o planificare a tuturor activităţilor, eşalonarea lor în timp, repartizarea atribuţiilor şi acoperirea costurilor (pentru manoperă, culegerea şi prelucrarea datelor, analiza şi redactarea raportului, cheltuielile materiale). O echipă de cercetare este o parte a unui laborator, centru, institut sau se constituie într-o organizaţie nouă.

În acelaşi timp, trebuie soluţionate şi alte aspecte de natură organizaţională : administrare, gestiune contabilă etc.

21. Selecţia şi instruirea colaboratorilor. În orice moment este necesară informarea adecvată şi la timp a participanţilor la realizarea cercetării, organizarea de sesiuni de lucru comune, punerea în discuţie a propunerilor de rezolvare a unor probleme, luarea deciziilor de continuare a lucrărilor, stabilirea obiectivelor de atins pe diferite intervale de timp. O problemă aparte este aceea a selectării şi instruirii colaboratorilor

cărora li se încredinţează operaţii ajutătoare de nivel mediu. Aceştia trebuie să fie selectaţi astfel încât să ne asigurăm că vor lucra adecvat. Totodată, ei trebuie să primească suficientă informaţie despre temă şi obiectivele cercetării şi să fie instruiţii în legătură cu activităţile pe care urmează să le desfăşoare, cu scopul asigurării compatibilităţii în lucru.

În funcţie de natura activităţilor pe care urmează să le desfăşoare, selecţia colaboratorilor poate urma proceduri mai mult sau mai puţin sofisticate. Uneori sunt necesare cunoştinţe şi experienţe speciale, alteori contează doar nivelul de cultură generală. De regulă, pentru operaţiile de culegere de date în cadrul anchetelor se apelează la colaboratori (operatori de teren), dar acestora li se pot încredinţa şi alte activităţi, a căror realizare nu necesită o pregătire profesională de specialitate : monitorizări de emisiuni, programe, articole din mass-media, culegerea de date statistice, introducerea datelor pe suporturi de stocare etc.

Cercetătorul trebuie să dispună de criterii ferme pentru selecţie, respectiv eliminarea celor care nu pot face faţă cerinţelor sau nu au motivarea adecvată. Renunţarea la un colaborator sau altul se face în orice moment al cercetării, respectiv atunci când se constată că acesta nu poate sau nu vrea să urmeze instrucţiunile. Cercetătorul trebuie să trateze în mod adecvat orice situaţie astfel încât cercetarea să se poată desfăşura în bune condiţii, dar trebuie să respecte şi demnitatea colaboratorilor săi. Nu lipsită de interes este stabilirea nivelului recompenselor materiale şi a condiţiilor de plată, cu luarea în considerare a tuturor operaţiilor de executat şi a timpului rezonabil de efectuare a lor.

Cât despre instruire, aceasta depinde evident de activităţile pe care urmează să le desfăşoare colaboratorii. De mare utilitate sunt manualele destinate colaboratorilor, instruirea bazată pe jucarea rolului, instrucţiunile detaliate în funcţie de natura activităţilor.

22. Organizarea culegerii datelor. În funcţie de natura surselor de informare şi procedeele de lucru, se elaborează un program al culegerii datelor, cu indicarea tipurilor de activităţi, repartizarea sarcinilor, prevederea intervalelor de timp pentru o activitate sau alta, modalităţile de comunicare între participanţi.

Nu este lipsită de importanţă rezolvarea aspectelor care se referă la condiţiile de cazare, de masă şi de locuit ale persoanelor care efectuează deplasările în teren, precum şi la relaţiile pe care urmează să le stabilească în teritoriu.

Operatorii de teren vor avea asupra lor instrucţiunile de lucru, numărul necesar de instrumente de cercetare, adrese către autorităţi, şefi de organizaţii şi instituţii, comunicări pentru subiecţii contactaţi şi, evident, actul individual de legitimare.

Organizatorii au obligaţia să furnizeze informaţii corecte şi suficiente atât pentru autorităţi, cât şi pentru populaţie: instituţia organizatoare, obiectivele urmărite în cercetare, statutul informaţiilor recoltate, valorificarea lor etc.

În multe situaţii operatorii au nevoie de sprijinul autorităţilor pentru accesul la diferite date. Este important însă ca interacţiunea cu populaţia să nu fie afectată de vreo intervenţie a şefului şi/sau autorităţilor, pentru a nu influenţa rezultatele.

O problemă aparte se referă la motivarea populaţiei pentru colaborare la cercetare. Adesea, în studiile de marketing se oferă populaţiei studiate o sumă de bani sau anumite obiecte, eventual se organizează concursuri cu premii. Acest lucru este îndreptăţit, deoarece plăteşte cel care beneficiază direct de rezultate. În cercetările prin care se urmăreşte rezolvarea unei probleme ştiinţifice sau, pur şi simplu, o informare generală în legătură cu o situaţie, motivarea rezidă în însuşi conţinutul activităţii. De aici nevoia de a se publica rezultatele cercetărilor. De această dată beneficiarul este difuz: autorităţile, care îşi pot orienta activitatea în funcţie de rezultatele cercetării, dar şi un public foarte eterogen.

23. Identificarea unităţilor (persoanelor) studiate. Este vorba de localizarea spaţială a adreselor la care se face deplasarea pentru culegerea datelor: arhive, organizaţii, gospodării, persoane.

Procedura de lucru este diferită în funcţie de nivelul de agregare/ dezagregare a informaţiilor despre entităţile studiate. Uneori se indică în amănunt toate elementele de identificare: nume, localitate, stradă, număr. În cazul eşantionării se pot furniza doar elementele care ţin de primele stadii de determinare a populaţiei: localitatea, eventual zona, strada,

urmând ca operatorii să selecteze subiecţii printr-o procedură dinainte stabilită. Alteori operatorii au un grad mare de libertate în alegerea interlocutorilor lor.

24. Aplicarea instrumentelor de cercetare (măsurarea). Este de la sine înţeles că această etapă a cercetării este una de referinţă, prin ordonarea întregii activităţi de cunoaştere. Acum are loc măsurarea propriu-zisă, determinarea cantitativă, stabilirea modalităţilor de manifestare a faptelor sociale, în raport cu modelele de cuantificare adoptate anterior sau constituite ad-hoc, atunci când gradul de standardizare a cercetării este foarte redus (studiile calitative).

Activităţile ce se desfăşoară sunt extrem de diferite şi au întindere variabilă în funcţie de sursele de informare, instrumentele de cercetare utilizate şi de procedurile aplicate. Avem în vedere apelul la interviuri sau autoadministrări de chestionare; completarea fişelor de observaţie pe măsura producerii evenimentelor avute în atenţie; culegerea de date din evidenţe statistice; montarea de experimente; transpunerea conţinutului mesajelor în categorii de analiză etc. Cu alte cuvinte, aplicarea instrumentelor de lucru se realizează în cadrul tipului de cercetare şi al metodelor adoptate.

25. Controlul culegerii datelor. Oricât de multă încredere ar avea coordonatorul cercetării în colaboratorii săi, se impune efectuarea unui control asupra culegerii datelor. Se verifică dacă persoana însărcinată să execute anumite operaţii de culegere a datelor a procedat conform instrucţiunilor. Apelul la colaboratorii temporari face cu atât mai necesar controlul, inclusiv în teren. Acesta se poate desfăşura chiar în timpul culegerii datelor sau ulterior. Comunicarea permanentă cu cei aflaţi în teren este în măsură să asigure îndrumarea necesară şi să prevină unele erori. Problema cea mai acută se referă la controlul activităţii operatorilor de teren. Mai întâi se verifică dacă avem de-a face cu vreo fraudă, dacă operatorii au aplicat instrucţiunile de selecţie a persoanelor, dacă au studiat efectiv persoanele selectate, precum şi modul de lucru, timpul efectuat etc. Nevoia controlului atrage după sine ţinerea foarte clară a evidenţei persoanelor studiate, cu precauţiile corespunzătoare pentru

asigurarea confidenţialităţii răspunsurilor şi respectarea drepturilor omului. În măsura în care este posibil, cu ocazia controlului se pot completa sau corecta unele informaţii, eventual se reface lucrarea.

26. Verificarea informaţiilor recoltate. Procesul de verificare are drept obiectiv reţinerea pentru prelucrare şi analiză numai a informaţiilor valide. C.A. Moser (*op. cit.*) enumeră trei obiective ale verificării informaţiei : **completitudinea, exactitatea** şi **uniformitatea**.

Completitudinea informaţiilor se determină prin gradul de colectare a informaţiilor cerute. Exemplarele instrumentelor care conţin multe omisiuni (peste 25% din totalul informaţiilor presupuse a fi colectate) sunt eliminate din prelucrare. Se pot face însă prelucrări separate cu scopul explicării non-răspunsurilor.

Pentru determinarea **exactităţii** se are în vedere identificarea contradicţiilor între date factuale. În măsura posibilităţilor se fac corecturi. Nu acelaşi lucru se poate cere pentru răspunsurile la întrebările de opinie. În această etapă ele trebuie luate ca atare, chiar dacă ni se par a fi contradictorii din moment ce nu s-a putut evidenţia introducerea unor erori din partea operatorilor sau interlocutorilor.

Utilizarea unui număr mai mare de operatori ar putea reduce volumul erorilor, deoarece fiecare operator are un volum mic de muncă (exemplare).

Eliminarea datelor (a exemplarelor, instrumentelor) se impune ori de câte ori se depistează atitudini rău intenţionate, de neseriozitate, din partea operatorilor sau interlocutorilor, a unor erori de completare sau alte aspecte care atrag neîncrederea.

Cel de-al treilea element se referă la **uniformizarea** în culegerea datelor. În urma controlului uniformizării, s-ar putea să mai fie eliminate alte exemplare ale instrumentelor de cercetare.

27. Realizarea machetei de prelucrare a datelor. Cerinţele pentru macheta de prelucrare a datelor se cristalizează o dată cu prescrierea obiectivelor cercetării şi a elaborării ipotezelor de lucru. Acum se vor respecta cerinţele dinainte formulate, cu deschiderea necesară pentru sesizarea şi cuprinderea a ceea ce este nou. De observat că orice modele de prelucrare este selectivă. Pe de o parte, ea este orientată de obiective

şi ipoteze, pe de altă parte, este imposibilă o prelucrare exhaustivă. Încercările de a construi machete cât mai dezvoltate sunt nu numai inutile (din moment ce nu sunt utilizate rezultatele), dar şi foarte costisitoare şi greu de gestionat. În schimb, dacă se adoptă măsuri de conservare a datelor, se poate reveni cu diverse analize secundare.

Putem identifica o succesiune a operaţiilor de prelucrare.

Mai întâi se impune determinarea **amplorii** fenomenului prin **frecvenţele absolute şi relative** (proporţii, procente). Se obţin astfel distribuţiile de frecvenţă, ca un prim pas de caracterizare a fenomenului. Cele mai simple clasificări şi tipologii de fapte şi evenimente trebuie să fie cunoscute şi prin frecvenţele de manifestare.

În cazul numerelor mici se utilizează, de regulă, valorile absolute. Nu se recomandă calculul de procente pentru volume mai mici de 100, acest procedeu aplicându-se doar pentru volume mult mai mari. În schimb, se pot calcula proporţiile (ele au baza 1 şi reprezintă totodată probabilităţile de apariţie a evenimentelor).

În funcţie de obiectivele urmărite într-o cercetare sau alta, identificăm alte posibilităţi de calcul :

- **valorile centrale** : **modul** (categoria cu frecvenţa cea mai mare dintr-un şir de valori) ; **mediana**, **media** ; alte **valori statistice** prin care se pot caracteriza distribuţiile de frecvenţă, cum ar fi : **centilele** (pe o sută de părţi), **promilele** (pe o mie de părţi), **decilele** (pe zece părţi), **quantilele** (pe patru părţi), **cvintilele** (pe cinci părţi) etc. ;
- **diferenţa semnificativă** dintre două valori (procente, medii) ;
- măsuri ale **dispersiei** (împrăştierii în jurul valorilor centrale) : **rangul** distribuţiei, **deviaţia interquartilă**, **deviaţia medie**, **abaterea medie pătratică** (abaterea standard), **coeficientul de variaţie**, **diverşi coeficienţi de caracterizare a formei distribuţiei de frecvenţă** etc. ;
- elaborarea de **indici**, **scale** şi alte măsurători compozite (unele proiecţii au fost realizate încă de la etapa de construcţie a variabilelor) ;
- **estimarea valorilor** pentru colectivitatea totală, în cazul cercetării cu eşantioane (trecerea de la statistici la parametri) ;

– **coeficienţi de asociere, de corelaţie şi de regresie** ;
– **modele descriptive, explicative** etc.

28. Modalităţi de prelucrare. În situaţii relativ simple, în care se dispune de un volum redus de date, se poate adopta modalitatea prelucrărilor manuale. La cercetările de amploare se recomandă însă prelucrarea electronică a datelor.

29. Codificarea informaţiilor (postcodificarea). Codificarea constă în transpunerea descrierilor verbale (calitative) în descrieri cantitative, prin atribuirea de valori (simboluri, numere). Prin urmare, fie se finalizează acel proces de cuantificare descris în etapele pregătitoare ale proiectului de cercetare, fie de-abia acum cercetătorul este constrâns să rezolve problema descrierilor cantitative, oricât de simple ar fi ele.

Multe informaţii sunt deja culese pe baza sistemelor de codificare adoptate în construcţia instrumentelor de lucru (precodificarea). În această etapă se confirmă sau se poate corecta codificarea iniţială, respectiv se trece la codificarea informaţiei prezentată în formă verbală.

Complexitatea codificării depinde de natura informaţiei. În situaţiile foarte simple informaţiile pot fi manipulate ca atare, fără a mai fi nevoie de transpunerea într-un sistem de coduri. De cele mai multe ori aceste coduri (valori ce se atribuie categoriilor de fapte) sunt necesare pentru sintetizarea informaţiei şi introducerea de semnificaţii. Codificarea este în ultimă instanţă o clasificare. Ea trebuie să fie exclusivă şi exhaustivă.

Procedeul de lucru constă în determinarea categoriilor informaţionale, adoptarea unui sistem de codificare cu valorile sale (codurile) şi criteriile de atribuire, respectiv atribuirea propriu-zisă a valorilor categoriilor în acord cu criteriile definite. Atunci când nu este realizată de către cercetător, pentru codificare se folosesc experţii. Instruirea acestora este de mare importanţă în asigurarea succesului operaţiei. Determinarea fidelităţii în codificare şi a gradului de concordanţă dintre încadrările efectuate de experţi se impune de fiecare dată.

În situaţii deosebit de complexe, pentru realizarea transpunerii cantitative a informaţiei verbale se apelează la procedeele metodei analizei de conţinut.

30. Trecerea datelor pe suporturi de stocare. Suporturile de stocare sunt şi ele dependente de modalităţile de prelucrare avute în vedere. Pentru prelucrarea manuală sunt de interes întocmirea de **desfăşurătoare**, cu prezentarea detaliată în format unic a informaţiei recoltate. Aceste desfăşurătoare vor permite ulterior să se realizeze diferite prelucrări şi analize ale informaţiilor, inclusiv să se revină pentru analize secundare.

Prelucrarea electronică presupune trecerea informaţiei în **formatul** propriu acesteia şi stocarea în memoria permanentă a calculatorului (hard disk), pe dischete, casete, discuri optice, compact-discuri (CD) etc. De mare importanţă este acum alegerea programului de introducere şi organizare a datelor care să permită şi comparabilitatea cu alte sisteme: Access, Fox Pro, SPSS Data Entry.

Schimbările din domeniul prelucrării datelor sunt impresionante. Manualele din urmă cu 30 de ani acordau un loc aparte prezentării unor cartele tip Hollerith (de citire electrică, în comparaţie cu sistemele anterioare de citire mecanică) cu 80 coloane şi 12 poziţii de perforare (de unde şi cerinţele speciale pentru mărimea bazei de date şi a numărului de coduri pentru un indicator, întrebare etc.) Facilităţile de lucru au sporit considerabil prin utilizarea PC-ului şi a diferitelor soft-uri.

31. Elaborarea catalogului variabilelor. Prin această denumire se are în vedere o operaţie ce intervine în cercetările relativ complexe şi care constă în definirea tuturor variabilelor cercetării, fie că este vorba de prelucrarea directă a unor itemi din instrumentele de cercetare, fie că este vorba de construcţii noi, în funcţie de prescripţiile din machetele de prelucrare a datelor. Se întocmeşte astfel o listă completă a variabilelor (numerotate de la 1 la n), cu prescrierea modalităţilor de cuantificare. Unii cercetători ataşează câte un acronim distinct fiecărei variabile, pentru scurtarea timpului necesar comunicării. Adesea apar însă dificultăţi de recepţie, mai ales când aceste acronime sunt utilizate şi în redactarea rapoartelor şi a diferitelor lucrări. (Dacă pentru expresia „venitul pe persoană”, acronimul „VP” este acceptabil, nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre acronimul „VPER” sau „VEPER”, de exemplu, a căror folosire este necesară în condiţiile în care „VP” este deja alocat

sau când din start se doreşte ca acronimele să conţină un număr fix de litere, caz în care apare nevoia de a utiliza un număr relativ mare de litere pentru fiecare variabilă.)

32. Prelucrarea datelor. Prelucrarea se realizează în acord cu macheta întocmită. Pregătirea sociologului în domeniul statistic şi al prelucrării datelor îi permite acestuia să realizeze o gamă complexă de activităţi. Totodată, el este cel mai în măsură să obţină compatibilitatea între natura datelor şi nivelul de precizie al acestora, pe de o parte, şi calculul diferitelor valori statistice, pe de altă parte. Altfel, sociologul este nevoit să apeleze la serviciile unui statistician sau ale unui informatician (eventual are nevoie şi de colaboratori, deoarece s-ar putea ca statisticianul să nu ştie informatică, iar informaticianul să nu ştie statistică). Sociologul trebuie să se facă înţeles asupra a ceea ce doreşte să se realizeze: transmiterea cerinţelor de prelucrare, definirea naturii informaţiei, dar şi să fie în măsură să evalueze şi să interpreteze rezultatele prelucrărilor. În prezent există mai multe pachete de programe de prelucrare a datelor sociale, cel mai răspândit fiind „Special Package for Social Sciences" (SPSS). Deşi dispune de foarte multe facilităţi, SPSS-ul nu răspunde la toate nevoile de prelucrare a datelor, cel puţin deocamdată. Avem în vedere mai ales prelucrările pentru informaţia preponderent calitativă (SPSS Inc., Chicago, Illinois).

33. Analiza datelor (verificarea ipotezelor). Ipotezele elaborate în pregătirea proiectului de cercetare alcătuiesc cadrul de referinţă al analizei rezultatelor obţinute în cercetare. Totodată se pot elabora noi ipoteze pe baza datelor de care se dispune. În afara cercetărilor pur descriptive, în care cunoaşterea devine o *simplă naraţiune*, este acum momentul ca şi în cercetările mai puţin standardizate să fie explicitate ipotezele de lucru în jurul cărora se construiesc explicaţia şi interpretarea rezultatelor cercetărilor.

În plus, este de semnalat faptul că, ajuns la această etapă a demersului său, cercetătorul, chiar avizat, se confruntă cu mari dificultăţi, izvorâte din nevoia unor explicaţii cât mai adecvate, în condiţiile unei documentări insuficiente, precum şi ale unor limite ale calculului statistico-matematic,

ale logisticii de care dispune etc. Dificultatea majoră rezidă însă în natura complexă a socialului, ceea ce nu rareori descurajează orice tentativă explicativă, o serie de cercetători rezumându-se la descrieri de evenimente, situaţii, cazuri etc., eventual apelând la cunoaşterea comună pentru „explicare".

Ultima dintre soluţii poate fi acceptată numai în măsura în care se utilizează şi alte maniere de tratare, între care se înscrie şi efortul unei abordări sistematice, de acumulare de cunoştinţe despre un domeniu sau altul.

34. Interpretarea rezultatelor (teoretizarea). Introducerea unei etape distincte între analiza rezultatelor cercetării şi redactarea raportului poate părea nejustificată, din moment ce analiza se face prin interpretare şi se concretizează într-un raport (articol, studiu, volum). Cu toate acestea, activitatea ca atare este bine să fie nominalizată. Prin aceasta se atrage atenţia că este nevoie de mai mult decât de o simplă descriere a unor rezultate. Datele nu vorbesc de la sine, iar interceptarea nu este o citire de date. Se cere mult mai mult, şi anume ca acestea să devină elemente constitutive ale unei teorii a problemei analizate, să se producă cel puţin anumite generalizări empirice, ca bază pentru construcţiile teoretice ulterioare, cu o arie de cuprindere şi putere de explicare tot mai mare, ca urmare a efortului de integrare a rezultatelor mai multor cercetări şi al trecerii la niveluri superioare de analiză şi reflectare.

35. Formularea propunerilor de soluţionare a problemelor sociale. Enumerarea distinctă a acestor etape are darul să ne amintească faptul că iniţial ne-am propus, şi poate chiar am promis, ca prin cercetarea noastră să contribuim la rezolvarea unor probleme sociale. Prin urmare, raportul de cercetare ce urmează să fie elaborat trebuie să conţină, pe lângă explicarea fenomenelor studiate, şi propunerile de soluţionare a problemelor sociale vizate. Evident, acest aspect este mai presant pentru cercetările aplicative comparativ cu cele fundamentale, dar el nu poate fi ignorat.

36-38. Redactarea, discutarea şi definitivarea raportului de cercetare. O dată cu redactarea raportului de cercetare se revine la cadrul teoretic elaborat anterior. În condiţiile unei bune cunoaşteri a temei şi ale unei

teoretizări preliminare adecvate, am putea spune că acum doar se dezvoltă ceea ce avem deja dinainte construit. În realitate, activitatea este mai laborioasă. Pe de o parte, de cele mai multe ori cadrul teoretic doar se schiţează în etapa pregătitoare. Pe de altă parte, apare necesitatea construcţiei unui discurs articulat şi comunicarea optimă a rezultatelor.

Din cele prezentate până acum rezultă că un raport de cercetare va cuprinde atât descrierea adecvată a situaţiei, analiza şi interpretarea datelor, explicarea fenomenului, cât şi propuneri de rezolvare a problemelor sociale, de sporire a eficienţei activităţii etc.

Diferenţierea pe trei etape a redactării raportului de cercetare este menită să atragă atenţia asupra faptului că cercetătorul nu scrie doar pentru el însuşi. În funcţie de destinaţie, în raport apar elemente de specificitate (C.A. Moser, *op. cit.*): publicul se axează pe rezultate, specialiştii au nevoie şi de informaţii metodologice, precum şi de elaborări teoretice de substanţă, clienţii aşteaptă soluţii la problemele pe care le au de rezolvat etc.

Prin discutarea raportului cu specialiştii (eventual cu clienţii) se obţin observaţii şi sugestii utile pentru definitivarea lui. Acestea se pot referi la modul în care sunt interpretate datele, la întemeierea argumentelor, dar şi la construcţia textului şi calitatea comunicării. Prin urmare, etapa respectivă este cerută de logica activităţii ştiinţifice, aşa cum pentru articole şi cărţi funcţionează sistemul referatelor de apreciere şi recomandarea pentru publicare.

39. Diseminarea rezultatelor cercetării. Comunicarea rezultatelor se realizează prin rapoartele de cercetare, comunicări ştiinţifice, pliante, buletine, articole în reviste de specialitate, cărţi. Diseminarea rezultatelor cercetării reprezintă o obligaţie faţă de participanţii la cercetare şi în primul rând faţă de public. În abţinerea de a publica, se invocă adesea interesele celui care a finanţat cercetarea. Se pot găsi însă întotdeauna modalităţi de publicare, fie şi parţială, a rezultatelor. Cu atât mai mult, dacă s-au cules informaţii de la persoane, fără publicare se poate considera că cercetarea nu este finalizată, iar responsabilitatea le revine celor în cauză, pe care deontologia profesională îi obligă la comunicarea rezultatelor la care au ajuns.

Pentru o cât mai bună cuprindere se impune să se apeleze la un număr cât mai mare de modalităţi de comunicare. În fapt, în afara funcţiei primordiale de informare a publicului, se pot identifica şi alte funcţii ale acestei diseminări, de pildă constituirea bibliografiei de autor, una dintre condiţiile de angajare şi promovare profesională (de aici pot apărea însă şi anumite distorsiuni, prin fenomene de redundanţă, respectiv o activitate publicistică exagerată în raport cu conţinutul a ceea ce se comunică). În plus, statutul ştiinţific al unei persoane se judecă şi după numărul de citări. Or, pentru a fi citat trebuie ca în prealabil să publici.

40. Arhivarea datelor. Practica arhivării unor documente administrative este destul de veche. Nu acelaşi lucru se poate spune despre arhivele cercetărilor sociale, nici dacă le raportăm la istoria, evident mai scurtă, a efectuării de astfel de cercetări. Lipsa arhivelor se poate explica prin dificultăţi materiale de stocare (spaţii, condiţii de conservare etc.), dar şi prin neglijarea unor importante surse de informare de care s-ar putea dispune.

Noţiunea de arhivă acoperă o gamă de modalităţi de conservare a informaţiei. Cea mai simplă metodă constă în păstrarea tuturor exemplarelor, instrumentelor de cercetare. O dată cu dezvoltarea tehnicilor electronice, arhivarea este mult mai facilitată.

O fază superioară de arhivare o reprezintă constituirea de seturi de date şi apoi de baze de date. În prezent sunt în constituire arhive şi baze de date locale şi naţionale, precum şi asociaţii şi reţele internaţionale ale acestora.

O dată constituite, se impune organizarea întreţinerii accesului la arhive şi baze de date. Unele date de cercetare devin accesibile pe INTERNET, prin consultarea site-urilor institutelor de cercetare, a unor arhive şi baze de date, pentru altele este nevoie de o aprobare specială, eventual de o plată. Utilizarea datelor pentru analizele secundare obligă la respectarea drepturilor de autor şi de proprietate.

41-43. Discutarea soluţiilor la problemele sociale, implementarea şi evaluarea efectelor. Aceste etape ale unei cercetări devin de interes din momentul în care identifică un beneficiar interesat de implementarea

unor soluţii. Pentru unele cercetări acest lucru era cunoscut deja anterior, o dată cu efectuarea comenzii de către client, situaţie în care în raportul de cercetare s-a acordat un loc aparte prezentării de soluţii la problemele nominalizate. Alteori, din proprie iniţiativă, cercetătorul a comunicat soluţiile o dată cu diseminarea rezultatelor şi ulterior a apărut un client, după cum cererea pentru soluţii la o problemă poate să apară de sine stătător. În această ultimă ipostază cercetătorul (institutul de cercetare şi/sau de consultanţă) va trebui să identifice mai întâi soluţiile pornind de la informaţiile (cercetările) de care dispune şi/sau le procură de la terţi.

Discutarea soluţiilor se realizează deopotrivă cu clienţii, cu specialiştii, cu cei care urmează să le aplice şi cu cei vizaţi, urmărind evident de fiecare dată obiective specifice: oportunitate, fezabilitate, costuri, efecte scontate, efecte secundare, acceptabilitate etc.

O dată cu **implementarea**, se trece efectiv din domeniul cercetării în cel al acţiunii practice. În unele situaţii de cercetare aplicativă, cercetătorul realizează el însuşi această activitate, de cele mai multe ori însă avem de-a face cu manageri, administratori etc., iar cercetătorul poate avea rolul de consultant.

Problematica implementării soluţiilor este foarte diversă, în funcţie de natura acestora şi de domeniul implicat. Pentru succesul implementării se impune utilizarea unei logistici pe măsură, de resurse umane şi financiare, servicii şi programe sociale etc.

La rândul său, şi **evaluarea** rezultatelor implementării necesită abordări diverse. Evaluarea se poate realiza ca **autoevaluare** (făcută de cei afectaţi direct) şi/sau ca **evaluare din exterior** prin apelul la experţi. Cât priveşte metodele de evaluare, acestea sunt de natură **calitativă** sau **cantitativă, normative** sau de **impact** etc.

* *
*

La finalul prezentării etapelor unui proiect de cercetare standard, precizăm încă o dată că multe din activităţile invocate şi care au fost doar parţial dezvoltate aici vor fi reluate în teme de sine stătătoare (eşantionare, construcţia variabilelor, măsurare, tipuri şi metode de cercetare,

respectiv tehnici, instrumente şi procedee de lucru). De asemenea, o serie de alte activităţi au fost deja dezvoltate în partea de metodologie generală şi acum s-au adus doar anumite precizări legate de înlănţuirea etapelor proiectului, iar o ultimă grupă de activităţi au fost tratate la un nivel considerat a fi suficient pentru însuşirea problematicii enunţate. Toate aceste activităţi constituie însă elemente de referinţă pentru completarea imaginii asupra a ceea ce este metodologia cercetării sociale.

Recomandări pentru studiu

În pregătire se va insista pe dezvoltarea cunoştinţelor şi pe formarea deprinderilor necesare elaborării proiectelor de cercetare, în funcţie de domeniu şi de strategia de lucru.

Bibliografie selectivă

Chelcea, S., 1975, *Chestionarul în investigaţia sociologică*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, pp. 33-137.

Chelcea, S., Mărginean, I., Cauc, I., 1998, *Cercetarea sociologică. Metode şi tehnici*, Editura Destin, Deva, pp. 145-160.

Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, pp. 135-286.

4. EŞANTIONAREA ÎN CERCETAREA SOCIALĂ

4.1. Definirea eşantionării

Prin eşantionare se urmăreşte realizarea unei cercetări reprezentative prin studierea numai a unei părţi din universul cercetării, care alcătuieşte o colecţie statistică de unităţi (elemente). În domeniul social, eşantionarea intervine în cercetări realizate prin anchetă de tipul sondajelor de opinie publică, de marketing, de audienţă, de consum etc., dar şi în studiul documentelor sociale, ca şi în diverse alte cercetări (de exemplu, se determină numărul de vizite necesare în observaţia instantanee).

Eşantionarea constă în extragerea, în condiţii specificate, a unui număr de unităţi statistice din universul cercetării. În consecinţă, eşantionul este un model la scară mică al universului cercetării. Datele obţinute din studierea eşantionului (statistică „s") pot fi extinse la nivelul colectivităţii totale (parametru „p"), cu anumite limite de variaţie, la un nivel de probabilitate (precizie) stabilit.

Eşantionarea se bazează pe două teorii statistice : legea numerelor mari şi calculul probabilităţilor. Legea numerelor mari (Bernoulli, Poisson) fundamentează mărimea eşantionului (n), iar calculul probabilităţilor reglementează selecţia subiecţilor în eşantion.

Referindu-ne la reprezentativitate, vom avea în vedere că aceasta este dependentă de mărimea eşantionului şi de schema de eşantionare utilizată. Reprezentativitatea (eficienţa) este cu atât mai bună cu cât avem de-a face cu erori de eşantionare mai mici.

Scopurile cercetărilor selective sunt acelea de estimare a parametrilor (media, proporţia) ce caracterizează o anumită caracteristică a populaţiei şi de testare a unor ipoteze statistice despre populaţie (C.A. Moser, *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*, 1967). În cele ce

urmează, nu ne propunem să înlocuim tratarea eşantionării din manualele de statistică. Sociologul accentuează aspectele legate de proiectarea eşantionului şi culegerea datelor. Statisticianul este preocupat mai mult de estimări şi informaţii. Colaborarea dintre cele două specialităţi (şi specialişti) este absolut necesară.

La întrebarea cât de mare trebuie să fie un eşantion, răspunsul este doar orientativ, de tipul : „Suficient de mare pentru a putea fi reprezentativ". Teoretic, s-a stabilit că mărimea eşantionului este invers proporţională cu pătratul erorii de eşantionare. Altfel formulat, eroarea de eşantionare este invers proporţională cu rădăcina pătrată din mărimea eşantionului. Pentru a reduce eroarea la jumătate, trebuie să crească de patru ori volumul eşantionului. Calcularea mărimii eşantionului presupune cunoaşterea caracteristicilor distribuţiei variabilelor colectivităţii totale, considerate criterii de eşantionare. La o colectivitate relativ omogenă, mărimea cerută pentru eşantion va fi mai mică decât la o colectivitate mai eterogenă, la un nivel dorit de reprezentativitate. La rândul său, probabilitatea exprimă nivelul la care se fac estimările de la eşantion la colectivitatea totală, iar eroarea de eşantionare defineşte spaţiul de variaţie a valorilor estimate, respectiv eroarea standard a mediei sau a procentului (proporţiei).

În practica cercetărilor sociologice s-a convenit că nivelul **probabilităţii cu care se fac estimările** să nu fie mai mic de 0,95, dar, evident, poate să se apropie cât mai mult de 1. Este cunoscut faptul că nivelurile de probabilitate se dispun pe spaţiul 0-1. Cât priveşte valoarea 1, ea are sens aici doar când se studiază întreaga populaţie, când de fapt estimarea nu mai este necesară. Un nivel de probabilitate de 0,95 ne asigură că valoarea estimată pentru colectivitatea totală se situează în spaţiul de variaţie în 95 de cazuri din 100 de eşantioane (în 19 cazuri din 20). Se utilizează şi noţiunea de prag de încredere – în acest caz, el este de 0,05. Posibilitatea erorii este de 5 cazuri din 100 eşantioane (sau 1 caz din 20). Dacă am lucra cu o probabilitate de 0,99, atunci nivelul de precizie al valorilor estimate pentru aceeaşi mărime a eşantionului devine mai mare, dar spaţiul de variaţie (eroarea) creşte. Cât priveşte eroarea de estimare a valorilor eşantionului, aceasta este acceptată pe intervalul de

la ± 1% până la ± 5%. Prin urmare, o valoare determinată la nivel de eşantion şi estimată în populaţia totală ia valoarea cuprinsă în spaţiul delimitat de valoarea de eşantion ± eroarea de estimare pentru o probabilitate dată. Astfel, o valoare relativă de 50%, cât ar reprezenta popularitatea unui partid, de exemplu, conduce la o valoare estimată în colectivitate situată în spaţiul 49-51% ; pentru o eroare de 1%, spaţiul de estimare devine 45-55%, pentru o eroare de 5%.

De aici rezultă câteva elemente de orientare a eşantionării :

1. Pentru a obţine rezultate acceptabile, nu este necesar să studiem întreaga colectivitate, dacă aceasta este relativ mare. La colectivităţile mici, eşantionarea este neavenită. În acest ultim caz trebuie să se studieze întreaga populaţie sau loturi ale populaţiei.

2. Mărimea eşantionului nu se determină ca proporţie din colectivitatea totală. În fapt, acest raport poate fi egal cu 1 (chiar mai mare decât 1 atunci când universul cercetării este foarte mic) sau poate lua valori extrem de mici, de ordinul a milionimea parte. Mărimea colectivităţii totale este luată în considerare la constituirea unui coeficient pentru corecţia finită, cu care se reduce mărimea eşantionului atunci când acesta reprezintă mai mult de 10% din populaţia totală (C.A. Moser, *op. cit.*). Când acest raport scade, coeficientul de corecţie se apropie de 1 şi nu mai contează. O corecţie a mărimii eşantionului se realizează şi atunci când selecţia este fără înlocuire (nerepetată), ceea ce este cazul aproape general în cercetarea socială. Şi aici se obţine însă tot o reducere nesemnificativă a eşantionului ; dar, aşa cum vom vedea, cercetările suferă din cauza unor eşantioane prea mici. Mai importantă decât corecţia mărimii eşantionului este determinarea exactă a erorii de eşantionare.

3. Riscurile de eroare sunt importante, având în vedere că se studiază un singur eşantion, comparativ cu numărul practic inabordabil de mare ce s-ar putea constitui pentru colectivităţile mari. Un exemplu ne poate edifica : la o colectivitate de 15 milioane persoane sunt posibile 10.000 de eşantioane de câte 1.500 persoane, fără nici o persoană comună, şi 10.000 la puterea 1.500 eşantioane dacă se

acceptă intrarea oricărei persoane în mai multe eşantioane. În primul caz, pentru o probabilitate de 0,95, rezultă că în 9.500 de eşantioane din 10.000 este de aşteptat ca valoarea estimată să fie în limita spaţiului de variaţie, iar în 500 de cazuri să fie în afară. Eroarea de eşantionare exprimă variaţia de la un eşantion la altul. Media valorilor medii pentru toate eşantioanele ne dă valoarea medie a variabilei în populaţia totală (parametru). Studiindu-se un eşantion fără înlocuire (o unitate o dată selectată nu se mai introduce în colecţia statistică), la determinarea erorii standard de estimare a parametrilor ar trebui să se utilizeze, de asemenea, factori de corecţie. Altfel, în cazul inferenţelor poate să apară eroare de tipul II, adică să se accepte ipoteza nulă, a lipsei de diferenţă semnificativă dintre două medii sau două procente – $m_1 = m_2$, $p_1 = p_2$ –, deşi cele două medii (procente) comparate pot fi diferite, ca urmare a faptului că eroarea standard este calculată la un nivel mai mare şi deci şi spaţiul de variaţie acceptat este mai mare. În acest fel, diferenţele mai mici, dar semnificative, sunt ignorate. De exemplu, o diferenţă de 0,2 între două medii comparate sau de 2 puncte procentuale între două procente să fie tratate ca nesemnificative, deoarece utilizând o valoare necorectată a erorii standard, rezultă o diferenţă teoretică semnificativă de 0,25 (2,5 puncte procentuale) pentru un nivel de probabilitate de 0,95. Celălalt risc, eroarea de tipul I, ar fi respingerea ipotezei nule şi acceptarea ipotezei existenţei diferenţei, $m_1 \neq m_2$, $p_1 \neq p_2$, deşi ea nu este semnificativă. Acest fapt se produce şi când se utilizează pragul de încredere mai puţin riguros ($p = 0,95$). Sporirea nivelului de rigurozitate, $p > 0,99$, poate atrage însă reapariţia erorii de tipul II (C.A. Moser, *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*, 1967).

Cu toate acestea, se pot obţine estimări acceptabile ale valorilor în colectivitatea totală cu un singur eşantion. Probleme mai dificile le ridică studiile de predicţie a unei evoluţii viitoare (anchetele preelectorale, de exemplu). Aici este recomandabil să se lucreze cu un nivel înalt de probabilitate (de la 0,99 în sus) şi cu eroare mică (sub 3%), ceea ce înseamnă eşantioane relativ mari.

4.2. Mărimea eşantionului

Determinarea mărimii optime a eşantionului se realizează printr-un proces de analiză, în care intră, pe lângă elementele statistice, costurile şi alte aspecte legate de posibilităţile de care se dispune la un moment dat.

De cele mai multe ori nu se cunosc valorile variabilelor pentru colectivitatea totală, iar valorile de eşantionare sunt cunoscute după efectuarea cercetării. Din acest motiv, mărimea eşantionului este abordată la nivel teoretic, făcând anumite ipoteze în legătură cu valorile variabilelor. Procedând într-o manieră normativă, mărimea optimă a unui eşantion se stabileşte prin luarea în considerare a valorilor adecvate ale nivelurilor probabilităţii cu care se face estimarea şi a mărimii erorilor de estimare.

Formulele teoretice de determinare a mărimii unui eşantion sunt valabile pentru eşantionare simplă aleatorie şi sunt diferite pentru variabilele cantitative, respectiv variabilele calitative (atribute):

a) variabilele **cantitative,** când se poate calcula media (m) şi abaterea standard a mediei (σ):

$$n = t^2 \times \sigma^2 / e^2$$

b) variabile **calitative** (atribute), sau ori de câte ori valoarea variabilei se exprimă în procente (respectiv în proporţii):

$$n = t^2 P(100 - P) / e^2;$$
$$n = t^2 p(1 - p) / e^2,$$

unde t este valoarea ce corespunde nivelului de probabilitate. Ea se determină din proprietatea repartiţiei normale (Gauss), mărimea suprafeţei delimitată simetric la dreapta şi la stânga mediei prin unităţi de abatere standard. La $t = 1$ se acoperă 68% din cazuri (deci o proporţie şi, totodată, o probabilitate de 0,68). Unei probabilităţi de 0,95 îi corespunde $t = 1{,}96$; la $P = 0{,}99$, $t = 2{,}56$; la $P = 0{,}999$, $t = 3{,}3$ (vezi tabelul cu suprafeţele sub curba normală), iar σ^2 este varianţa mediei, σ este abaterea standard, $\sigma = \sqrt{\sum (x_0 - m)^2 / n}$ în colectivitatea totală. Pentru a sublinia

că este vorba de un eşantion, adesea se foloseşte simbolul s pentru abaterea standard; e este eroarea de estimare a valorii medii, respectiv a unui procent sau proporţie (se mai numeşte eroare standard sau eroare de eşantionare); P este probabilitatea, iar 100 – P complementul lui P; p este proporţia, iar 1 – p complementul lui p.

Valoarea minimă teoretică a lui n ar rezulta dacă se iau în considerare valoarea maximă acceptată pentru eroare (± 5%) şi pragul minim de probabilitate (0,95), pentru estimarea valorii de minim 5 puncte procentuale, şi când n ar fi de 76 persoane. De observat însă că estimarea valorii de 5 procente din eşantion, pentru colectivitatea totală, se situează în intervalul 0-10% (5% ± 5%).

Valoarea optimă a mărimii eşantionului se determină în funcţie de atingerea unor obiective specifice, la costuri abordabile.

a) Pentru cercetări descriptive (probabilitate minimă, eroare teoretică şi dispersie maxime).

Dacă: 1) P = 50%
2) t = 2
3) e = 5%

Rezultă: n = 400

b) Pentru cercetări care presupun analize corelaţionale pe câteva subeşantioane (cu reducerea mărimii erorii teoretice).

Dacă: 1) P = 50%
2) t = 2
3) e = 3%

Rezultă: n = 1.083

Este mărimea eşantionului cel mai des utilizat în România şi nu numai, în studiile de marketing, de opinie publică etc. Mărimea respectivă este totuşi prea mică pentru analizele cu variabile care au mai multe diviziuni, pe grupuri multiple etc.

c) Dacă se doreşte reprezentativitate pe multe subgrupuri, mărimea eşantionului trebuie să crească în mod considerabil. Tot astfel şi în cazul efectuării de predicţii.

c_1. Reprezentativitate cu probabilitate şi eroare de mărime medie.

Dacă : 1) P = 50%
2) t = 2,56
3) e = 2%

Rezultă : n = 4.093

c_2. Reprezentativitate cu asigurare doar a erorii teoretice de mărime medie.

Dacă : 1) P = 50%
2) t = 2
3) e = 2%

Rezultă : n = 2.500

Totodată intervin şi alţi factori legaţi de împrăştierea teritorială, mărimea mică a unor straturi de populaţie pe care le vrem reprezentate etc.

Eşantioanele mai mari sunt necesare şi pentru faptul că în cercetările naţionale are loc o îndepărtare de la cerinţele eşantionării simplu aleatorie, pentru care sunt valabile formulele teoretice enunţate.

d) Valoarea lui n sporeşte substanţial la nivelul mediu de probabilitate şi eroare teoretică minimă.

Dacă : 1) P = 50%
2) t = 2,56
3) e = 1%

Rezultă : n = 16.384

Soluţie de urmat în situaţii foarte fine de predicţie.

e) Când se ia în considerare şi un nivel foarte înalt pentru t, n creşte pe măsură.

Dacă : 1) P = 50%
2) t = 5 (Probabilitatea = 0,99999)
3) e = 1%

Rezultă : n = 125.000

Pentru situaţiile obişnuite, acest număr pare o exagerare, dar sunt cercetări care necesită astfel de eşantioane. Raportat la populaţia adultă a României, el nu reprezintă decât 0,7%. Costurile ar fi mult mai mici decât pentru un recensământ.

Într-un mod asemănător se lucrează pentru variabilele cantitative. În condiţiile necunoaşterii valorilor variabilelor în colectivitatea totală, se fac şi aici anumite supoziţii. De exemplu, se poate presupune că abaterea standard (σ) are o anumită valoare relativă faţă de medie (considerată 1). Pentru $\sigma = 0,5$, mărimea eşantionului este similară cazului d, prezentat anterior.

Dacă: 1) $\sigma = 0,5 \cdot 1$
2) t = 2 (Probabilitatea = 0,95)
3) e = 2% (P = 0,02)

Rezultă: n = 2.500

Ipotezele asupra abaterii standard sunt mai dificil de stabilit, existând riscul atât al construirii de eşantioane cu reprezentativitate slabă (erori de eşantioane de peste 5% la nivelul minim de probabilitate), cât şi al unor eşantioane exagerat de mari, fără o creştere substanţială a eficienţei, dar cu costuri înalte de realizare.

4.3. Eroarea de eşantionare

În momentul proiectării eşantionului, se stabileşte nivelul dorit al erorii de estimare a valorilor populaţiei totale pe intervalul 1-5%. De avut în vedere faptul că, în studiile de predicţie, această valoare trebuie să fie de maxim 3, de dorit 2 sau chiar 1, iar estimarea se face cu o probabilitate de 0,97, 0,98, 0,99 şi mai mare.

Raţionamentul proiectării eşantionului începe cu analiza de estimare a erorii de eşantionare ce ar rezulta la o anumită mărime a lui n.

$$e_{\bar{p}} = t\sqrt{\frac{P(100-p)}{n}} \text{ ; corectat } e_{\bar{p}} = t\sqrt{\frac{P(100-p)}{n} \cdot \frac{N-n}{N-1}}$$

$$e_{\bar{m}} = t\sqrt{\frac{\sigma^2}{n}} \text{ ; corectat } e_{\bar{m}} = t\sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \cdot \frac{N-n}{N-1}}.$$

Să urmărim un asemenea demers de încercare şi eroare. Presupunem că am studiat 10 persoane în legătură cu opţiunea lor politică (practică întâlnită în documentarea jurnalistică). Am găsit că 2 persoane sunt adepte ale partidului A, 4 sunt adepte ale partidului B, iar 4 nu preferă nici un partid. Se pune problema să estimăm popularitatea partidelor. Mai întâi am vrea să ştim care este proporţia, în populaţia din care fac parte cele 10 persoane, a celor care optează pentru un partid sau altul.

1) $p = 0{,}6$
2) $t = 2$
3) $n = 10$

$e_{\bar{p}} = 0{,}31$

Pe baza acestui „rezultat", putem spune că audienţa partidelor se situează în spaţiul $0{,}6 - 0{,}31$ şi $0{,}6 + 0{,}31$, ceea ce este total nesatisfăcător ca nivel de cunoaştere: audienţa partidelor este undeva pe spaţiul 29-91% şi aceasta doar în 95 de cazuri din 100 eşantioane, iar în 5 cazuri parametrul estimat poate fi în afara acestui spaţiu imens.
Acelaşi rezultat al erorii standard poate fi folosit pentru a estima proporţia celor care nu au afiliere politică. În acest caz, am spune că proporţia în populaţie a celor neafiliaţi politic este undeva pe spaţiul de $0{,}4 - 0{,}31$ şi $0{,}4 + 0{,}31$ (adică între 9% şi 71%!). Lucrurile se complică şi mai mult (dacă se mai acceptă o continuare a demonstraţiei). Rezultă că între 29 şi 91% au afiliere politică, dar între 9 şi 71% nu au astfel de afiliere. Similar, s-ar putea discuta despre popularitatea partidului B: eroarea standard ar duce la un parametru în populaţie situat pe spaţiul 0-0,4 (de la 0% la 40%). Şi mai nostim este faptul că, în cazul expus, pentru partidul „A", eroarea este superioară popularităţii înregistrate.
Singura concluzie ce s-ar putea trage studiind cele 10 persoane este că rezultatele sunt valabile doar la acest nivel. Dacă efectuăm un studiu adâncit privind motivarea opţiunilor, schimbarea lor etc., putem obţine, evident, rezultate interesante.

De fapt, tot acest exerciţiu (care nu este totuşi gratuit, din moment ce unii „analişti politici" mizează pe asemenea „cercetări") conduce la concluzia implicată în punctul de pornire al demonstraţiei (ştiam deja că un eşantion trebuie să fie suficient de mare, iar 10 nu este un număr mare). Am fi putut demara raţionamentele cu eroarea standard. Continuăm însă strategia adoptată şi sporim n la 100 ; se obţine eroarea standard a proporţiei de 0,6.

$$e_{\bar{p}} = 2\sqrt{0,6 \times 0,4 / 100}$$

$$e_{\bar{p}} = 0,1$$

Parametrul în populaţie se situează pe spaţiul 0,5-0,7 (adică între 50% şi 70%), ceea ce este încă inacceptabil pentru estimări. Dacă sporim pe n la 400, ajungem în zona acceptabilă pentru studiile descriptive.

$e_{\bar{p}} = 0,05$, dar spaţiul de estimare este încă mare : 0,55-0,65 (55-65%).

Putem să analizăm toate celelalte ipoteze privind mărimea eşantionului şi eroarea standard dorită. Ne vom îndrepta însă atenţia asupra unei alte probleme. Este vorba de faptul că eroarea standard poate fi corect exprimată doar după ce am efectuat cercetarea şi cunoaştem valorile variabilelor în eşantion (avem deja statisticile). Pentru efectuarea de inferenţe şi determinarea semnificaţiei statisticilor pentru colectivitatea totală, se impune să se cunoască erorile de eşantionare pentru fiecare variabilă. Analizele pe subeşantioane mici vor releva erori standard mai mari decât nivelul teoretic stabilit iniţial. Am reţinut deja că diferitele scheme de eşantionare reclamă forme specifice de calcul al erorilor de eşantionare. Dacă rezultă o eroare de eşantionare mai mare de ± 5%, nu se mai pot efectua inferenţe cu un grad acceptabil de precizie, fie că este vorba de o variabilă la nivelul eşantionului sau pe subeşantioane.

O regulă de comportament preventiv ar fi aceea de a nu se proiecta eşantioane la limitele minime de acceptabilitate (Probabilitate de 0,95, dar mai ales erori standard de 5%).

Pe de altă parte, este de reţinut faptul că cercetătorul trebuie să determine mărimea totală a erorilor (E_t).

$$E_t = X_r - m,$$

unde X_r este valoarea adevărată a mediei în populaţie, iar m – media eşantionului.

Eroarea totală de eşantionare este compusă din erorile de eşantionare, care, la rândul lor, pot fi de selecţie şi de estimare, erori datorate variabilităţii şi omogenităţii eşantionului, dar şi din afara eşantionului (incompletitudinea listei, non-răspunsurile şi erorile de măsurare) (G. Henry, *Practical sampling*, 1990).

Sunt necesare calcule speciale pentru determinarea erorii standard, în funcţie de schema de eşantionare utilizată. La eşantionarea stratificată se însumează erorile pe strat; va rezulta o eroare standard inferioară eşantionării simplu-aleatorii. În schimb, la eşantioanele cluster şi multi-stadiale, eroarea standard este mai mare decât în cazul eşantionării simplu-aleatorii (L. Kish, *A Confidence Intervals for Clusters*, 1957). Astfel, la eşantionarea stratificată calculul erorii standard se realizează după formula:

$$E_m = \left[\sum \left(W_k^2 m_k^2\right)/n\right]^{1/2}.$$

Eroarea standard pentru fiecare strat este ponderată cu mărimea stratului ($W_k = N_k / N$), ceea ce reduce eroarea standard totală (E_m). În schimb, la eşantionarea cluster, eroarea standard se calculează după formula:

$$E_m = \left[(1 - a/A)\sum (m_a - m)^2 / (a - 1)a\right]^{1/2},$$

unde a este numărul de clustere selectate, A este numărul total de clustere în populaţie, m_a este media eşantionului, iar m este media totală (G. Henry, *op. cit.*).

Dacă procentele comparate sunt apropiate, estimarea diferenţelor dintre ele reclamă eşantioane mai mari. ESOMAR (Societatea Europeană pentru Cercetarea Opiniei şi Marketing), în Ghidul său (acceptat de Comisia Internaţională de Comerţ, în aprilie 1990), recomandă eşantioane de 1.500-2.000 persoane, pe considerentul că o eroare standard de 3% ar corespunde unui eşantion de 1.000 persoane la P = 0,95. Diferenţa

semnificativă dintre două procente este de 5,7 puncte procentuale. Nevoia de creştere a nivelului de precizie a predicţiei conduce la mărirea volumului eşantionului (ESOMAR, ediţie revăzută, 1993).

În cercetările efectuate la ICCV, ca şi în alte institute de cercetare a opiniei şi de marketing se utilizează adesea eşantioane cu peste 2.000 de subiecţi. La rândul său, Comisia Naţională pentru Statistică realizează câte un eşantion lunar de 3.000 persoane în ancheta întreprinsă în gospodării privind veniturile (AIG) – anual realizându-se un eşantion de 36.000 persoane –, iar în ancheta referitoare la forţa de muncă (AMIGO), mărimea eşantionului trimestrial este de circa 18.000 persoane (Comisia Naţională pentru Statistică).

La eşantioanele multistadiale şi cluster, pe lângă determinările erorilor de eşantionare pot fi necesare şi alte calcule pentru estimări cât mai adecvate ale parametrilor populaţiei totale, cum ar fi ponderarea pentru selecţia cu probabilităţi inegale ($W = P_c / P_e$, unde P_c este proporţia în colectivitate, iar P_e proporţia în eşantion), ca şi pentru non-răspunsuri. Gary Henry recomandă considerarea celor care nu răspund ca pe un strat şi evaluarea impactului asupra estimărilor din eşantion.

4.4. Tipuri de eşantionare

Criteriul principal de diferenţiere a eşantionării este legat de caracterul probabilist (aleatoriu), respectiv neprobabilist. În eşantionarea probabilistă, fiecare element (unitate statistică) din universul cercetării are şansa cunoscută de a fi selectat pentru cercetare, probabilitate diferită de zero, egală sau variabilă. Datorită acestui fapt, în eşantionarea probabilistă se poate calcula eroarea standard de estimare a nivelului unei valori obţinute în cercetare şi, prin aceasta, se face extinderea rezultatelor la nivelul colectivităţii totale. În eşantionarea neprobabilistă nu este posibilă estimarea de la eşantion la colectivitatea totală. Nu se pot efectua inferenţe statistice, deoarece nu se poate determina eroarea standard a unei valori medii sau a unui procent (proporţie).

Eşantionarea probabilistă este la rândul ei de două tipuri: **simplu-aleatorie** şi **stratificată**. În eşantionarea simplu-aleatorie, universul cercetării este tratat ca un tot nediferenţiat. Ea este aplicabilă când colecţia statistică este relativ omogenă în privinţa criteriului (criteriilor) de eşantionare. Selecţia unităţilor statistice se efectuează direct din ansamblul universului cercetării, iar probabilitatea unei unităţi statistice de a fi aleasă în eşantion este egală cu fracţia de eşantionare (p = f = n/N).

La eşantionarea **probabilist-stratificată** se realizează o diviziune a universului cercetării în secţiuni (straturi) semnificative determinate de numărul valorilor variabilelor folosite drept criteriu de clasificare. Stratificarea se face pentru a asigura selecţia proporţională din fiecare strat. Acest fapt prezintă o importanţă deosebită când straturile sunt de dimensiuni diferite, situaţie în care populaţia din straturile mici nu ar fi selectată prin schema simplu-aleatorie sau ar fi selectată într-un număr insuficient. În eşantionarea stratificată se determină câte un subeşantion pentru fiecare strat, iar eşantionul total este suma subeşantioanelor pe straturi.

În general, mărimea eşantioanelor este proporţională cu mărimea straturilor. La eşantionarea stratificată proporţională, subiecţii au aceeaşi şansă de a fi selectaţi. La straturile de dimensiuni mici, se poate utiliza o probabilitate mai mare de selecţie a subiecţilor. Numărul straturilor creşte pe măsura creşterii numărului de variabile şi a numărului de diviziuni ale acestora. O stratificare după sex are două straturi, una după vârstă poate avea 5 sau 10 straturi, caz în care stratificarea combinată, după sex şi vârstă, ar avea 10, respectiv 20 de straturi.

Să exemplificăm situaţia pentru populaţia adultă (vârsta de peste 18 ani) în care se face stratificarea după sex şi vârstă (date din Anuarul Statistic al României, 1996).

I. Universul cercetării (N = 16,8 milioane)	**II. Eşantion (N = 2.000)** (valori absolute)
a) **Sex**	a) **Sex**
1. Femei = 51,6%	1. Femei = 1032
2. Bărbaţi = 48,4%	2. Bărbaţi = 968

b) Vârstă (în ani)	b) Vârstă (în ani)
1. 18-19 = 4,6%	1. 18-19 = 92
2. 20-24 = 10,8%	2. 20-24 = 216
3. 25-29 = 11,0%	3. 25-29 = 220
4. 30-34 = 7,7%	4. 30-34 = 154
5. 35-39 = 10,2%	5. 35-39 = 204
6. 40-44 = 9,6%	6. 40-44 = 192
7. 45-49 = 8,1%	7. 45-49 = 162
8. 50-54 = 6,7%	8. 50-54 = 134
9. 55-59 = 7,9%	9. 55-59 = 158
10. 60 şi peste = 23,4%	10. 60 şi peste = 468

Structură combinată

Vârstă/sex	Femei	Bărbaţi	Vârstă/sex	Femei	Bărbaţi
1. 18-19	2,2	2,4	1. 18-19	44	48
2. 20-24	5,3	5,5	2. 20-24	106	110
3. 25-29	5,4	5,6	3. 25-29	108	112
4. 30-34	3,8	3,9	4. 30-34	76	78
5. 35-39	4,8	5,4	5. 35-39	96	108
6. 40-44	4,9	4,7	6. 40-44	98	94
7. 45-49	4,1	4,0	7. 45-49	82	80
8. 50-54	3,4	3,3	8. 50-54	68	66
9. 55-59	4,2	3,7	9. 55-59	84	74
10. 60 şi peste	13,5	9,9	10. 60 şi peste	170	198

Dacă se doreşte ca fiecare strat să aibă reprezentativitate relativ înaltă, este nevoie de utilizarea unei alocări neproporţionale pe straturi. Se acordă şanse mai mari pentru straturile mici. La structurile simple considerate ar fi cazul reprezentării tinerilor de 18-19 ani, iar la structura combinată, cu excepţia stratului 60 ani şi peste, se impune o creştere a subeşantioanelor, mai ales dacă se are în vedere analize pentru fiecare strat, ceea ce ar conduce la un eşantion total mai mare.

Dificultatea practicării eşantionării probabiliste se referă la întocmirea listei, într-o ordine întâmplătoare (randomizare), cu toate unităţile (membrii) din universul cercetării. Mai mult, la eşantionarea probabilist-stratificată sunt necesare listele pentru fiecare strat în parte. În condiţiile unor evidenţe statistice adecvate, de tipul Registrului general al populaţiei, operaţia de elaborare a eşantioanelor probabiliste se poate realiza cu uşurinţă. În multe ţări, Oficiile de statistică furnizează la cerere (şi contra cost) asemenea eşantioane probabiliste.

O altă dificultate a acestor tipuri de eşantioane, având în vedere gradul mare de răspândire în teritoriu a subiecţilor, priveşte costul ridicat şi timpul necesar realizării cercetărilor.

Procedurile de selecţie probabilistă sunt cele ale **numerelor întâmplătoare**, ale **loteriei** şi ale **pasului mecanic** (selecţie sistematică).

Procedura **numerelor întâmplătoare** presupune atribuirea fiecărei unităţi statistice a unui număr, generarea unui tabel cu numere întâmplătoare (acestea pot fi găsite şi în cărţile de statistică). Fiecare număr întâmplător are un număr de cifre corespunzător numărului de cifre ale ultimei unităţi statistice din universul cercetării. Pentru eşantionarea simplu-aleatorie a populaţiei adulte a României, ne-ar trebui un tabel cu numere întâmplătoare alcătuite din câte 8 cifre (în care cel mai mic este 00000001, iar cel mai mare se situează undeva între 16 şi 17 milioane).

La eşantioanele extrase din colectivităţi mici, situaţia se simplifică mult, având în vedere că am avea de ales eşantionul din câteva mii sau chiar sute de persoane, cum ar fi o listă a unei localităţi, a unei secţii de votare. Aici este suficient un tabel cu numere întâmplătoare alcătuite din câte 3 sau 4 cifre. Primul număr întâmplător din tabel indică numărul primului subiect ales şi aşa mai departe. Dacă în tabelul de numere întâmplătoare există un număr mai mare decât în universul cercetării, se trece la următorul număr întâmplător.

Metoda **loteriei** (a urnei) se utilizează când numărul colecţiei din care se face extragerea este relativ mic, de ordinul câtorva zeci. Fiecare unitate de selecţie este introdusă în urnă şi se extrag atâtea unităţi câte sunt repartizate pentru nivelul respectiv (asemănător extragerii numerelor câştigătoare la loto). Când colecţia din care se face extracţia este mare, nu se mai poate respecta principiul şanselor egale, mai ales dacă urmează

să se extragă un număr mic de unităţi. Raportul optim N/n este în funcţie şi de modalitatea de extragere, dar nu ar trebui să fie mai mare de 100 (!) (Nu am găsit un calcul efectuat pentru această problemă).

În practică, se utilizează adesea o altă procedură de selecţie a unităţilor statistice. Este vorba de **selecţia sistematică** (a intervalelor egale sau a pasului). Această procedură se îndepărtează într-o anumită măsură de cerinţele selecţiei probabiliste. Este însă în general acceptată cel puţin ca selecţie cvasialeatorie. Pentru H. Blalock, procedura de selecţie sistematică (mecanică) ar reprezenta un tip distinct de eşantionare probabilistă pe considerentul că se îndepărtează de procedura simplu-aleatorie. Totuşi şi el consideră că atunci când lista universului cercetării este întocmită după principiile randomizării (fără o ordine anume, nici ca importanţă şi nici eventuale cicluri) şi este completă, eşantionarea sistematică se apropie de cea simplu-aleatorie (H. Blalock jr, *Social Statistics*, 1972).

O dată întocmită lista cu unităţile statistice, se determină raportul N/n (care devine pasul de selecţie). Pentru a alege 10 unităţi din 400, se aplică un pas de 40. Se alege mai întâi un număr mai mic de 40, şi apoi se aleg următoarele 9 unităţi din 40 în 40. Dacă există un dubiu pentru includerea unităţii de la un număr selectat, se alege numărul imediat mai mic sau mai mare.

La selecţia unităţilor statistice se are în vedere constituirea şi a unor rezerve (mai ales în eşantionarea persoanelor), deoarece este posibil ca unele să nu fie identificate, altele să nu fie disponibile etc. Rezerva se stabileşte la 10-20% din eşantionul de studiat. Nu se utilizează însă rezervele înainte de a avea certitudinea posibilităţii de studiere a uneia sau mai multor unităţi selectate.

Datorită împrăştierii mari a eşantioanelor naţionale şi a lipsei cadrului general de eşantionare, se practică adeseori scheme de eşantionare cu mai **multe stadii.** Astfel, cercetarea empirică se va concentra pe anumite zone, iar listele cu unităţile statistice din care se face selecţia se întocmesc numai pentru zonele respective.

Într-o eşantionare **bistadială** se selectează mai întâi zonele (localităţi, zone în cadrul localităţilor, cum ar fi secţiile de votare, zona de recensământ etc., numite clustere), iar în stadiul al doilea se selectează subiecţii de pe listele zonelor reţinute pentru studiu.

Schema bistadială este în general acceptată ca fiind apropiată de eşantionarea simplu-aleatorie. Şi eşantionarea multistadială este însă tratată de către unii autori ca un tip specific, cvasialeatoriu de eşantionare (H. Blalock jr, *op. cit.*). Cert este că eşantionarea multistadială măreşte nivelul erorii standard de estimare a valorilor (a erorilor de eşantionare). La rândul său, C.A. Moser tratează eşantionarea de tip cluster ca un caz special al eşantionării multistadiale (C.A. Moser, *op. cit.*).

În eşantionarea cu mai multe stadii se impune să avem informaţii despre zonele ce constituie obiect de slelecţie : câte sunt, o listă a lor, delimitarea clară, indicatori sintetici de caracterizare, posibilitatea procurării listelor cu unităţile statistice ce vor fi supuse selecţiei. În lipsa acestor ultime liste, se poate trece la efectuarea de microrecensăminturi în zonele de referinţă. Metoda L. Kish (dezvoltată în deceniile 6-7 la Institutul de Cercetări Sociale din Ann Arbor, Michigan, SUA pentru eşantionarea la nivel local şi naţional) presupune decuparea de arii teritoriale relativ egale pe hartă, fără nici o informaţie despre caracteristicile acestora. Se selectează aleatoriu un număr de arii, se realizează un microrecensământ în interiorul acestora şi se face selecţia unităţilor statistice în vederea studierii lor.

O variantă de alegere sistematică în clusterul final este aceea a grilei de alegere a persoanelor de pe o listă de adrese.

Unii cercetători introduc, am zice nepermis, în rândul schemelor probabiliste şi modalităţi de lucru în care efectiv nu se realizează selecţii statistice. Este cazul procedurii numite „rută stradală", în care operatorilor li se cere să viziteze un număr de adrese folosind un anumit interval şi eventual o grilă de stabilire a persoanelor. Totuşi, dacă străzile nu au fost iniţial selectate printr-o anumită procedură probabilistă, nu este posibilă estimarea reprezentativităţii la nivel naţional sau de localitate. De fapt nu există un element de referinţă de tipul unei colecţii statistice, pentru care să se efectueze estimările parametrilor. Cel mult poate fi vorba de populaţia totală care locuieşte pe străzile unde se efectuează studiul, considerând grila de alegere a persoanelor studiate o schemă sistematică. În acest fel, s-ar putea acoperi o localitate mică. Aplicarea ei pe localităţi mari este însă hazardată.

O altă clasificare a eşantioanelor se referă la caracterul unităţii statistice finale de selecţie. Aceasta poate fi constituită dintr-un singur element, caz în care avem **eşantion individual**, sau din mai multe elemente – **eşantion de grup (cluster)**. Pentru evitarea unor confuzii, ar fi de preferat ca denumirea de eşantionare cluster să se folosească numai în acest ultim caz. Ea semnifică faptul că unitatea statistică finală este un grup care se studiază în totalitate. Aşa apare clară şi distincţia faţă de eşantionarea multistadială, unde în clusterul final se face o selecţie aleatorie a subiecţilor ce vor fi studiaţi. Mai mult, la eşantionarea multistadială sunt utilizate o serie de diviziuni care de fapt nu sunt grupuri. Or, în eşantionarea cluster propriu-zisă, populaţia se repartizează sau este deja constituită în grupuri, alcătuind structuri ierarhizate: clase de elevi într-o şcoală, echipe de lucru într-o fabrică etc.

H. Blalock se referă la faptul că, dacă straturile trebuie să fie cât mai omogene în interior şi mai diferite unele de altele, clusterii trebuie să fie cât mai asemănători între ei şi cât mai diferenţiaţi în interior (să reproducă structura colectivităţii totale, caz în care ar fi suficientă studierea unuia singur). În astfel de cercetări nu suntem interesaţi doar de comportamentele individuale, ci şi de cele ale grupului luat ca întreg. La rândul său, Gary Henry, enumerând cinci tehnici de eşantionare probabilistă: simplu-aleatorie, stratificată, sistematică, multistadială şi cluster, face distincţie între ultimele două, în funcţie de modul cum se aleg subiecţii. **La eşantionarea multistadială**, din clusterii finali se selectează aleatoriu subiecţii în eşantion (se pierde însă imaginea despre grup ca întreg), pe când la **eşantionarea cluster** se studiază toţi membrii clusterilor finali selectaţi aleatoriu (G. Henry, *op. cit.*).

Evident că nu se pune problema respingerii denumirilor folosite de un autor sau altul. Un cercetător trebuie să fie însă foarte atent la implicaţiile schemelor de eşantionare pe care le foloseşte.

O schemă multistadială de eşantionare probabilist-stratificată, utilizată în România în studiile de opinie publică şi de marketing, constă în considerarea drept criterii de stratificare a provinciilor istorice, a mediului rezidenţial şi a mărimii localităţilor urbane. În

primul stadiu se selectează localităţile, în al doilea stadiu sunt selectate secţiile de votare din localităţile reţinute anterior, iar în al treilea stadiu sunt selectaţi subiecţii, de pe listele electorale. Un eşantion de 1.200 persoane, considerând 10 persoane pe fiecare secţie studiată, conduce la selectarea a 120 secţii de votare (ideal ar fi considerarea circumscripţiei statistice de recensământ, deoarece ar exista date de caracterizare a populaţiei, însă aceste liste nu sunt disponibile), distribuite proporţional pe localităţi şi provincii. În locul provinciilor istorice se pot determina diferite arii culturale (D. Sandu, *Statistică în ştiinţele sociale*, 1992).

La eşantionarea **neprobabilistă**, selecţia persoanelor urmează o procedură **preferenţială** (convenience) sau bazată pe **experienţă** (judgment) (L. Kazimier, *Statistical Analysis for Business and Economy*, 1967).

Cea mai cunoscută schemă de eşantionare neprobabilistă este cea pe **cote**. În faza de proiectare, această schemă se aseamănă cu constituirea straturilor în eşantionarea probabilistă. Diferenţa constă în faptul că la eşantionarea probabilist-stratificată, în selecţia persoanelor se umează o procedură aleatorie, la eşantionarea pe cote se repartizează operatorilor doar numărul şi structura de realizat, urmând ca ei să facă selecţia cu o procedură neprobabilistă.

Eşantionarea pe cote are caracter ştiinţific. Ea permite obţinerea de rezultate satisfăcătoare şi la costuri mult mai mici. Fără a se putea determina eroarea de eşantionare şi a se face inferenţe de la eşantion la colectivitatea totală, acest tip se poate dovedi uneori mai relevant decât unul probabilist inadecvat realizat (ceea ce conduce la distorsiuni importante şi abateri de la reprezentativitate).

Într-adevăr, în cercetările bazate pe eşantionarea pe cote, stratificată după criterii semnificative, se obţin date pentru descrierea şi explicaţia domeniului studiat. De menţionat că eşecul de a asigura selecţia probabilistă, într-o schemă astfel definită (cum ar fi metoda rutei stradale), ca şi atunci când eroarea este inacceptabil de mare, ne aduce de fapt în situaţia unei eşantionări neprobabiliste.

Gary Henry utilizează denumirea de eşantionare neprobabilistă nu numai pentru eşantionarea pe cote, ci şi pentru diferite proceduri de

constituire a colecţiilor de cazuri de care aminteam anterior: cazurile tipice, extreme, similare, esenţiale, metoda „bulgărelui de zăpadă" (G. Henry, *op. cit.*, 1990).

Toate aceste abordări, precum şi altele asemănătoare de tipul eşantionării teoretice, a eşantionării calitative, a eşantionării de oportunitate, nu sunt în măsură să introducă un discurs coerent asupra teoriei eşantionării, procedeele respective având cu totul altă semnificaţie, care a fost deja analizată. Or, în eşantionarea neprobabilistă se respectă una dintre cerinţele eşantionării, respectiv mărimea eşantionului, de unde îndreptăţirea utilizării termenului.

Obiectivele diferite ale cercetării, urmărite într-un caz sau altul, conduc la adoptarea unor tipuri diferite de eşantioane, cum ar fi cele **unice** (utilizate o singură dată) şi cele **panel** (utilizate în mai multe cercetări), respectiv eşantioane **de bază** şi eşantioane **multifazice**.

Dacă eşantionul de **bază** reprezintă o reducere la o anumită scară a universului cercetării, suficient de mare pentru a servi la elaborarea ulterioară de eşantioane reprezentative, eşantionul **multifazic** (sau ierarhizat) se referă la faptul că dintr-un eşantion utilizat la un moment dat se extrag eşantioane mai mici pentru unele studii parţiale (T. Rotariu, P. Iluţ, *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*, 1997).

La rândul său, eşantionul **panel** (fix) serveşte la măsurarea schimbării şi la analiza sensului principal al determinării în cazul variabilelor ce se influenţează reciproc.

Proiectarea, construirea şi păstrarea eşantioanelor fixe reprezentative ridică o serie de probleme, însă avantajele studiului panel compensează eforturile depuse. În plus, eşantioanele fixe se realizează cu costuri reduse, comparativ cu determinarea la fiecare anchetă în parte, iar informaţiile obţinute – cel mai adesea – sunt mai complete şi mai sigure decât cele din cadrul anchetelor sociologice unice (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode şi tehnici de cercetare*, 1998).

Printre problemele critice ale eşantionului panel enumerăm: **participarea**, **mortalitatea** şi **condiţionarea**.

Practica studiilor panel arată că doar 8 din 10 persoane solicitate consimt să fie incluse în astfel de eşantioane. Dacă există anumite

diferenţe, relevante pentru cercetare, între cei care acceptă să participe şi cei care refuză, reprezentativitatea are de suferit.

Apoi s-a constatat că numai o parte din persoanele care au consimţit să participe în panel cooperează în continuare cu cercetătorii. La rândul lor, schimbarea adresei, modificarea statusului persoanei, decesul provoacă alte pierderi („mortalitatea") eşantionului fix.

Cât priveşte condiţionarea, ea se referă la modificarea comportamentului celor studiaţi doar pentru faptul că au intrat în eşantionul panel.

În cercetarea panel asupra calităţii vieţii organizată la ICCV (coordonator I. Mărginean), pentru 3 ani consecutivi (1996, 1997, 1998), s-a obţinut o recuperare de 77% în anul al doilea şi de 58% în anul al treilea faţă de primul an.

În practică s-au imaginat diferite modalităţi de corectare a eşantionului panel şi păstrarea reprezentativităţii, cum ar fi : adăugarea de persoane selectate aleatoriu de pe o listă de rezervă, compararea rezultatelor cu cele ale unui eşantion alternativ etc.

Recomandări pentru studiu

De aprofundat construcţia schemelor de eşantionare şi de analizat implicaţiie acestora.

Bibliografie selectivă

Moser, C.A., 1967, *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Rotariu, T., Iluţ, P., 1997, *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*, Editura Polirom, Iaşi.

Sandu, D., 1992, *Statistică în ştiinţele sociale*, Universitatea Bucureşti.

Trebici, V. (coord.), 1985, *Mică enciclopedie de statistică*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Vlăsceanu, L., 1986, *Metodologia cercetării sociale*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

5. ANALIZA ŞI OPERAŢIONALIZAREA CONCEPTELOR

5.1. Conceptele sociologice

Analiza şi operaţionalizarea conceptelor sunt două operaţii de mare complexitate, aflate în strânsă legătură, care intervin în procesul de pregătire a cercetărilor sociale concrete (empirice) şi nu numai. Tocmai de aceea, mai înainte de a lua în discuţie conţinutul acestor operaţii, ne vom referi pe scurt la rolul lor în cercetarea socială. Evident, vom începe cu specificul conceptelor sociologice, domeniu de analiză şi operaţionalizare.

În expunerile anterioare s-a menţionat faptul că avem de-a face cu produse ale gândirii umane, cu imagini mentale elaborate în legătură cu diferite domenii ale realului şi ale ideilor. Din această formulare generală nu trebuie trase concluzii relativizante, că am avea de-a face cu construcţii întâmplătoare. Conceptele sunt cuvinte cu înţeles bine precizat. În acest fel, prin intermediul conceptelor, omul cunoaşte şi îşi explică mediul în care trăieşte, dar şi propria sa persoană, îşi formulează şi îşi comunică, prin expresii lingvistice specifice, gândurile, precum şi rezultatele cunoaşterii la care a ajuns.

Se poate vorbi de concepte numai în măsura în care expresiei lingvistice (termenului) i se precizează **extensiunea**, respectiv se determină mulţimea obiectelor sau entităţilor ideale vizate, şi îi este asociat un anumit conţinut informaţional, **intensitatea**, ca totalitate a notelor sau însuşirilor ce aparţin referentului (obiectelor reale) sau sunt atribuite obiectelor ideale la care se face trimitere (C. Popa, *Teoria cunoaşterii*, 1972).

Expresia lingvistică este semn – vehicul purtător de semnificaţii (semnificant). Orice termen are un designat – entitatea vizată de semn –, dar poate avea sau nu un referent (denotat), în funcţie de natura reală sau ideală a obiectului desemnat. Procesul de designare nu presupune deci

existenţa ontologică a obiectului, ci doar existenţa lui ca obiect al reflectării sau al gândirii, o reprezentare cu un anumit conţinut informaţional, semnificaţii precizate prin definiţii.

Dacă ne referim la cercetarea socială, conceptele reflectă caracteristici ale fenomenelor, proceselor, relaţiilor şi activităţilor care se desfăşoară în societate, precum şi o serie de elemente de natură ideală. Prin urmare, conceptele ne apar ca fiind depozitare ale rezultatelor întregului efort de cunoaştere şi de gândire în legătură cu viaţa socială, ceea ce face posibilă înţelegerea şi explicarea acesteia prin elaborarea de teorii.

Fără a se reduce la concepte (deoarece teoriile nu sunt pur şi simplu ansambluri mai mult sau mai puţin complexe de concepte), teoriile nu pot fi elaborate în afara acestora, de fapt în afara unor sisteme conceptuale bine articulate (congruente) şi cu mare putere de acoperire a întregului spectru al socialului, atâta timp cât ele reprezintă elemente constitutive de conţinut ale oricărei construcţii teoretice, fie ele oricât de simple.

Dificultatea majoră căreia trebuie să i se facă faţă în procesul de cercetare socială provine din faptul că nu se dispune de concepte care să satisfacă într-o manieră acceptabilă cerinţele limbajului ştiinţific. Pe de altă parte, multe dintre conceptele la care se face apel în cercetarea socială nu au un înţeles foarte bine precizat, nu este identic pentru toţi agenţii cunoscători şi nici pentru toţi cercetătorii. Acesta provine din faptul că se preiau expresii din limbajul comun, cercetători diferiţi atribuie înţelesuri diferite unuia şi aceluiaşi termen.

Într-adevăr, caracteristic ştiinţelor sociale este marea varietate a semnificaţiilor atribuite, inclusiv pentru conceptele destinate să reflecte domenii dintre cele mai importante, cum ar fi cele de societate, cultură, structură socială etc. O parte a acestei diversităţi se datorează şi nivelurilor diferite de cunoaştere atinse la un moment dat, opţiunilor teoretice, filosofice şi politice, orientărilor metodologice şi chiar preferinţelor unui cercetător sau altul. Mai mult, în lipsa unor determinări cât mai precise, acelaşi cercetător utilizează un termen cu înţelesuri diferite de la un context la altul. Pe de altă parte, rămân multe zone ale socialului fără corespondent în plan conceptual.

În aceste situaţii, cercetătorul poate alege o cale facilă, fie de a face apel la concepte existente, dar neadecvate, fie de a prelua înţelesuri din

limbajul comun. În ambele situaţii, problema nu este însă tratată corect, iar consecinţele pot fi dintre cele mai nefavorabile pentru cercetarea efectuată. De aici importanţa **analizei conceptuale** pentru precizarea prin definiţii a înţelesului termenilor utilizaţi în cercetare şi construcţia de sisteme conceptuale pentru domeniile avute în atenţie. Ar mai trebui făcută avertizarea de a nu se trece de la omonimie la sinonimie (de la identitatea formei la identitatea de semnificaţie) sau, dimpotrivă, să se atribuie semnificaţii diferite numai pentru faptul că avem forme diferite, după cum se cere evitată eroarea de a confunda speciile unei noţiuni şi semnificaţiile termenului corespunzător (Gh. Enescu, *Dicţionar de logică*, 1985).

Chiar şi atunci când se ajunge la conceptele cu proprietăţile necesare, în procesul cercetării apare adeseori necesitatea unor operaţii suplimentare de apropiere de datul concret, de nivelul empiric. Trecerea de la concepte generale la cele apropiate de concretul social, la semne observabile, se realizează prin **operaţionalizare.** În fapt, este necesară elaborarea unei **scheme operaţionale de cercetare** care să permită, ulterior, obţinerea de informaţii relevante despre domeniul studiat şi prin care să se asigure progresul cunoaşterii în urma dezvoltării de teorii pertinente.

Operaţiile de analiză şi operaţionalizare se află într-o strânsă legătură. Cea de-a doua se fundamentează pe prima, dar îi trimite semnale în legătură cu performanţa sistemului conceptual.

5.2. Analiza conceptelor în cercetarea socială

Situată în zona pregătitoare a oricărei cercetări, fie ea teoretică sau empirică, analiza conceptuală este indispensabilă. Ea devine cu atât mai necesară cu cât avem de-a face cu domenii mai puţin cunoscute, precum şi atunci când se constată existenţa unor accepţii diferite pentru unul şi acelaşi termen.

Introducerea semnificaţiei conceptelor se realizează pe calea definiţiilor :

A = df B (A este identic cu B prin definiţie). A este termenul definit (de definit, definitul) şi poartă denumirea de **definiendum**, B este expresia cu ajutorul căreia se defineşte, definitorul, respectiv **definiens**-ul.

O bună definiţie trebuie să fie adecvată, extensia definitului să fie identică cu a definitorului, să nu fie circulară (ea nu poate deveni B = df A) ; să nu fie negativă dacă poate fi afirmativă ; să fie clară (*Dicţionar de filozofie*, 1978 ; Gh. Enescu, *Dicţionar de logică*, 1985).

Între definiţie şi cunoaştere există o puternică legătură de dependenţă reciprocă. Cunoaşterea depinde într-o măsură importantă de definiţia domeniului şi a termenilor, aceste definiţii devin mai semnificative în funcţie de adecvarea cunoaşterii şi profunzimea acesteia.

În continuare, vom lua în discuţie **tipurile de definiţie şi formele explicite şi directe de realizare** (*Dicţionar de filozofie*, 1978).

Tipul de definiţie se constituie în funcţie de subiectul la care se referă. Din această perspectivă, distingem între definiţiile **nominale** şi cele **reale**.

Primele se referă la **cuvinte**, sunt definiţii intralingvistice, indică semnificaţia cuvintelor, celelalte se referă la **obiecte**, clase de obiecte şi arată ce sunt ele, se dă noţiunea adecvată obiectului.

Definiţia nominală constă în explicitarea semnificaţiei unui termen prin apelul la termeni cunoscuţi, a căror semnificaţie este general acceptată. Ea are ca scop fie **introducerea**, fie **explicarea**, fie **precizarea** semnificaţiei termenilor. Într-adevăr, notează Gh. Enescu, ne putem afla în situaţia de a introduce o nouă formă lingvistică, de a explica, pentru o comunicare adecvată, semnificaţia termenilor folosiţi sau de a preciza această semnificaţie pentru termeni existenţi care nu au o definiţie sau definiţia este inacceptabilă.

Definiţia reală este raportată la obiect (sau la noţiunea, numele obiectului), dar aceste raportări sunt echivalente. A determina obiectul înseamnă a constitui notele noţiunii obiectului. Definiţiile reale reflectă rezultatele cunoaşterii domeniului de referinţă (Gh. Enescu, *op. cit.*).

Definiţiile sunt operaţii logice, dar cu o puternică încărcătură de ordin metodologic. În elaborarea lor pot interveni şi anumite convenţii, mai ales când este vorba de introducerea unei expresii lingvistice noi (în cazul definiţiilor nominale) sau a unui nume pentru obiecte, relaţii, activităţi (în cazul definiţiilor reale). O dată stabilite semnificaţiile termenilor şi/sau determinate caracteristicile obiectelor (notele specifice noţiunilor), ele trebuie urmate întocmai, cel puţin până la o nouă definire,

pe care o considerăm a fi mai adecvată, are un rezultat mai bun în ceea ce priveşte semnificaţia cuvintelor şi a noţiunilor care desemnează proprietăţile lucrurilor.

Cât priveşte formele de realizare, se poate face apel la o gamă variată : prin **gen proxim şi diferenţa specifică**, **genetică** (originea obiectului definiţiei şi procesul prin care a luat naştere) ; **constructive** (arată cum se poate construi un obiect şi din ce) ; **operaţionale** (indică operaţiile sau experimentele necesare identificării obiectului) ; **enumerative** ; **ostensive** (specifică anumite elemente ce aparţin definitului) ; **de precizare** (arată ce sens se reţine din totalitatea sensului) ; **abreviative** (introducerea unei expresii prescurtate) ; **prin sinonimie**. Apelul la o modalitate sau alta de definire se face în funcţie de obiectivul urmărit, dar şi ţinând cont că nu toate aceste forme sunt general aplicabile.

Evident însă că aceste forme de realizare a definiţiilor nu sunt echivalente ca valoare şi nici ca rol deţinut în procesul cunoaşterii. Pe de altă parte se mai face apel, în mare parte nelegitim, cu rezultate incerte, la alte modalităţi de „definire", cum ar fi cele implicite (deducerea din context) şi indirecte (realizate pe căi ocolite), persuasive (prin evaluări şi metafore), sau se înlocuieşte definiţia cu indicarea, descrierea, caracterizarea, comparaţia, deosebirea (*Dicţionar de filozofie*, 1978).

Definiţiile nominale şi cele reale, deşi se opun prin obiectul lor (cuvinte sau lucruri), nu sunt totuşi total diferite în ceea ce priveşte modalităţile de realizare. Dintre formele legitime de definire, ne vom referi aici la definiţiile prin **gen proxim şi diferenţa specifică** ; **operaţionale şi ostensive.**

Definiţia prin **gen proxim şi diferenţă specifică** (*per essentium*) este posibilă când definitul este o specie a unei clase (gen proxim) în interiorul căreia se poate distinge printr-o anumită particularitate. Fără a fi foarte rare, asemenea situaţii sunt departe de a avea caracter general.

Acest tip de definiţie distinge două părţi ale definitorului (A = df BC), unde B este genul proxim din care face parte A, iar C este diferenţa specifică, proprietatea care diferenţiază pe A în B. Aşa cum notează Gh. Enescu şi alţi autori, şi se poate constata în practică, în multe cazuri nu se indică genul proxim (genul cel mai apropiat), ci pur şi simplu un

gen apropiat. Când se introduc sau se precizează semnificaţia unor termeni, noţiuni care sunt numai de obiecte (fenomene), acest tip de definiţie este mai frecvent posibil, şi este, totodată, preferabil, deoarece priveşte esenţa obiectului (fenomenului). Alteori însă, definiţia respectivă este inabordabilă, impunându-se utilizarea altor tipuri.

> Definim familia ca o comunitate umană (tip de convieţuire uman) în care membrii săi se află în relaţii de rudenie apropiate (filiaţie), adopţie sau asociere prin căsătorie (coabitare consensuală). Pe de o parte observăm că genul ales pentru definire este adecvat. Familia este o specie a comunităţilor umane (altele semnificative ar fi colectivităţile teritoriale, naţiunea). În acelaşi timp însă, s-ar fi putut utiliza, aşa cum procedează mulţi autori, genul grup social. Acesta este însă mult mai general, în care comunitatea umană este ca o specie, ca formă de grup social de convieţuire, comparativ cu alte specii foarte diverse de grupuri sociale : clase sociale, grupuri de muncă, de studiu, de joacă. Din acest motiv, definiţia dată este mai adecvată. Dar, evident, se poate spune că familia este un grup social. Este mai dificil să se stabilească însă diferenţa specifică într-un mod acceptabil.

Definiţia operaţională are rolul de a face trecerea de la nivelul teoretic la cel empiric, prin prescrierea unor operaţii care ajută la determinarea semnificaţiei conceptului. În mod logic, ea urmează definiţiei nominale, se bazează pe aceasta, dar unul şi acelaşi concept poate avea mai multe definiţii operaţionale. În cercetarea socială se impune să se precizeze relaţia dintre definiţia nominală şi cea operaţională. Aceasta din urmă poate coincide cu sfera definiţiei nominale, poate reflecta doar o parte a ei sau poate fi în afară (caz în care nu se mai ştie de fapt ce se cercetează efectiv).

În cercetarea socială se face o **extensie** a definiţiei operaţionale, în sensul că ea nu priveşte întotdeauna o operaţie empirică şi, cu atât mai puţin, un experiment. Nu numai că nu se rămâne la contextul general pozitivist al fizicii în care a apărut definiţia operaţională (P. Bridgman, *Analiza dimensională*, 1922 şi *Logica fizicii contemporane*, 1927) şi al aplicaţiilor în sociologie ale unui G. Lundberg, ci mai degrabă este vorba

de specificarea semnelor observabile care contribuie la întregirea semnificaţiei, un procedeu „de a decide dacă o calitate poate fi atribuită unei unităţi sociale" (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Definiţia ostensivă (de la *ostende*, *ostendere* = a arăta) este una de învăţare, de însuşire a semnificaţiei (numelui) prin indicarea obiectului în prezenţa celui care se instruieşte. C. Popa enumeră 5 condiţii ale definiţiei ostensive : lingvistică (reguli de asociere a semnului cu obiectul), ontologică (prezenţa obiectului, producerea fenomenului în timpul instruirii), operaţională (producerea fenomenului şi a semnului să fie observabilă), psihologică (subiectul cunoscător să aibă atenţie asupra semnului şi a fenomenului), pedagogică (repetarea definiţiei până la asocierea biunivocă a semnului şi a obiectului în intelectul agentului cunoscător).

La o primă vedere, s-ar putea spune că definiţia ostensivă are rol semnificativ în însuşirea noţiunilor, dar mai puţin în cercetarea ca atare. Cu toate acestea, calea ostensivă de definire şi cunoaştere se dovedeşte a fi rodnică, mai ales dacă o privim ca ilustrare, exemplificare. Dar ea nu se dovedeşte suficientă pentru a parcurge toate etapele procesului de cunoaştere. Reprezintă însă un prim pas important.

În orice caz, ea este o modalitate de lucru adoptată de cercetători, cu precădere de către adepţii etnometodologiei (aici se situează de fapt şi deficienţa majoră a acestei orientări metodologice : rămâne la descrieri, exemplificări).

Sunt posibile două situaţii :

a) cel care se instruieşte este cercetătorul însuşi, iar subiectul are rolul de a specifica semnificaţiile ;

b) cel care se instruieşte este publicul, iar cercetătorul prezintă semnificaţiile.

> Subiectul-instructor apare atunci când se solicită de la populaţie definiţii ale unor fenomene, evenimente etc.
> Într-o cercetare asupra democraţiei, s-a solicitat subiecţilor să definească democraţia. A rezultat un evantai de definiţii, asocieri ale democraţiei (semnului) cu idei, organizaţii, partide, persoane şi acţiuni specifice.

Cercetătorul-instructor este specific procedeelor de înregistrare audiovizuală a unor acţiuni, evenimente, ritualuri etc. Acum ne situăm şi mai aproape de accepţiunea clasică a definiţiei ostensive. În loc de a se defini nominal (real) ce este democraţia, se vizualizează activităţi specifice practicii democratice. În continuare, se pune problema analizei şi interpretării informaţiilor.

5.3. Operaţionalizarea conceptelor

Operaţionalizarea conceptelor şi elaborarea schemei operaţionale de cercetare sociologică concretă sunt rezultatul definirii conceptelor cu mijloace diferite. Această schemă trebuie să cuprindă, în fapt, totalitatea elementelor de conţinut ce intervin în pregătirea cercetărilor sociologice concrete. Este mai mult decât s-ar putea deduce din expresia larg utilizată şi anume aceea de „operaţionalizare a conceptelor".

Abordarea clasică a problematicii aflate în discuţie o regăsim la Paul Lazarsfeld *et al.*, definită ca o activitate de **construcţie a variabilelor** sau a **spaţiului de atribute**. Este vorba de schema deja amintită cu patru componente : reprezentarea imagistică a conceptului, specificarea dimensiunilor, selectarea indicatorilor şi elaborarea indicilor empirici.

La pregătirea cercetării se realizează o **substracţie** a spaţiului de atribute prin definirea conceptelor, identificarea dimensiunilor şi a indicatorilor, iar după efectuarea acestuia are loc un proces de **reducere** a spaţiului de atribute prin construcţia indicilor empirici, a tipologiilor etc. (P.F. Lazarsfeld, M. Rosenberg, *The Language of Social Research*, 1955).

În acest context, termenului de **variabilă** i se atribuie o semnificaţie generală. Dacă în sens restrâns prin variabilă se desemnează **cantitatea** (a se vedea Măsurarea socială), în sens general termenul de variabilă priveşte indicarea proprietăţii fenomenelor şi proceselor sociale de a se **schimba**, de a lua valori diferite de la un moment la altul, de la un individ la altul, de la o colectivitate la alta, indiferent de natura fenomenului respectiv (variabilă propriu-zisă sau atribut). În această accepţie, termenul de variabilă este pus în relaţie cu cel de criteriu. R. Boudon consideră că variabila este „rezultatul împărţirii colectivităţii după unul

sau mai multe criterii" (R. Boudon, „Metodele sociologiei", în *Metode şi tehnici de cercetare în ştiinţele sociale*, CIDSP, Bucureşti, 1-2, 1972). Sexul, nivelul de calificare sau vârsta populaţiei studiate sunt tot atâtea variabile, conform definiţiei enunţate.

Practic, nu există fenomen social care să nu cunoască o anumită evoluţie şi care deci să nu-şi modifice starea avută la un moment dat. În acest fel termenul de variabilă este general, caracterizează toate fenomenele sociale. Totuşi, considerăm că distincţia relativă dintre variabile şi atribute îndeplineşte un anumit rol practic. Ea reflectă natura diferitelor fenomene sociale şi, totodată, serveşte la elaborarea mijloacelor adecvate de cercetare şi analiză a lor. Astfel, dacă variabilele vor putea fi supuse unui tratament statistico-matematic de natură strict cantitativă, atributele sociale reclamă o abordare diferenţiată.

Dacă avem în vedere traseul concepte – dimensiuni – indicatori, termenul de variabilă le caracterizează pe fiecare, în măsura în care ele au proprietăţi ce pot lua valori diferite (implică o variaţie în timp sau de la o colectivitate la alta). Variabilele se definesc tocmai prin operaţiile de cuantificare şi se analizează pe măsura parcurgerii etapelor cercetării sociale.

Cât despre **natura variabilelor**, se poate consemna faptul că acestea sunt privite atât ca realităţi **manifeste** (observabile în mod nemijlocit), cât şi ca stări **latente**, care nu pot fi direct observabile (măsurabile), dar care pot fi cercetate prin indicatori direct observabili. Conceptul de variabilă latentă are un rol important în toate tehnicile de scalare, în analiza de corelaţie etc. Variabila latentă este considerată ca fiind răspunzătoare (explicativă) de legăturile observate (manifeste) dintre indicatorii analizaţi.

Specificul variabilelor se raportează direct la natura fenomenelor cercetate şi la nivelul de abstractizare atins în procesul cunoaşterii. În cazul variabilelor manifeste, sunt avute în vedere elemente care au o reprezentare directă în lumea concretului empiric. Ele reprezintă primele niveluri de generalizare teoretică parcurse în procesul cunoaşterii. Variabilele latente ating un nivel mai înalt de abstractizare.

Revenind la schema de lucru propusă de Lazarsfeld (privită uneori cu reticenţă, pentru că, pe de o parte, solicită un efort considerabil de pregătire a cercetării, ceea ce este adevărat, iar pe de altă parte, ar

impune o procedură de lucru ignorând altele, care pot avea un rol comparabil în pregătirea unei cercetări), o considerăm a fi cea mai analitică dintre cele avansate până acum. Nu putem fi totuşi de acord cu formularea potrivit căreia prima etapă a pregătirii cercetării ar fi doar o reprezentare imagistică a conceptului. În fapt, este vorba de mult mai mult, iar expresia respectivă ar putea fi interpretată – şi chiar este interpretată astfel uneori – ca fiind în acord cu ignorarea teoriei de către renumitul „empirist", analizat într-o manieră caustică de nu mai puţin renumitul C.W. Mills (a se vedea lucrarea *Imaginaţia sociologică*). În realitate, afirmaţia este valabilă când cercetătorul se află în stadiu de pregătire într-un domeniu despre care nu există cunoştinţe şi, cu atât mai puţin, teorii elaborate. Or, şi în acest caz, se impune să se definească ceea ce urmează a se cerceta, avem de-a face cu o teoretizare bazată pe intuiţii şi imagini fragmentare, dar în afara cărora este dificil să se desfăşoare o cercetare concretă fructuoasă. Desigur, elaboratul teoretic implicat are un statut provizoriu, urmând a fi mai bine clarificat, pe baza rezultatelor obţinute în cercetare. Este evident însă că nu întotdeauna cercetătorul se regăseşte în asemenea situaţii de cercetare. Adeseori el abordează domenii despre care există o literatură abundentă, cu explicaţii şi teorii contradictorii. De această dată, definirea conceptului devine o operaţie mult mai laborioasă, dar cu efect benefic pentru cercetarea ce se va realiza. Cercetătorul va trebui să delimiteze cu cât mai multă precizie cunoştinţele despre domeniul studiat din noianul de informaţii existent, şi să constituie un cadru teoretic relevant pentru domeniul de interes.

În continuare apare necesitatea obţinerii unei relaţii de corespondenţă între definiţia nominală şi cea operaţională, pentru a se ajunge să se studieze efectiv ceea ce se presupune că se studiază. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că pentru aceeaşi definiţie nominală se pot imagina o multitudine de perscripţii operaţionale. Alegerea operaţionalizării optime ţine de sesizarea cât mai adecvată a specificului fenomenelor studiate şi raportarea la obiectivele urmărite la un moment dat. Deci, în orice împrejurare, cercetătorul trebuie să se documenteze în prealabil pentru a avea cunoştinţe despre realitatea pe care tocmai se pregăteşte să o studieze în mod sistematic cu instrumente ştiinţifice, pentru a obţine date cât mai pertinente, iar pe această bază să elaboreze explicaţii, interpretări şi teorii valide.

Un alt aspect al operaţionalizării se referă la **zona sa de aplicabilitate**. Cu alte cuvinte, ce fel de concepte comportă o astfel de tratare? Într-o abordare restrânsă, definiţia operaţională ar fi specifică numai conceptelor apropiate de concretul nemijlocit - variabilele manifeste. Prin operaţionalizare nu se are în vedere numai prescripţia unei operaţii nemijlocit empirice, şi cu atât mai puţin una de tip experimental, ci un ansamblu de specificări şi determinări prin care se poate ajunge de la teorie (concepte generale) la cercetarea concretă.

Între conceptele generale şi realitatea empirică se stabileşte astfel o relaţie mediată de „operaţionalizări verticale şi orizontale" (O. Hoffman, *Sisteme conceptuale operaţionale în sociologie*, 1977).

Din perspectiva generală a cunoaşterii, este impropriu să vorbim de concepte neoperaţionale. Aceasta echivalează cu recunoaşterea faptului că se fac referiri la ceva ce nu poate fi cunoscut, definit, recunoscut, precizat, într-un fel sau altul, dar despre care vorbim. Pe de altă parte, întărirea imaginii potrivit căreia doar unele concepte pot fi operaţionalizate are consecinţe dintre cele mai severe privind la îngustarea orizontului cunoaşterii ştiinţifice, iar *in extremis*, conduce la susţinerea operaţionalismului ca singura orientare metodologică pertinentă. Or, disputa în jurul operaţionalismului s-a încheiat în defavoarea sa, dată fiind lipsa oricărui progres în cunoaşterea pe această cale (H.M. Blalock, A.B. Blalock, *Methodology in Social Research*, 1968).

Respingerea tuturor termenilor care nu au un corespondent **nemijlocit** în realitatea empirică duce la eşecul înseşi activităţii de cunoaştere, înţelegere şi explicare a vieţii sociale.

Dimensiunile. Cu denumirea de dimensiune sunt vizate elementele (aspectele) care prezintă un anumit grad de generalitate ale domeniului cercetat la un moment dat şi care sunt subordonate unui concept. Din punct de vedere teoretic, dimensiunile, ca şi indicatorii, sunt tot concepte, dar cu un grad mai redus de generalitate comparativ cu conceptul de referinţă. Ceea ce într-un context ne apare ca dimensiune a unui concept mai general, într-un alt context devine concept de referinţă pentru alte delimitări mai particulare. În raport cu conceptul specificat, dimensiunile sunt indicatori cu o anumită structură.

Deşi termenul de dimensiune este inclus în schema clasică de operaţionalizare, el prezintă totuşi un grad înalt de relativism. Am putea foarte bine să constituim procesul operaţionalizării conceptelor fără apelul la termenul de dimensiune. Considerând, în schimb, că avem de-a face cu niveluri diferite la care se situează indicatorii : de la indicatori generali (teoretici, definiţionali), la indicatori empirici.

Elaborarea celor mai relevante dimensiuni ale unui anumit fenomen social reclamă o aprofundare a cunoaşterii domeniului, acumularea unei bogate experienţe teoretice şi empirice. În funcţie de structurarea domeniului studiat, de gradul de generalitate al conceptului, dimensiunile pot fi concepute ca reprezentând un singur nivel între concept şi indicatorii empirici (operaţionalizare orizontală) sau se dispun ca structuri ierarhizate (operaţionalizare verticală). În situaţiile cele mai simple, conceptul de referinţă este operaţionalizat direct prin indicatori empirici.

Indicatorii sunt elaborate conceptuale derivate. Semnificaţia lor reală se obţine prin raportarea la indicat (concept, dimensiune) şi reprezintă o etapă esenţială a definirii variabilelor sociale.

St. Nowak analizează trei tipuri de indicatori : **definiţionali**, **empirici** şi **de inferenţă** (St. Nowak, „Concepte şi indicatori. Teorie şi metodă în ştiinţele sociale", 1972).

Putem considera că acestea reprezintă şi trei funcţii ale indicatorilor în cercetarea socială, unul şi acelaşi indicator putând îndeplini mai mult de o singură funcţie.

Indicatorii definiţionali sunt selectaţi pe baza analizei taxonomice (de clasificare) şi de regulă trimit la o teorie. Dimensiunile unui concept general alcătuiesc primul nivel de taxonomii. Într-o operaţionalizare verticală sunt mai multe niveluri taxonomice, deci se constituie un sistem ierarhizat. La rândul lor, indicatorii de inferenţă se definesc prin puterea predictivă în raport cu indicatul.

Efectuarea de cercetări concrete impune elaborarea de indicatori empirici, semne observabile direct măsurabile. La acest nivel, analiza conceptuală se apropie cel mai mult de datul concret. Conceptele şi dimensiunile prin care a fost analizat un anumit domeniu de interes sunt transpuse în termeni operaţionali de cercetare o dată cu elaborarea

indicatorilor ce le corespund. Indicatorii servesc în mod nemijlocit la întocmirea instrumentelor de cercetare pe baza cărora se culege informaţia.

Ansamblul indicatorilor prin care se cercetează un anumit fenomen alcătuiesc un sistem, în sensul că, reflectând proprietăţile acestuia ca întreg, se află în interdependenţă.

Reunirea indicatorilor care desemnează un anumit fenomen sau o dimensiune a acestuia conduce la elaborarea **indicatorilor generali** (sintetici) sau a **indicilor empirici**. Se constituie astfel o măsură compozită, alcătuită din mai multe caracteristici elementare. Atragem atenţia asupra diferenţei dintre **indicatorii sociologici** şi **indicii empirici**, pe de o parte, şi **indicatorii şi indicii statistici**, pe de altă parte. În termeni statistici, indicatorul este „o caracteristică, exprimată numeric, a unei categorii economice, sociale, fiind noţiunea pentru o expresie numerică determinată pe bază de observaţii statistice", iar indicele (numărul indice = indice number) este „un raport între mărimea unui indicator la momentul t_1 şi mărimea lui la momentul t_0 sau un raport între două mărimi coexistente" (V. Trebici, *Mică enciclopedie de demografie*, 1975).

Alţi autori consideră numărul propriu-zis ca fiind o statistică, iar raportul este definit drept indicator statistic (social, economic etc.). Evident, sociologul operează adesea şi cu mărimi statistice pentru analiza şi interpretarea fenomenelor şi proceselor sociale, fără a reduce problematica indicatorilor la acestea. Se subliniază astfel faptul că **indicatorii sociologici**, fiind elemente ale realităţii sociale, **reprezintă o unitate a determinărilor calitative şi a celor cantitative prin care se studiază un anumit domeniu al vieţii sociale**. Ei intervin în analiza oricărui fenomen, fie el cât de simplu. Cu deosebirea că în cazul cercetării fenomenelor relativ simple este suficient un singur indicator, pe când în studiul fenomenelor complexe sunt necesari mai mulţi indicatori, pentru a le surprinde în mod adecvat.

Indicatorul general (indicele empiric), în calitate de sinteză specifică a indicatorilor elementari (prin care s-a operaţionalizat un anumit concept sau dimensiune a sa), **reprezintă primul nivel al activităţii de integrare conceptuală a rezultatelor cercetării concrete, primul nivel al construcţiei teoretice, de generalizare şi abstractizare.**

Cât priveşte sturctura indicatorului general (a indicelui empiric), ea poate fi o măsură compozită unidimensională, obţinută pe baza unui set de indicatori omogeni, sau o măsură sintetică multidimensională dedusă prin reunirea indicatorilor aparţinând unor dimensiuni diferite.

Este cunoscut faptul că oricât de minuţios se realizează construcţia variabilelor, numai după efectuarea cercetării, după culegerea datelor (fie prin studiul pilot, fie prin studiul de bază) avem posibilitatea verificării temeiniciei operaţionalizărilor. Putem, de asemenea, constata dacă suntem îndreptăţiţi să reunim indicatorii într-o măsură unidimensională compozită sau avem de-a face cu un domeniu multidimensional, pentru a trece de la cercetarea empirică la elaborări teoretice.

Problematica indicatorilor nu se referă numai la nivelul cercetării – fie ea teoretică sau empirică –, ci şi la nivelul acţiunii sociale. Astfel, o serie de indicatori, reflectând anumite trăsături ale fenomenelor şi proceselor sociale, devin elemente ale acţiunii în calitate de **indicatori sociali**. Ei măsoară atât starea obiectivă a sistemelor sociale (structura), cât şi funcţionalitatea şi performanţa sistemelor respective (dinamica). De asemenea, indicatorii sociali măsoară starea de satisfacţie a colectivităţii şi grupurilor umane.

Eficienţa indicatorilor sociali se referă la îndeplinirea cu succes a diferitelor funcţionalităţi (atribuţii) ce le revin. Pentru aceste funcţionalităţi, considerăm că nu pot lipsi următoarele : mijloc de informare privind starea unui anumit mediu social de interes pentru acţiunea practică ; mijloc de diagnoză socială ; mijloc de concretizare a obiectivelor de dezvoltare într-un domeniu sau altul, pentru un anumit nivel de organizare socială ; mijloc de analiză, evaluare şi interpretare a diferitelor fenomene, relaţii, procese sociale şi acţiuni sociale ; instrument al planificării şi prognozei dezvoltării sociale ; mijloc de urmărire (măsurare) a schimbărilor intervenite în evoluţia fenomenelor respective (schimbări „naturale" sau provocate) ; evidenţierea tendinţei şi a efectelor unei anumite acţiuni întreprinse.

După apariţia unor lucrări fundamentale (R. Bauer, *Indicatorii sociali*, 1966), se constituie o adevărată „mişcare internaţională a indicatorilor sociali" şi se dezvoltă studiile de calitate a vieţii. Din

1974, a început să apară revista internațională *Social Indicators Research*, iar la Asociația Internațională de Sociologie există un grup de lucru „Indicatorii sociali și calitatea vieții". O serie de organisme ONU (PNUD, UNICEF, UNESCO) s-au implicat în activitățile de dezvoltare a unui sistem de indicatori sociali, susținând publicarea de lucrări științifice, manuale și rapoarte sociale. Din ultima categorie, menționăm seria *Rapoartelor de dezvoltare umană*, care, începând cu 1995, se publică și pentru România. Strategia construcției indicatorilor sociali are numeroase puncte comune cu aceea a indicatorilor sociologici de cercetare, în ceea ce privește dimensiunile teoretice și metodologice ale procesului respectiv. Cu toate acestea, elaborarea indicatorilor sociali reclamă o serie de activități suplimentare cerute de funcționalitatea lor. Astfel, dacă oricărui indicator i se cere să fie relevant în raport cu indicatul său, în plus, unui indicator social i se mai cere să fie funcțional în planul acțiunii. În fapt, indicatorii sociali sunt elaborați prin concretizarea (operaționalizarea) cerințelor de informare, planificare, dezvoltare și conducere existente la un anumit nivel de organizare socială (unități economice, organizații de diferite tipuri, colectivități teritoriale, stat). Înainte de a îndeplini rolul de indicator social, un fenomen oarecare este obiectul cercetărilor sistematice, iar în măsura în care se obțin performanțe satisfăcătoare în privința relevanței sale pentru un anumit domeniu al acțiunii sociale, precum și în privința măsurării sale la un nivel acceptabil de precizie, fenomenul respectiv poate deveni un indicator social eficient. Pe de o parte, nu toți indicatorii sociologici de cercetare pot îndeplini o astfel de funcție, iar pe de altă parte, nici nu ar fi economic ca toți acești indicatori să fie utilizați drept indicatori sociali, pentru care să se culeagă date în mod sistematic și pe colectivități mari; aceasta reclamă un mare volum de muncă, iar utilizarea lor efectivă ar fi deosebit de dificilă. Se impune deci să fie selectați indicatorii sociali optimi pentru un domeniu dat, în acord cu un set de criterii: valoarea informativă a indicatorilor; relevanța indicatorilor respectivi pentru activitatea de conducere social-politică la diferite niveluri de organizare socială; existența bazei informaționale pentru indicatorii selectați (sau șansele creării ei); posibilitatea organizării culegerii de date, care să permită

obţinerea informaţiilor în dinamică pentru domeniile vizate ; posibilitatea asamblării indicatorilor selectaţi într-un sistem coerent, constituind modelul descriptiv şi, totodată, explicativ al domeniului pe care îl reprezintă.
După cum se observă, o parte a acestor criterii vizează planul cunoaşterii propriu-zise, o altă parte se referă cu precădere la domeniul acţiunii practice şi al deciziei, iar restul se adresează mai ales mijloacelor tehnice (echipamentului), resurselor materiale şi umane disponibile pentru realizarea şi întreţinerea unui sistem informaţional corespunzător.

Dacă elaborarea indicatorilor sociologici se realizează printr-o tratare mai mult sau mai puţin standardizată, în ceea ce priveşte aspectul tehnic (latura formală), nu se poate spune acelaşi lucru despre dimensiunea teoretică a procesului respectiv (elementele de conţinut), care îşi pune amprenta asupra demersului tehnic însuşi. Ne putem da seama despre acest fapt de îndată ce vom compara diferitele definiţii ale conceptelor, diferitele seturi de indicatori sau diferitele modalităţi de măsurare adoptate, pentru acelaşi domeniu al realităţii sociale, de un cercetător sau altul. Datorită acestor elemente, criteriile de alegere a indicatorilor cuprind atât indicaţii teoretice, cât şi indicaţii empirice şi formale. Desigur, indicatorii sociologici au o întemeiere izvorâtă din natura obiectului cercetat ; totuşi, aceştia nu se impun de la sine, ci sunt rezultatul unei analize laborioase a fenomenelor şi proceselor sociale. În elaborarea indicatorilor sociologici, este necesară o sinteză între demersul deductiv şi cel inductiv, pentru a putea reţine cei mai relevanţi indicatori ai unui anumit domeniu social. I. Krasemann formulează o cerinţă de principiu, potrivit căreia „înainte de a se stabili definitiv indicatorii pentru un anumit obiect de cercetare, se efectuează o temeinică analiză a obiectului cercetat, pentru a se stabili toţi indicatorii care redau fizionomia esenţială a obiectului" (I. Krasemann, „Unele observaţii cu privire la cuantificarea fenomenelor sociale", în *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale*, 1966). Numai printr-o astfel de analiză temeinică se evită subiectivismul în elaborarea indicatorilor.

Ca urmare a importanţei aspectelor de conţinut, se poate aprecia că prima regulă a elaborării indicatorilor sociologici constă în acoperirea integrală a domeniului cercetat cu indicatorii relevanţi, esenţiali. Cât priveşte criteriile formale de selectare, notăm că ele se referă la numărul, neechivocitatea, signifianţa, perfectibilitatea, actualitatea şi interşanjabilitatea indicatorilor.

Numărul indicatorilor necesari pentru abordarea unui fenomen social nu este riguros stabilit ; totuşi, ca regulă generală, se formulează cerinţe ca în studiile exploratorii să se utilizeze un număr aproximativ egal, dar nu mai mic de 5 pentru fiecare aspect vizat (dimensiune sau factor). În condiţiile în care o dimensiune este suprasaturată cu indicatori, în timp ce alte dimensiuni sunt subsaturate, analiza statistică duce la erori de interpretare privind importanţa unei dimensiuni sau a alteia în ansamblul datelor observate. În acest fel, o variabilă poate apărea ca fiind importantă numai în virtutea faptului că a fost cercetată printr-un set mare de indicatori, şi invers. De regulă, în studiile exploratorii se porneşte de la un număr mai mare de indicatori, iar pe parcurs sunt eliminaţi indicatorii nesemnificativi şi sunt reţinuţi doar cei care se dovedesc relevanţi în raport cu obiectul analizat şi obiectivele urmărite.

Importanţa indicatorilor se poate estima atât pe calea analizelor teoretice şi semnificaţiei datelor ce se obţin, cât şi pe cale tehnică, a analizei puterii de **discriminare,** respectiv puterea de **conţinere** şi puterea de **respingere** a unui indicator în raport cu indicatorul său (St. Nowak, *op. cit.*).

Cerinţa care călăuzeşte elaborarea indicatorilor definiţionali este aceea de a avea indicatori cu putere mare de discriminare. Or, cele două proprietăţi expuse anterior nu pot fi întâlnite la nivel maxim în cazul unuia şi aceluiaşi indicator. Prin urmare, pentru a mări probabilitatea care leagă indicatorii de indicat, trebuie ca aceştia să posede un nivel cât mai înalt cel puţin pentru una dintre cele două funcţii. Pentru un singur indicator, corelaţia poate deveni egală cu 1 când indicatorul ar conţine în totalitate indicatul şi numai indicatul, ceea ce este posibil doar dacă am avea de-a face de fapt cu doi indicatori echivalenţi. Or, relaţia discutată aici se urmăreşte pentru indicatori semnificativi pentru cunoaşterea unui indicat mai complex decât pentru domenii echivalente (identice).

Puterea de conţinere se referă la distingerea de către indicator a tuturor obiectelor care posedă proprietatea specificată, chiar dacă ar reţine şi obiecte care nu au acea proprietate.

Puterea de respingere se referă la distingerea tututor obiectelor care nu posedă proprietatea respectivă, chiar dacă resping şi obiecte care o au, astfel încât să rămână doar obiectele care au acea proprietate.

Ilustrăm analiza puterii de **discriminare** pentru doi indicatori utilizaţi în cercetarea **participării politice**: „participarea la vot" şi „simpatia pentru un partid politic". Este de aşteptat ca respectivii indicatori să se intercoreleze: votul se dă pentru partidul simpatizat. Primul indicator, **participarea la vot,** are o putere mare de conţinere: poate reţine cvasitotalitatea celor care au participare politică. Al doilea indicator, **simpatia pentru un partid,** are putere mare de respingere: îi respinge pe cei care nu au participare politică. Dacă dorim să construim grupuri omogene de populaţie din perspectiva participării politice, pe baza celor doi indicatori, fiecare cu câte două valori (Prezenţă/Absenţă), rezultă următoarea situaţie:

1. persoane care nu au participare politică (nu merg la vot, nu au simpatie pentru un partid);
2. persoane care au participare politică (merg la vot şi au simpatie pentru un partid politic).

Din datele de cercetare, vom fi în măsură să precizăm dimensiunea fiecărei grupări. Este de aşteptat ca valorile pentru cei doi indicatori să nu coincidă. În acest caz, Nowak arată că apare un spaţiu de nedeterminare. Nu putem spune nici că persoanele în discuţie au participare politică, nici că nu au. Este posibil însă să indicăm conţinutul acestui spaţiu „nedeterminat" prin categorii incongruente. El poate consta din persoane care merg la vot, dar nu au simpatie pentru un partid şi/sau din persoane care au simpatie politică, dar nu merg la vot.

Dacă dorim să trecem la cercetarea participării politice, evident că cei doi indicatori prezentaţi anterior nu sunt suficienţi pentru operaţionalizarea conceptului.

Mai întâi observăm dacă participarea politică permite o definiţie prin gen proxim şi diferenţa specifică. Participarea politică este o specie a acţiunii sociale, şi care se diferenţiază prin intervenţia în

viaţa politică în scopul de a influenţa luarea deciziilor din acest domeniu. **Participarea politică este activitatea umană îndreptată spre influenţarea deciziilor politice** (I. Mărginean, „Suportul social pentru democraţie", 1999).
În al doilea rând, pentru operaţionalizarea conceptului se întreprinde o analiză detaliată şi care ne conduce la evidenţierea mai multor dimensiuni (subdimensiuni) ale participării politice, cărora le corespunde câte un set de indicatori: **cognitivă** – cunoaşterea mecanismelor vieţii politice democratice (cultură politică), a drepturilor, libertăţilor şi responsabilităţilor cetăţeneşti; **acţională** – informare pe teme politice, discuţii pe teme politice cu alte persoane (participare implicită), participare la rezolvarea unor probleme în plan local, naţional, activitate în favoarea unui partid, participare la interviuri politice, membru al unui partid, participare la vot (participare convenţională), participare la acţiuni de protest (înmânarea de petiţii, mitinguri şi greve legale, ilegale); **atitudinală** – suportul pentru democraţie, pentru instituţiile democratice, încrederea în instituţiile democratice; **evaluativă** – aprecierea funcţionării sistemului democratic, a instituţiilor şi acţiunilor politice, performanţa sistemului; **de satisfacţie** – stare de mulţumire, nemulţumire în legătură cu sistemul democratic, funcţionarea şi performanţa lui, cu posibilităţile individuale de participare.
În al treilea rând, vom avea în vedere faptul că participarea politică este ea însăşi o dimensiune a unui domeniu mai general, care ţine de regimul politic democrat, în afara căruia nu poate fi studiată şi înţeleasă corespunzător. Se ajunge astfel la elaborarea unei scheme operaţionale de cercetare a participării politice.

În selectarea indicatorilor, o importanţă deosebită o are şi criteriul **interşanjabilităţii**. El nu poate fi însă privit ca un principiu general, potrivit căruia orice indicator, în momentul elaborării sale (al includerii în cercetare), ar avea o putere egală de a reprezenta un anumit concept şi, prin urmare, pot fi schimbaţi între ei. În ultimă instanţă, nici nu ar mai conta ce indicatori folosim. Este însă important de reţinut că la acest nivel, al cercetării conţinutului, nu apare posibilitatea de intersubstituţie (de schimbare reciprocă) a indicatorilor. În analiză sunt introduşi de fapt

numai acei indicatori pentru care există suficient temei să se admită că au un grad corespunzător de relevanţă în raport cu domeniul cercetat şi de independenţă, totodată, faţă de ceilalţi indicatori (de unicitate), ceea ce poate fi atestat pe deplin doar după culegerea datelor şi analiza relaţiilor dintre ei. Dacă doi sau mai mulţi indicatori se dovedesc interşanjabili, atunci, în funcţie de obiectivele cercetării, se poate reţine un singur indicator din setul respectiv. Analizând complementaritatea, suplimentaritatea şi intersubstituţia indicatorilor, O. Hoffman consideră că operaţia ultimă este posibilă „dacă şi numai dacă aceştia determină independent şi exclusiv aceeaşi realitate. Se asigură sinonimia epistemologică cu „condiţia necesară şi suficientă" ca indicatorii să poată fi luaţi separat. Astfel pot fi intersubstituiţi indicatorii aflaţi în relaţie de conjuncţie şi echivalenţă (O. Hoffman, „Sistemul conceptual operaţional şi regulile relaţiilor dintre indicatori", în *Viitorul social*, nr. 1, 1976).

Într-adevăr, în condiţiile în care nu avem tautologii (duplicări de indicatori care, deşi formulaţi diferit, au aceeaşi semnificaţie, acelaşi conţinut informaţional), principiul interşanjabilităţii nu poate fi general. El acţionează numai în legătură cu un anumit obiectiv, cu un anumit criteriu. De cele mai multe ori, interşanjabilitatea indicatorilor este implicată în actele de predicţie, în asocierea indicatorilor cu o variabilă exterioară. În măsura în care relaţia cu variabila exterioară este aceeaşi pentru diferiţi indicatori, se poate accepta principiul interşanjabilităţii indicatorilor în raport cu respectiva variabilă. În acest temei, sunt reţinuţi pentru nevoile predicţiei numai indicatorii care nu sunt interşanjabili, nu produc acelaşi rezultat atunci când sunt comparaţi cu una sau mai multe variabile exterioare. Ceea ce rezultă din cele de mai sus este faptul că interşanjabilitatea indicatorilor se aplică în funcţie de o variabilă exterioară (sau mai multe), pentru care s-a testat relaţia cu indicatorii de cercetare şi s-a obţinut aproximativ acelaşi rezultat în predicţia respectivei (respectivelor) variabile. Nu se poate accepta ideea potrivit căreia există o interşanjabilitate generală a indicatorilor, pornind de la aceste studii de predicţie, indiferent de numărul variabilelor pentru care se testează relaţia. Cu atât mai puţin se poate accepta o interşanjabilitate a indicatorilor pe linia conţinutului fenomenului studiat. Ori de câte ori se

renunţă la indicatorii relevanţi ai unui fenomen, care nu sunt tautologici, se renunţă şi la o parte din „conţinutul fenomenului". **Interşanjabilitatea nu poate fi aplicată în studiul descriptiv, de diagnoză socială, ci numai în studiul predictiv, când mai mulţi indicatori pot îndeplini aceeaşi funcţie de predicţie în raport cu o variabilă exterioară.**

De fapt, în acord cu cei care l-au dezvoltat în sociologie (P. Lazarsfeld *et al.*), principiul interşanjabilităţii (substituţiei) indicatorilor priveşte în special problematica indicatorilor generali, a măsurilor sintetice elaborate.

Interşanjabilitatea se referă la posibilitatea aplicării sale în condiţiile în care pentru aceeaşi dimensiune se construiesc mai mulţi indicatori generali (indici empirici). De-abia acum, la construcţia indicatorilor generali, se poate urmări mai îndeaproape comportamentul diferiţilor indicatori şi reţinerea pentru măsura compozită a dimensiunii cercetate a celor mai relevanţi indicatori, care alcătuiesc împreună o expresie cantitativă a dimensiunii respective. Totuşi, şi de această dată, ca şi în cazul indicatorilor simpli, interşanjabilitatea trebuie aplicată în funcţie de un anumit criteriu şi nu în general. Dacă indicii sunt măsuri alternative, construiţi pe baza unor indicatori duplicaţi, interşanjabilitatea lor este evidentă. În celelalte situaţii, ea se aplică în funcţie de un anumit criteriu sau semn exterior, pentru care există dovada interşanjabilităţii. Este vorba deci de o interşanjabilitate cu valoare predictivă şi nu de una pe linia conţinutului. În caz contrar, se poate ajunge la substituirea unei măsurători printr-o altă măsurătoare, cu valoare mai redusă decât prima.

Schema operaţională de cercetare este un instrument pregătitor al culegerii informaţiilor. Prin această schemă, domeniul cercetat este pus în relaţie cu toate componentele considerate a avea semnificaţie pentru cercetarea şi analiza domeniului respectiv. Se includ: colectivitatea umană (populaţia) şi caracteristicile de interes, conceptele, dimensiunile, indicatorii şi indicii domeniului studiat, legăturile cu alte domenii, factorii de influenţă etc.

La validarea schemei operaţionale de cercetare este de aşteptat ca indicatorii ce operaţionalizează un domeniu (dimensiunea) să coreleze între ei (indicatori corelativi interni), alcătuind o măsură a consistenţei interne a domeniului operaţionalizat. Corelaţii semnificative au loc şi

între unii indicatori aparţinând la domenii diferite (indicatori corelativi externi), ca urmare a existenţei unor relaţii funcţionale, de determinare etc. Deci, existenţa corelaţiei ca atare nu poate fi dovada că indicatorii respectivi ar avea acelaşi indicat. Aşa cum am menţionat, consistenţa internă se cercetează pentru domenii dinainte definite. Dacă totuşi indicatorii selectaţi astfel nu corelează, înseamnă fie că ei nu se referă la acelaşi indicat, fie că domeniul operaţionalizat este multidimensional, iar setul iniţial se „sparge" în dimensiuni cu un nivel de generalitate mai redus.

Într-o cercetare anterioară consacrată studierii întreprinderilor industriale (C. Zamfir [coord.], *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, 1980), s-a elaborat o **Schemă operaţională de cercetare a sistemului social al întreprinderii** cu cinci domenii: climat organizaţional, stilul de conducere al şefului direct, stilul de muncă al grupului, procesele de grup, satisfacţia faţă de muncă; mai multe dimensiuni, condiţii sociale, tehnologice, motivaţia în muncă, participarea la decizie, controlul în organizaţii, suportul în muncă, practici democratice etc. - peste 100 indicatori.

Analiza validităţii şi fidelităţii schemei operaţionale de cercetare a sistemului social al întreprinderii a confirmat în bună măsură proiectarea (adaptată de altfel din Şcoala relaţiilor umane, mai exact, dintr-o cercetare desfăşurată la Institutul de Cercetări Sociale din Ann Arbor, Michigan, SUA). Totodată, au fost necesare anumite regrupări de indicatori. Astfel, pentru climatul organizaţional din 7 dimensiuni, numai 5 s-au confirmat ca structuri distincte, dintre care una, **controlul,** are de fapt o structură complexă alcătuită din trei dimensiuni: influenţa cadrelor de conducere, influenţa muncitorilor, influenţa organismelor de conducere colectivă care funcţionau la acea vreme. De asemenea, pentru domeniile stil de conducere şi stil de muncă al grupurilor apar şi două substructuri, pe lângă confirmarea domeniilor ca atare, stilul de muncă şi practicile democratice. Procesele de grup au şi ele 2 dimensiuni: comunicarea şi coeziunea, iar pentru satisfacţie au rezultat trei grupuri de ordinul doi de indicatori.

Pentru toate domeniile, subdomeniile şi dimensiunile confirmate se pot contura indici, măsurători compozite.

O situaţie diferită este întâlnită în cercetarea calităţii vieţii, de exemplu, la care ne-am referit anterior. Şi în acest caz, schema operaţională de cercetare elaborată a cuprins un număr mare de domenii şi indicatori: populaţia, persoane, mediul natural, aşezările umane, locuinţa, mediul social, familia, ocuparea, calitatea vieţii de muncă, resursele macroeconomice pentru nivelul de trai, veniturile populaţiei, consumul, serviciile pentru populaţie, înzestrarea gospodăriei, învăţământul, asistenţa sanitară, cultura, asigurările sociale, asistenţa socială, timpul liber, mediul politic, ordinea publică, administraţia şi o caracteristică importantă a acestor domenii ale calităţii vieţii este gradul lor relativ înalt de independenţă. Nu mai avem însă de-a face cu un sistem de elemente coordonate şi ale căror valori să depindă unele de altele, ca în exemplul anterior, ci mai degrabă cu elemenete care concură în mod diferit, fiecare cu o semnificaţie aparte, de nesuplinit de către altele, pentru a caracteriza calitatea vieţii populaţiei (C. Zamfir [coord.], *Indicatori şi surse de variaţie a calităţii vieţii*, 1984; I. Mărginean, „Schiţă de indicatori ai calităţii vieţii", 1991).

Recomandări pentru studiu

Aprofundarea cunoştinţelor şi efectuarea de analize conceptuale şi de operaţionalizare pentru diferite domenii sociale.

Bibliografie selectivă

Lazarsfeld, P.F., Rosenberg, M. (eds.), 1955, *The Language of Social Research*, New York.

Kraserman, I., 1966, „Unele observaţii cu privire la cuantificarea fenomenelor sociale", în *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale*, vol. II, Editura Politică, Bucureşti.

Mărginean, I., 1991, „Schiţă de indicatori ai calităţii vieţii", în *Calitatea Vieţii*, nr. 3-4, Bucureşti.

Mărginean, I., 1999, „Suportul social pentru democraţie", în *Sociologia românească*, nr. 2, Bucureşti.

Stahl, H.H., 1974, *Teoria şi practica investigaţiei sociologice*, Editura Ştiinţifică.

Trebici, V., 1975, *Mică enciclopedie de demografie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Zamfir, C. (coord.), 1980, *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, Editura Academiei, Bucureşti, capitolul IV.

Zamfir, C., Vlăsceanu, L. (coord.), 1993, *Dicţionar de sociologie*, Anexa „Indicatori", Editura Babel, Bucureşti.

6. MĂSURAREA ÎN SOCIOLOGIE

6.1. Definirea măsurării

Prin măsurare în sociologie se desemnează **determinările cantitative** ale fenomenelor sociale. În mod explicit, spunem că măsurarea este o operaţie prin care se atribuie o serie de valori în acord cu proprietăţile obiectului studiat, pentru a surprinde manifestările fenomenelor şi a **stabili anumite ordini de mărime**: frecvenţe, grade, intensităţi, probabilităţi etc. (I. Mărginean, „Măsurarea socială", în *Dicţionar de Sociologie*, coord. C. Zamfir şi L.F. Vlăsceanu, 1993). Operaţia respectivă are caracter de generalitate, în sensul că este specifică oricărei activităţi de cunoaştere. Elaborarea unui simplu enunţ constatativ de tipul **X este un om progresist/conservator** reclamă, pe lângă definirea corespunzătoare a noţiunilor de progres şi conservatorism, specificarea unor criterii (indicatori) pe baza cărora efectuăm aprecierea. În fapt, sunt implicate două tipuri de determinări:

a) dacă persoana în discuţie este progresistă sau conservatoare, eventual cât de progresistă (conservatoare) este;
b) frecvenţele acestor categorii de persoane într-o anumită colectivitate.

Determinările cantitative se realizează printr-un demers ştiinţific unitar, teoretic şi metodologic de cercetare. Există o interdependenţă a **determinărilor calitative şi a celor cantitative**. Diferite calităţi ale fenomenelor au semnificaţie dacă ajungem să identificăm manifestările lor, după cum determinările cantitative au semnificaţie numai dacă se referă la proprietăţi (calităţi) relevante pentru cunoaştere.

Măsurarea îndeplineşte anumite funcţii în activitatea de cunoaştere, dintre care menţionăm:

a) constituie elementul principal de **sudură dintre teorie şi cercetarea concretă**;

b) realizează **descrierea sistematică şi riguroasă** a proprietăţilor cantitative ale domeniului cercetat la un moment dat;
c) permite **condensarea informaţiei** prin utilizarea expresiilor matematice;
d) facilitează **compararea** rezultatelor, **generalizarea** şi **teoretizarea**;
e) este indispensabilă în **formularea legilor** şi **efectuarea predicţiilor**.

Definirea cât mai precisă a măsurării fenomenelor sociale şi dezvoltarea unor procedee tot mai adecvate specificului fiecărui fenomen sau grupuri de fenomene constituie un domeniu important al perfecţionării instrumentelor cercetării ştiinţifice şi, prin aceasta, a înseşi calităţii cunoaşterii respective. În cele ce urmează, vom aborda problematica teoretică, epistemologică şi metodologică a măsurării în sociologie din perspectiva aportului acesteia la perfecţionarea demersului cercetării.

În cadrul literaturii de specialitate sunt analizate două accepţii principale ale măsurării, în funcţie de caracteristicile elementelor componente: **obiectul de măsurat, etalonul de măsură şi regulile de atribuire a valorilor.**

1. Definiţia în sens restrâns – în care măsurarea este concepută ca o operaţie de natură experimentală, ce se aplică în cazul unor mărimi propriu-zis cantitative; etalonul de măsură are o semnificaţie empirică reală, de aceeaşi natură cu a obiectului măsurat (sau este definit pe baza unor relaţii intermediare); valorile atribuite sunt numere de un anumit fel: întregi, raţionale etc.; se realizează o relaţie biunivocă între numere şi proprietăţile cantitative studiate, ceea ce permite să se opereze cu numerele respective în locul cantităţilor pe care le reprezintă. Precizăm că definiţia în sens restrâns teoretizează, de fapt, modelul măsurării mărimilor fizice.
2. Definiţia dezvoltată – ia în considerare toate operaţiile prin care are loc o anumită determinare cantitativă, începând cu operaţiile de clasificare şi ordonare, chiar dacă aceste operaţii nu conduc întotdeauna la un şir numeric.

Otis Dudley Duncan (*Notes on Social Measurement*, 1984) aduce o serie de argumente în favoarea inventării măsurării sociale în legătură cu diferite probleme de rezolvat din societate, cum ar fi: votul, recensământul,

banii, ierarhia socială, competiţia, recompensa, pedeapsa etc. Totodată, el atenţionează asupra pericolului împrumuturilor de metode din alte ştiinţe, dar consideră că, dacă vrei să te ocupi de măsurarea fenomenelor sociale, trebuie să ştii ce este măsurarea în fizică, pentru a putea diferenţia. Apoi, este deosebit de important să se aibă în vedere specificitatea fenomenelor sociale, pentru a utiliza metode adecvate de măsurare a lor.

Într-adevăr, dezvoltarea teoriei măsurării a fost impusă de particularităţile domeniilor de care se ocupă, de faptul că nu întotdeauna avem de-a face cu proprietăţi cantitative care să se conformeze modelului mărimilor fizice, cum este şi cazul fenomenelor şi proceselor sociale. În fapt, **„există mai multe feluri de a măsura"** (Mircea Maliţa, *Sisteme în ştiinţele sociale*, 1977).

O primă direcţie a dezvoltării teoriei măsurării sociale se referă la extinderea noţiunii respective la **toate operaţiile care vizează stabilirea unei ordini**. Aşa de exemplu, I.A. Patrughin consideră că măsurarea se poate realiza pentru toate obiectele şi fenomenele ale căror proprietăţi sunt ordonate, fie că aceste proprietăţi sunt discrete sau continui. „Problema măsurării constă în găsirea celei mai adecvate aplicaţii mulţimii ordonate de manifestări ale caracteristicii, pe o mulţime ordonată de simboluri" (I.A. Patrughin, „Măsurarea caracteristicilor calitative", în *Modelarea proceselor sociale*, Editura Politică, Bucureşti, 1973).

F.N. Kerlinger a exprimat această operaţie sub forma unei ecuaţii preluate din teoria mulţimilor (F.N. Kerlinger, *Foundations of Behavioral Research*, 1973).

$$f = (x,y) \quad \text{unde } x = \text{orice obiect} \; ; \; y = \text{un numeral}$$

Funcţia (sau regula de corespondenţă) este egală cu setul perechilor ordonate (x, y), unde x este un obiect şi orice y care îi corespunde este un numeral.

Această accepţie a măsurării se întâlneşte şi în cadrul cercetării sociale. „Sociologul – notează Lazarsfeld – vorbeşte de măsurare într-un sens mai larg decât fizicianul sau biologul. Constatarea unei diferenţe în privinţa gradului de satisfacţie a diferitelor colectivităţi constituie realizarea unei măsurări, deşi ea nu a fost exprimată numeric" (P.F. Lazarsfeld,

„De la concepte la indici empirici", în *Metode şi tehnici de cercetare în ştiinţele sociale*, 1972).

În fine, cea mai dezvoltată accepţie a măsurării a fost introdusă de S.S. Stevens (1946). Conform concepţiei sale – adoptată ulterior de marea majoritate a cercetătorilor din domeniul social şi psihosocial –, sunt tratate la capitolul măsurare toate operaţiile de **atribuire de valori diferitelor obiecte şi fenomene, în funcţie de proprietăţile lor şi în acord cu o serie de reguli de atribuire.** Rezultă astfel că regulile formează conţinutul procedeelor de măsurare. Un anumit procedeu de măsurare nu poate fi mai bun decât regulile sale. Analiza specificului acestor reguli, urmărirea adecvării lor la realitatea studiată reclamă un studiu sistematic şi unitar al tuturor modalităţilor de atribuire a valorilor. S.S. Stevens consideră că numerele sunt doar un tip de valori ce pot fi atribuite. În afara acestora, în acţiunea de determinare cantitativă se mai pot atribui şi valori simbolice. În forma sa cea mai elementară, măsura constă în a substitui obiectelor reale simboluri sau nume.

Pentru cunoaşterea adecvată a diferitelor fenomene şi procese din natură şi societate, se impune să evidenţiem multitudinea **proprietăţilor calitative, care le dau identitatea**, precum şi a celor **cantitative, care surprind manifestările calităţilor respective**.

Prin urmare, definiţia în sens larg a măsurării cuprinde **totalitatea operaţiilor prin care se realizează o atribuire de valori, pentru a determina dimensiunea cantitativă a diferitelor fenomene cercetate.** Se recunoaşte astfel caracterul universal al acestor operaţii (definiţia respectivă având meritul de a nu fi restrictivă) şi se acceptă în principiu posibilitatea măsurării oricărui obiect al cunoaşterii, indiferent de natura sa, atât timp cât se pot stabili reguli pentru atribuirea de valori, fie ele numerice sau simbolice. În fapt, nu poate exista cercetare fără măsurare, iar problema constă în adecvarea măsurării respective la specificul fenomenului studiat la un moment dat.

Într-adevăr, prin accepţia dezvoltată a măsurării se permite o tratare sistematică a tuturor modalităţilor de determinare cantitativă, luându-se în considerare gradul lor de complexitate şi specificitate. Cerinţa fundamentală, de ordin epistemologic şi metodologic, a oricărei cercetări este

elaborarea expresiilor cantitative adecvate naturii domeniului ce constituie obiectul cercetării respective.

Realizarea în bune condiţii a obiectivelor ce revin măsurării în cadrul cercetării ştiinţifice presupune fundamentarea sa teoretică şi epistemologică. Presupune, de asemenea, conducerea metodică a activităţii de măsurare şi posibilitatea controlării ei, după cum reclamă (deşi ar părea paradoxal) o cunoaştere cât mai bună a însuşi domeniului supus cercetării. Orice rezultat obţinut la un moment dat nu este decât o etapă a procesului continuu de cunoaştere.

Datorită dificultăţilor şi implicaţiilor sale, măsurarea constituie unul dintre cele mai controversate aspecte ale cercetării sociale. Diversitatea punctelor de vedere exprimate este favorizată de faptul că la elaborarea unui anumit procedeu de măsurare concură o serie de elemente de natură **teoretică, metodologică, empirică şi personală**, ceea ce imprimă întregii activităţi un caracter deosebit de complex. Dependenţa măsurării de concepţia teoretico-metodologică promovată în cercetare explică în parte existenţa unor procedee diferite de surprindere a determinărilor cantitative. O anumită concepţie teoretico-metodologică se concretizează într-o strategie specifică de cercetare, şi, prin aceasta, într-o strategie specifică de măsurare.

În viziunea specific empiristă, problematica măsurării sociale s-ar reduce la aplicarea unui tratament matematic corespunzător (de factură parametrică sau non-parametrică) informaţiei recoltate în cercetare. Fără îndoială, perfecţionarea metodelor statistico-matematice de analiză şi prelucrare a informaţiei este o cerinţă importantă. Considerarea calculului statistic ca fiind singurul remediu posibil al perfecţionării măsurării sociale conduce însă la ignorarea celorlalte elemente ale acestei activităţii, şi în primul rând a celor teoretice. **Soluţia constă în dezvoltarea unei teorii a măsurării fenomenelor sociale care să ia în considerare specificul acestora şi care să fie totodată o parte integrantă a teoriei generale a măsurării**, în acord cu principiile admise, potrivit cărora cunoaşterea socialului, deşi îşi are legităţile sale proprii, se înscrie totuşi în teoria generală a cunoaşterii, ca parte integrantă a ei. Diferenţierea în planul cunoaşterii dintre ştiinţele sociale şi cele ale naturii urmează

de fapt diferenţierea ontologică, dintre obiectul cunoaşterii de care se ocupă fiecare disciplină.

Încă de la începuturile preocupărilor sistematice de a defini măsurarea socială, s-a remarcat interesul pentru a se determina specificitatea ei. Aşa de exemplu, L. Thurstone (*Attitudes Can Be Measured*, 1928) considera că nu trebuie să fie implicate postulate ale măsurătorilor fizice sau psihofizice, deoarece în acest domeniu lipseşte orice stimul fizic. Anterior, existaseră mai multe încercări de a asimila măsurarea socială (atitudini, valori) celei psihofizice. Or, argumentează Thurstone, dacă în măsurătorile psihofizice se cunoaşte deja intensitatea stimulului fizic şi se urmăreşte, pe cale experimentală, proporţia judecăţilor corecte pentru diferite variaţii ale acestui stimul (modul de percepere a variaţiilor), în măsurarea socială problema este diferită : aici se caută să se determine însăşi intensitatea variabilei sociale supuse măsurării.

Desigur, cercetătorul social va trebui să elaboreze cele mai potrivite modele de măsurare în studierea diferitelor fenomene şi procese din societate. Uneori are de-a face cu **variabile manifeste** (acţiuni, comportamente umane), alteori cu **variabile latente**, ce pot fi cunoscute doar prin intermediul unor simptome (O.D. Duncan, *op. cit.*).

6.1.2. Elementele componente ale măsurării sociale

Teoria măsurării în sociologie se constituie din modul în care sunt definite elementele sale componente : **obiectul de măsurat, etalonul de măsură şi regulile de atribuire a valorilor**, fenomenelor şi proceselor sociale în acord cu proprietăţile lor.

Obiectul. Aspectul fundamental în definirea obiectului de măsurat se referă la natura specifică a socialului. Totodată, avem de-a face cu o multitudine de fapte, fenomene şi procese sociale, începând cu cele de natură macrosocială, de la nivelul societăţii globale, şi până la cele de natură microsocială, referitoare la acţiuni, comportamente, relaţii individuale şi de grup.

Efectuarea măsurătorilor într-o situaţie sau alta reclamă definirea riguroasă a obiectului cercetat, strategia de măsurare urmând să fie adaptată specificului obiectului respectiv.

O altă caracteristică a măsurării sociale decurge din faptul că în acest domeniu întâlnim mai multe tipuri de măsurători, în funcţie de conţinutul activităţilor. Distingem, pe de o parte, **măsurarea caracteristicilor cantitative** ale diferitelor fenomene şi procese sociale, iar pe de altă parte, o serie de **operaţii de evaluare.**

Relaţia măsurare – evaluare constituie un obiect de dispută între sociologi. Astfel, pentru unii (C.A. Moser), evaluarea este termenul adecvat pentru a desemna totalitatea operaţiilor de măsurare socială, distingându-le astfel de măsurarea din alte domenii.

Analiza modalităţilor de utilizare a celor doi termeni evidenţiază însă atât echivalenţa dintre măsurare şi evaluare, cât şi desemnarea unor activităţi specifice. Dacă prin măsurarea socială se are în vedere evidenţierea nemijlocită a conţinutului fenomenelor şi proceselor sociale, prin evaluare se realizează o anumită determinare valorică, se atribuie o semnificaţie obiectului cercetat. Astfel, se evaluează în bani valoarea activelor unei întreprinderi ; se evaluează în note răspunsurile elevilor etc. Măsurarea socială în întregul său nu se reduce însă la evaluare, la notare. Ea se interesează, în primul rând, de conţinutul concret al fenomenelor şi proceselor studiate. În afara acestei determinări de conţinut, însăşi evaluarea este imposibilă. Aşa de exemplu, în determinarea eficienţei unei acţiuni de influenţare a publicului, obiectul de studiu nu este acţiunea ca atare, ci rezultatele obţinute prin acţiunea respectivă. Totuşi, evaluarea rezultatelor nu se poate efectua decât în strânsă corelaţie cu căile şi mijloacele folosite în măsurare, ceea ce presupune studiul acestora şi reţinerea celor mai eficiente. De asemenea, dacă pentru determinarea coeziunii grupului de muncă se cercetează amploarea şi intensitatea relaţiilor sociale, psihosociale şi de muncă în cadrul grupului, prin evaluare se determină dacă avem de-a face cu un grup cu o coeziune înaltă sau nu.

Evaluarea este deosebit de răspândită în viaţa de zi cu zi, implicând diverse operaţii de apreciere, fie că este vorba de convertirea rezultatelor obţinute la diverse probe (examene) la care sunt supuse persoanele studiate (docimologia), fie că este vorba de analiza rezultatelor obţinute în activitatea profesională, sportivă etc. de către anumite persoane sau colectivităţi. Măsurarea este la rândul ei evaluată, pentru a i se determina calităţile.

Observăm deci că între măsurare şi evaluare există într-adevăr deosebiri, în funcţie de perspectiva din care este studiat un aumit obiect de cercetare. În practica curentă, se întâlneşte însă destul de frecvent utilizarea interşanjabilă a termenilor pentru a desemna determinarea cantitativă a obiectului cercetat, fie că este vorba de caracteristici interne ale acestuia, fie că este vorba de raportarea lui la un alt sistem de referinţă : eficienţă, semnificaţie etc.

Etalonul. Cât priveşte cel de-al doilea element al măsurării, este de consemat faptul că în multe cercetări sociale avem de-a face cu utilizarea de criterii, indicatori, standarde, şi nu cu etaloane de măsură propriu--zise, cu semnificaţia de „unitate" de măsurare. Aceste criterii, standarde se constituie pe baza analizei comparative a fenomenelor şi proceselor cercetate. Operaţia de comparare permite să se realizeze descrieri cantitative (cuantificări) cu un grad relativ înalt de precizie. Chiar şi atunci când se elaborează un etalon, el nu are o semnificaţie absolută, de tipul celor utilizate în măsurarea mărimilor fizice. În domeniul social, cel mai adesea **etaloanele sunt nişte elaborate conceptuale**, mai mult sau mai puţin precise, care urmează să fie confruntate cu realitatea empirică, unde introduc o anumită semnificaţie. Din aceste motive, este impropriu să se vorbească de o măsurare metrică a fenomenelor sociale, lipsind suportul material (fizic). Expresiile adecvate măsurării sociale sunt acelea de măsurare numerică (atunci când există unitate de măsură în atribuirea valorilor), respectiv nenumerică (atunci când nu există unitate de măsură).

Elaborarea etalonului se poate realiza prin determinarea semnificaţiilor pe care oamenii le atribuie diferitelor evenimente. Alteori, etalonul se introduce pe cale normativă. De asemenea, el poate fi determinat pe baza unor calcule : media sau mediana răspunsurilor, abaterea standard, decilele sau centilele distribuţiei etc.

Regulile de atribuire a valorilor. Atribuirea valorilor (simbolice sau numerice) în cadrul operaţiei de măsurare urmează specificul fenomenelor şi proceselor sociale studiate la un moment dat. Modalităţile concrete de lucru conduc la constituirea unor **niveluri de măsură** sau tipuri de scală : **nominal** (categorial), **ordinal**, **de interval** (distanţă), **de raport** (proporţii). Aceste niveluri de măsură se definesc în funcţie de transformările permise, pentru a se păstra relaţiile dintre valorile atribuite

şi caracteristicile măsurate. Termenul de scală este folosit pentru a desemna atât un instrument specific de măsurare utilizat în procedeele de scalare, cât şi rezultatul măsurării – nivelul de măsurare.

Postulatele măsurării. Constituirea regulilor de atribuire a valorilor în cadrul operaţiei de măsurare este reglementată printr-o serie de postulate. Acestea se diferenţiază pe niveluri de măsurare.

6.1.3. Nivelurile de măsurare

Primele două niveluri din cele enumerate (nominal şi ordinal) alcătuiesc măsurarea **nenumerică** (non-parametrică), iar ultimele două (de interval şi de raport) alcătuiesc măsurarea **numerică** (parametrică). Nivelurile de măsură respective sunt listate în ordinea crescătoare a complexităţii lor, proprietăţile nivelurilor inferioare fiind cuprinse în cele ale nivelurilor superioare.

Cunoaşterea proprietăţilor nivelurilor de măsurare prezintă importanţă deoarece s-a dovedit că o anumită proprietate permite în mod legitim să se adopte un anumit nivel de măsură sau un tip de scală (luat în ordinea complexităţii), şi nu altul. În acest fel, atribuirea valorilor trebuie să se conformeze cerinţelor nivelului de măsură corespunzător domeniului cercetat. Totodată, se impune să consemnăm faptul că nivelurile de măsură influenţează operaţiile de calcul în cadrul analizei şi prelucrării rezultatelor obţinute.

Nivelul nominal sau categorial. Se compune dintr-un set de categorii prin care a fost operaţionalizat domeniul cercetat. Este cea mai liberă (cu cele mai puţine constrângeri) modalitate de măsurare.

Conform accepţiei iniţiate de S.S. Stevens, şi nivelul nominal (categorial), care se află la confluenţa determinărilor calitative şi a celor cantitative, trebuie şi poate fi analizat din perspectiva teoriei măsurării, cu atât mai mult cu cât el se constituie ca proprietate fundamentală a tuturor celorlalte niveluri. Cea mai simplă clasificare nu poate fi realizată independent de dimensiunea cantitativă, nivelurile de variaţie ale cantităţii dau posibilitatea obţinerii tipologiilor. La un moment dat, acest nivel categorial poate fi singurul posibil. El reprezintă totuşi o achiziţie cognitivă considerabilă.

În cazul nivelului nominal de măsurare, atribuirea valorilor se face prin analiza relaţiilor de egalitate şi de neegalitate (de diferenţă) între categoriile prin care se reprezintă domeniul investigat. Relaţia de egalitate este simetrică (dacă A = B, atunci şi B = A) şi tranzitivă (dacă A = B şi B = C, atunci A = C).

Deşi în practica curentă în atribuirea valorilor se utilizează caractere numerice, aceste valori sunt nume (simboluri), nu au semnificaţia de număr. De exemplu, în elaborarea tipologiei categoriilor socio-ocupaţionale se atribuie valoarea 1 – ţăranilor, 2 – muncitorilor, 3 – intelectualilor etc. Valorile atribuite pot fi modificate cu respectarea cerinţelor identităţii şi exclusivităţii specifice unei clasificări : proprietăţile identice primesc aceeaşi valoare, una şi aceeaşi valoare nu se poate atribui la proprietăţi diferite ; unul şi acelaşi obiect primeşte o singură valoare.

Datorită proprietăţilor pe care le au valorile atribuite, calculele legitime sunt **determinarea frecvenţelor absolute şi relative, evidenţierea modului distribuţiei, calculul coeficienţilor de contingenţă (de asociere)**.

Nivelul ordinal corespunde situaţiilor în care proprietăţile studiate se pot ierarhiza în funcţie de intensitatea lor. Valorile atribuite sunt numerale, ele reflectă relaţia de ordine „mai mare" sau „mai mic", „mai bun", „mai puţin bun" etc. Nivelul ordinal indică rangul diferitelor poziţii, fără a preciza cu cât este mai mare sau mai mică una în raport cu alta. Relaţia de ordine este asimetrică (dacă $A > B$, atunci $B < A$) şi tranzitivă (dacă $A > B$ şi $B > C$, atunci $A > C$).

Modificările din sistemul de valori atribuite trebuie să conserve relaţia de ordine. Acest fapt este realizat prin toate cele 4 operaţii aritmetice.

Pe lângă calculele anterioare, pentru valorile ordinale se mai pot determina : **mediana şi elementele înrudite : centile, decile, quartile, devianţa interquartilă etc., precum şi coeficienţii de corelaţie a rangurilor**.

Nivelul ordinal de măsură se divizează în funcţie de satisfacerea sau nesatisfacerea relaţiei de tranzitivitate. S-a constatat faptul că în multe situaţii empirice, tranzitivitatea nu este satisfăcută. Pe această bază, C.H. Coomb distinge între nivelul **parţial ordonat** (de exemplu, clasamentul echipelor de fotbal : nu întotdeauna echipa care se află pe o poziţie mai înaltă le-a învins pe cele listate după ea) şi **ordonat** (de

exemplu, înşirarea unui grup de copii după înălţime). Numai ultimul satisface în totalitate cerinţele tranzitivităţii.

Din ansamblul fenomenelor şi proceselor sociale, o parte însemnată permite cel mult un nivel ordinal de măsură, prin indicarea rangului pe care îl ocupă pe o anumită scală de intensităţi variabile. Relaţia „mai mare" sau „mai mic" este totuşi foarte frecvent întâlnită în analiza relaţiilor dintre diferitele fenomene sociale, fiind un element esenţial al analizei comparative în sociologie. Relaţia respectivă poate lua şi formele „mai favorabil", „mai puţin favorabil", „mai bun", „mai puţin bun" etc.

Nivelul de interval (cardinal). Corespunde situaţiilor de cercetare în care obiectul măsurat poate fi descris cantitativ (cuantificat) prin utilizarea valorilor numerice. Avem de-a face cu distanţe, **etaloane** cu semnificaţie de **unitate de măsură**, fără însă a exista un punct natural de pornire în atribuirea valorilor. Într-adevăr, existând o unitate de măsură reală, se obţine un şir de valori egal distanţate pe o scală de intensităţi. Un exemplu clasic pentru acest nivel de măsură îl constituie scalele temperaturilor (unde există distanţe egale între gradele termometrului, punctul 0 fiind stabilit convenţional: la scala Celsius, valoarea zero corespunde punctului de îngheţ al apei; dar echivalentul pentru scala Fahrenheit este +32 grade). În cercetarea socială, scalele grafice (intensităţi de tipul: foarte bine, bine, satisfăcător, rău, foarte rău etc.) sunt considerate ca reprezentând un nivel de interval. De asemenea, L. Thurstone, ca şi Bohrnstedt şi Borgata, tratează variabilele latente ca măsurători la nivelul de interval, fiind vorba de continuitatea valorilor. Cerinţa este să se asigure ca între scala manifestă şi constructul latent să existe o relaţie monotonică (o diferenţă pozitivă dintre două puncte pe scala manifestă să reflecte o diferenţă pozitivă pe scala latentă, chiar dacă intervalele pe scala manifestă pot să nu fie aceleaşi ca pe continuumul latent, să nu fie izomorfe) (G. Bohrnstedt, E. Borgata [ed.], *Social Measurement*, 1981).

Datorită faptului că valorile atribuite sunt numere, la acest nivel de măsurare se poate indica cu cât este mai mare o valoare decât alta şi, în consecinţă, se pot efectua numai operaţii de adunare şi scădere cu o constantă, păstrându-se astfel neschimbată mărimea intervalelor (distanţelor) dintre valori.

Valorile ce alcătuiesc un nivel cardinal de măsurare permit să se efectueze, în plus faţă de celelalte două niveluri, şi calculul **mediei distribuţiei**, precum şi calculele legate de ea : **abaterea medie, coeficienţii de corelaţie şi de regresie** etc.

Nivelul de proporţii (de raport). Reprezintă nivelul de măsurare în care atribuirea numerelor se efectuează luându-se în considerare zero natural ca punct de pornire. Datorită acestui fapt, sunt admise toate calculele cerute de logica analizei (D. Sandu, *Statistica în ştiinţele sociale*, 1992). Nivelul respectiv caracterizează atât mărimile fizice (lungime, volum, masă etc.), cât şi alte domenii. În cercetarea socială, cu excepţia operaţiilor de numărare a indivizilor, grupurilor, faptelor şi proceselor sociale, precum şi a modelului probabilist, sunt relativ puţine situaţii care să permită realizarea unui asemenea nivel de măsură. O caracteristică importantă a multor fenomene şi procese sociale este intensitatea diferitelor proprietăţi distribuite de-a lungul unui continuum, de la extrema favorabilă la extrema nefavorabilă, în care punctul zero separă sensurile, fără a fi punct natural de pornire. Totuşi, cum menţionam anterior, şi sociologul operează cu o serie de fenomene demografice, economice etc. care au proprietăţile unei scale de proporţii. La rândul lor, probabilităţile constituie o modalitate de exprimare a nivelului de raport.

De această dată, valorile de scală pot fi doar înmulţite sau împărţite cu o constantă (ceea ce conservă mărimea raportului dintre valori).

De reţinut faptul că între aceste niveluri de măsurare există însă o puternică intercondiţionare, ele nefiind zone închise. Putem demonstra cele de mai sus printr-un exemplu care să permită o tratare la toate cele 4 niveluri.

Deteminarea cantitativă a vârstei

nominal	– clasificarea populaţiei după categoriile : copilărie, adolescenţă, maturitate, bătrâneţe. Fiecărei categorii i se asociază o valoare. Atribuirea valorilor se realizează prin comparaţie, fără a avea o unitate de măsură ;
ordinal	– ordonarea populaţiei pe baza categoriilor anterioare, dar fără a cunoaşte valoarea reală a vârstei. Şirul de valori atribuit trebuie să reflecte ierarhia categoriilor ;

interval	–	ordonarea populaţiei după vârstă. Aici anul este unitatea de măsură, dar persoanei cu vârsta cea mai mică i se acordă valoarea 1 şi aşa mai departe, până la n – persoana cu vârsta cea mai mare din cadrul colectivităţii respective ;
proporţii	–	aceeaşi ordonare ca la nivelul de interval în care se ia în calcul punctul natural de pornire, respectiv zero ani. Valorile atribuite sunt în funcţie de vârsta reală.

Datorită faptului că vârsta este efectiv o variabilă, având o semnificaţie cantitativă absolută, nivelul de măsurare adecvat este cel de raport. Cu toate acestea, deja la nivelul nominal este implicată şi dimensiunea cantitativă care permite, de fapt, determinarea categoriilor de vârstă. Tocmai din acest motiv, în cercetarea socială este frecventă situaţia în care suntem interesaţi nu de vârsta cronologică, ci de stabilirea unor categorii relevante în raport cu un anumit fenomen, cum ar fi acela al **integrării sociale**. Aceasta din urmă nu mai permite însă tratarea corespunzător proprietăţilor tuturor nivelurilor de măsurare. Dacă la nivelul **categorial** integrarea se poate studia prin elaborarea unei tipologii : integrat, neintegrat, dezintegrat, iar la nivel ordinal prin listarea persoanelor în funcţie de gradul de integrare, celelalte niveluri de măsurare devin problematice.

Acelaşi Duncan are rezerve importante faţă de generalizarea ideii de nivel de măsurare (tip de scală) iniţiate de Stevens. Pe de o parte, se consideră că este impropriu să se trateze clasificarea ca o operaţie de măsurare nominală. Ea este în fond mult mai complexă. Pentru elaborarea tipologiei, ai nevoie de diferite măsurători. Deci, afirmă Duncan, în clasificare avem de-a face cu măsurători, dar clasificarea nu ar fi o scală nominală. Ca mulţi alţii, şi Duncan este împotriva acceptării scalei nominale. Totuşi, sunt situaţii în care nu se pot face alte determinări decât cele de diferenţiere a calităţilor, ceea ce reprezintă un nivel nominal de măsurare. Alteori însă, se pot efectua şi distincţii de grad, de intensitate. Nivelul nominal, deşi este depăşit, rămâne implicat şi pentru determinările cantitative mai complexe.

Dorinţa de a obţine niveluri superioare de măsurare se poate solda cu denaturarea realităţii existente, prin constrângerea acesteia de a se

„conforma" unor scheme neadecvate. Atâta timp cât s-a realizat cel mai înalt nivel de măsurare permis de o anumită caracteristică, s-a realizat în fapt cea mai corectă determinare a ei. În exemplul prezentat, determinarea ideală constă în evidenţierea unor grade semnificative de integrare socială.

Alteori se apelează la o serie de transformări pentru obţinerea pe cale artificială a unor niveluri superioare de măsurare (transformarea seriei ordonate într-o scală de interval J.P. Guilford). Cu toate acestea, se impune să nu fie depăşit nivelul de măsurare pe care o anumită caracteristică îl permite în mod natural. În fond, şi problemele care nu comportă o soluţie numerică pot fi supuse unei tratări riguroase.

O altă obiecţie ce se aduce modelului „clasic" se referă la necesitatea diversificării tipurilor de scală. M. Lawrence (1974) a introdus 8 niveluri de măsurare. În afara scalei nominale, pe baza formulei de transformare

$$X^{1} = (a + 1)\, X^{(b+1)} + c\,,$$

în care cele trei constante (a, b, c) sunt fie pozitive, fie zero: ordinal, hiperordinal, interval, log-interval, diferenţă, putere, raport, absolut (*apud* O.D. Duncan, *op. cit.*).

Se constată că regula de transformare este în acest caz una mai restrictivă, în raport cu cea acceptată de Stevens $\{X^{1} = f(x)\}$. Probabil din acest motiv nici modelul respectiv nu are, deocamdată, o largă acceptare.

Pe de altă parte, trebuie reţinut că ideea corespondenţei dintre nivelul de măsurare şi calculul matematic are sens doar pentru **măsurarea reprezentativă** (când se urmăreşte să se menţină corespondenţa cu proprietăţile empirice, izomorfismul). Practica cercetărilor sociale evidenţiază şi utilitatea, mai ales predicţia diferiţilor indici determinaţi într-o manieră mai mult sau mai puţin arbitrară. Definiţia restrictivă a măsurii nu poate satisface nevoia de cunoaştere. Pentru H. Blalock, de exemplu, măsurarea este procesul prin care se atribuie numere obiectivelor, astfel că se înţelege şi ce fel de operaţii matematice sunt legitim de utilizat, deoarece atribuirea de numere se justifică prin natura operaţiilor fizice (Hubert Blalock jr, *Conceptualisation and Measurement in the Social Sciences*, 1982). Dar în cercetarea empirică nu avem întotdeauna de-a face cu operaţii fizice. Calculul statistic, oricât de important ar fi,

rămâne un instrument de lucru ce nu poate suplini celelalte elemente ce intervin în cunoaştere. Mai mult, se constată că anumite tehnici non-parametrice sunt totuşi distorsionante : coeficientul de corelaţie a rangurilor alterează elementele de distanţă implicate în ordonări. Din acest motiv, Bohrnstedt şi Borgata recomandă o mai mare încredere în calculul statistic clasic. În acelaşi timp, ei tratează estimările fidelităţii şi ale validităţii prin analizele factoriale. Pe de altă parte, demersul lui Blalock de separare a relaţiei cauză - efect în măsurătorile indirecte are, fără îndoială, valoare pentru situaţiile ce corespund modelului.

6.2. Locul măsurării în cadrul procesului de cercetare sociologică

Măsurarea poate fi înţeleasă în mod corespunzător numai dacă o analizăm din perspectiva întregului proces de cercetare ştiinţifică. Aceasta deoarece, ocupând o poziţie-cheie în cadrul cunoaşterii, ea se află în strânsă legătură cu o serie de alte componente ale procesului cognitiv.

Într-adevăr, măsurarea constituie o etapă distinctă a cunoaşterii, şi anume determinările cantitative - dar, în acelaşi timp, este şi un subproces al acesteia. Măsurarea este liantul principal al diferitelor activităţi de cercetare. Ea se află în strânsă interdependenţă cu celelalte elemente ale procesului cognitiv, influenţându-le şi fiind influenţată la rândul său de acestea. Fără a epuiza problematica cunoaşterii, măsurarea îndeplineşte o serie de funcţii importante în cadrul cercetării, prelungindu-şi efectele dincolo de etapele în care intervine în mod efectiv, imprimându-i o serie de caracteristici specifice. Totodată, procesul cunoaşterii presupune depăşirea „momentului" pe care îl reprezintă măsurarea, trecerea dincolo de surprinderea manifestării fenomenelor şi proceselor sociale printr-o analiză explicativă care să conducă la evidenţierea legităţilor sociale, să servească deopotrivă nevoile de cunoaştere şi de acţiune practică. Efectuarea de măsurători asupra unui domeniu oarecare presupune ca, în prealabil, să existe o definire corespunzătoare a domeniului cercetat, stabilirea naturii sale etc. Numai în urma operaţiilor pregătitoare

se pot dezvolta procedee de lucru adecvate şi elabora expresiile cantitative ale fenomenelor respective. După cum activitatea de măsurare îşi pune amprenta asupra altor activităţi specifice actului cunoaşterii, intervenind atât pe traseul teoretic-empiric, proces prin care are loc o „transpunere" a conceptelor sociologice în termenii cercetării empirice (construcţia variabilelor – P. Lazarsfeld, E. Boudon ; schema descriptivă – H. Zetterberg ; operaţionalizarea conceptelor – H. Blalock ; elaborarea nomenclaturilor – H.H. Sthal), cât şi pe traseul empiric-teoretic, în care datele de observaţie sunt clasificate, interpretate şi integrate în sisteme conceptuale (construcţia teoretică).

La nivel teoretic, activitatea de măsurare este prezentă prin operaţiile de determinare a criteriilor de definire a conceptelor, a indicatorilor definiţionali şi utilizarea lor în procesul analizei conceptuale.

Problematica măsurării fenomenelor şi proceselor sociale interesează în mod deosebit nivelul **cercetărilor concrete**, atât a celor experimentale, cât şi a celor neexperimentale. Ceea ce diferă de la un tip la altul sunt procedeele de măsurare angajate în obţinerea determinărilor cantitative ale fenomenelor sociale, gradul de control asupra variabilelor măsurate, definirea etaloanelor de măsură a nivelului de precizie al măsurărilor respective etc.

În studiile experimentale, măsurarea vizează determinarea efectului pe care îl produc unele fenomene asupra altora, fie prin intermediul controlării directe şi a dozării acţiunii variabilelor determinate, în condiţii de laborator sau de teren, fie prin observaţii controlate de tip experimental asupra unor evenimente în curs de desfăşurare (cvasiexperimentale), fie prin utilizarea raţionamentului experimental de tip **ex post facto**.

Măsurarea intervine însă şi în studiile neexperimentale. **În cadrul anchetelor sociologice, cercetătorul este interesat să măsoare amploarea şi intensitatea fenomenelor sociale, ca şi interrelaţiile dintre ele.** În analiza documentară, interesul cercetătorului se concentrează asupra **determinării structurilor şi semnificaţiilor adiacente (subsidiare, latente)** ce caracterizează mesajele conţinute în documente, precum şi determinarea efectelor diferitelor mesaje transmise etc.

Locul şi importanţa măsurării pot fi puse mai bine în evidenţă prin descompunerea procesului de cercetare sociologică în principalele sale elemente componente. Vom constata cu acest prilej că unele dintre aceste elemente au rolul de a pregăti activitatea de măsurare, altele sunt efectiv operaţii de măsurare, iar altele sunt condiţionate de acestea.

Pregătirea măsurării (analiza calitativă): – Analiza conceptuală şi dimensională – Elaborarea ipotezelor şi a indicatorilor de cercetare **Operaţii de măsurare:** - Cuantificare (descrierea cantitativă) - Elaborarea şi definitivarea instrumentelor de lucru	nivel teoretic
- Măsurarea propriu-zisă (culegerea informaţiilor) **Activităţi de cunoaştere sociologică influenţate de măsurare:** - Prelucrarea şi analiza informaţiei	nivel empiric
- Interpretarea şi explicarea rezultatelor - Teoretizarea	nivel teoretic

Schema de mai sus sugerează inserţia măsurării în ansamblul cercetării sociologice, evidenţiind rolul de sudură între nivelul teoretic şi cel empiric al cunoaşterii.

6.3. Determinarea cantitativă a fenomenelor şi proceselor sociale

Realizarea efectivă a cercetării concrete conduce la determinarea modalităţilor de manifestare a obiectelor, fenomenelor şi proceselor respective, evidenţierea aspectelor lor cantitative. Cea mai simplă operaţie de determinare cantitativă este **numărarea**, numărul fiind expresia directă în care se înfăţişează o cantitate oarecare. Pentru a o putea înfăptui în cadrul cercetării concrete se impune definirea **unităţii de**

numărare. Distingem mai întâi operaţia de numărare a entităţilor în întregul lor. În sociologie, această activitate constă în determinarea mărimii diferitelor grupuri şi colectivităţi umane, determinarea agenţilor sociali participanţi la diferite acţiuni studiate, precum şi determinarea frecvenţelor diferitelor fapte (evenimente), fenomene, procese şi relaţii sociale prin raportare la unitate şi la şirul natural al numerelor. Numărarea entităţilor (obiecte, indivizi, fapte etc.) nu epuizează nici pe departe problematica cunoaşterii sociale. Ea surprinde însă un aspect cantitativ – **frecvenţa**. Inventarierea este de-abia începutul operaţiilor de determinare cantitativă în vederea cunoaşterii **caracteristicilor structurale şi dinamice ale entităţilor respective devenite obiect de cunoaştere**. Numărul îndeplineşte un rol central în cadrul acestor operaţii de măsurare, alcătuind mijlocul de realizare a judecăţilor comparative pentru toate modelele numerice, fiind folosit şi în sens simbolic în cadrul modelelor numerice.

Măsurarea caracteristicilor interne ale fenomenelor şi proceselor sociale presupune elaborarea unei descrieri cantative adecvate, care să faciliteze numărarea. Operaţia prin care are loc această descriere se numeşte **cuantificare**. În sensul propriu al cuvântului, cuantificarea vizează **„introducerea conceptelor cantitative în limbajul ştiinţific, trecerea în studiul unui fenomen de la conceptele calitative la conceptele cantitative"** (*Dicţionar de filozofie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978). Este un proces de definire a variabilelor.

Având în vedere sensul originar al termenului, pare cu atât mai neadecvată preferinţa unor sociologi de a utiliza conceptul de cuantificare pentru a-l suplini pe cel de măsurare socială (M. Duverger şi alţii). Spre deosebire de măsurare, cuantificarea ar viza procedeele de determinare a caracteristicilor cantitative ale fenomenelor sociale calitative.

Utilizarea unui termen sau a altuia nu poate conduce la rezolvarea problemelor de fond cărora trebuie să le facă faţă cercetătorul, în acţiunea de determinare cantitativă a obiectului cunoaşterii sale. De fapt, aşa cum se poate constata, spre deosebire de măsurare, care include şi operaţii empirice, cuantificarea este strict conceptuală. Ea constă în realizarea unei descrieri numerice a diferitelor proprietăţi ale obiectului cercetat, prin definirea unor valori semnificative, standarde, etaloane sau unităţi

de măsură. Astfel se facilitează operaţia de măsurare propriu-zisă: atribuirea de valori obiectului cercetat în acord cu proprietăţile sale, utilizându-se în acest scop o unitate de măsură specifică. Or, dacă cuantificarea nu vizează efectuarea de operaţii empirice, atunci cum se va putea determina valorile concrete ale diferitelor caracteristici studiate? Aceasta este obiecţia cea mai severă referitoare la substituirea termenului de măsurare prin cel de cuantificare. Cuantificarea nu exclude măsurarea, ci o face posibilă, o pregăteşte.

Totodată, trebuie menţionat faptul că prin preferinţa terminologică respectivă nu se rezolvă nici un alt obiectiv urmărit de către aceşti autori, şi anume diferenţierea operaţiilor de determinare cantitativă în domeniul socialului în raport cu alte domenii ale realului, întrucât cuantificarea este prezentă în toate situaţiile, având rolul de a pregăti măsurarea. Mai mult, aşa cum măsurarea socială nu urmează întocmai măsurarea din domeniul ştiinţelor naturii, nici cuantificarea socială nu este identică cu cuantificarea din ştiinţele naturii. În sociologie, nu orice cuantificare conduce la descrieri numerice. Posibilitatea descrierilor numerice în cercetarea socială depinde de natura proprietăţilor cantitative ale fenomenelor sociale. Or, multe dintre acestea nu permit descrieri numerice propriu-zise.

Ţinând cont de cele expuse, în locul disputei pentru cuvinte pare mai îndreptăţită poziţia (larg răspândită de altfel) potrivit căreia, deşi în sociologie se utilizează o serie de concepte elaborate de alte discipline, li se conferă acestora o semnificaţie proprie. Marea majoritate a cercetătorilor folosesc termenul cu referire la determinarea cantitativă a fenomenelor sociale, deşi nu au în vedere modelul măsurării mărimilor fizice. Totodată, nu se exclude nici utilizarea termenului de cuantificare, dar nu pentru înlocuirea celui de măsurare, ci pentru a desemna o activitate conceptuală pregătitoare operaţiei empirice de măsurare. În ultimă instanţă, măsurarea depinde de gradul de adecvare a activităţii conceptuale, inclusiv a celei de cuantificare, la ceea ce urmează să se măsoare. Întreaga activitate conceptuală şi empirică ce vizează măsurarea trebuie tratată ca reprezentând **un tot unitar**, fără a se neglija deosebirile dintre diferitele operaţii implicate în acest amplu proces, fie că este

vorba de analiza şi operaţionalizarea conceptelor, de cuantificare, fie că este vorba de măsurare efectivă – de obţinere a valorilor ce caracterizează manifestarea unui fenomen sau proces social.

În cadrul acestei viziuni unitare, se recunoaşte aportul specific al fiecărei activităţi implicate în cunoaştere. Desfăşurându-se exclusiv la nivel teoretic, cuantificarea se referă la determinarea, pe baza caracteristicilor fenomenului cercetat, a celei mai bune **descrieri cantitative**, pe când măsurarea implică trecerea de la nivelul empiric, determinarea modalităţii de manifestare a fenomenului respectiv. Dacă studiem, de exemplu, „Participarea politică a populaţiei", din analiza caracteristicilor participării constatăm că ea poate fi descrisă cantitativ dacă vom considera o anumită intensitate. Indicatorii de cercetare sunt ordonaţi pentru a sugera intensitatea respectivă : dezinteres pentru participare, participare obişnuită (convenţională), participare novatoare. În continuare, vom atribui fiecărei categorii câte o valoare, astfel încât să păstrăm relaţiile dintre ele în privinţa intensităţii participării. Atribuim categoriei „dezinteres pentru participare" valoarea 1 ; categoriei „participare obişnuită" (informare, discuţie, participare la vot etc.) valoarea 2 ; şi categoriei „participare novatoare" (efectuarea de propuneri, sesizări, candidatură) valoarea 3. De asemenea, atribuim câte o valoare şi diferitelor caracteristici ale indicatorilor. De exemplu, pentru indicatorul „informare", atribuim valoarea zero pentru lipsă de informare, valoarea 1 pentru informări sporadice, valoarea 2 pentru informări cu regularitate etc. Realizăm astfel o cuantificare, o descriere cantitativă elementară a fenomenului de participare. Măsurarea gradului de participare într-o colectivitate anumită presupune efectuarea unei cercetări şi culegerea informaţiei privind modul în care se participă. Pentru aceasta vom utiliza modelul descrierii cantitative elaborat prin operaţia de cuantificare a fenomenului cercetat.

Problema de fond în legătură cu operaţiile de cuantificare constă în gradul foarte înalt de dificultate. Din această cauză, ea este şi terenul propice apariţiei convenţionalismului şi arbitrarului, dacă nu este integrată într-un demers teoretic şi metodologic unitar care să includă şi verificarea cuantificării realizate, determinarea validităţii sale.

Dificultatea respectivă se datorează particularităţii proprietăţilor cantitative ale fenomenelor sociale. Din acest punct de vedere se disting două mari clase de fenomene. Avem în vedere, în primul rând, acele fenomene cărora le este proprie în mod explicit o expresie cantitativă – **variabilele** –, începând cu relaţia de ordine. Unele dintre aceste fenomene se caracterizează prin proprietăţi cantitative dispuse pe un continuum de intensităţi, sunt fenomene continue. Spre deosebire de acestea, la fenomenele discontinue (discrete), proprietăţile cantitative nu mai sunt dispuse pe un continuum de intensităţi, ci reprezintă entităţi relativ izolate.

În al doilea rând, o serie de fenomene studiate de către sociolog nu au o expresie cantitativă explicită. Ele alcătuiesc **atributele sociale**. Prin intermediul cuantificării trebuie elaborate în fiecare caz cele mai bune descrieri cantitative, descrieri care să reflecte natura fenomenelor respective. În cazul atributelor sociale numărarea entităţilor se dovedeşte a fi de cele mai multe ori singura operaţie de măsurare realizabilă.

Cu toate acestea, restrângerea domeniului măsurării numai la aşa-numitele fenomene cantitative şi negarea posibilităţii de a surprinde determinările cantitative ale tuturor fenomenelor şi proceselor sociale nu constituie o poziţie care să soluţioneze nevoia de cunoaştere cât mai adecvată a realităţii sociale în multitudinea formelor sale concrete de manifestare. În fapt, negarea posibilităţilor de evidenţiere a unor determinări cantitative pentru marea majoritate a faptelor şi fenomenelor sociale se „realizează" prin statuarea mai întâi a naturii exclusiv calitative a domeniului social şi ignorarea dimensiunii lui cantitative, care poate lua o diversitate de manifestări, iar apoi, pe baza definiţiei în sens restrâns a măsurării, se conchide imposibilitatea efectuării operaţiei respective. Pornind de la această „constatare", în cadrul cercetării sociale este destul de răspândită poziţia potrivit căreia „măsurarea" fenomenelor sociale este o simplă codificare a informaţiei calitative. Or, însăşi codificarea trebuie să se desfăşoare în acord cu un anumit model de măsurare.

În fond, orice fenomen social, fie el cât de simplu, reprezintă o unitate a caracteristicilor calitative şi cantitative. Tratarea dialectică a cuplului categorial calitate – cantitate presupune sesizarea unităţii lor organice, presupune, de asemenea, evidenţierea interrelaţiilor lor şi a

transformărilor reciproce, de trecere a uneia în alta. Prin urmare, distincţia dintre fenomenele cantitative şi cele calitative este relativă.

Din cele de mai sus rezultă că **fixarea cadrului teoretico-epistemologic şi metodologic al măsurării sociale** nu constă în căutarea de fapte sociale cantitative şi apoi în măsurarea lor – aceasta fiind o falsă problemă –, ci **în a evidenţia multitudinea aspectelor cantitative** ale oricărui fapt social : frecvenţa, ordinea, **ritmul de dezvoltare, intensitatea, probabilitatea de evoluţie** etc., ţinând cont de natura specifică a fiecărui fapt social, de raportul concret dintre determinările sale cantitative şi calitative, existent la un moment dat.

Pe lângă faptele şi fenomenele cantitative de natură exclusiv socială, sociologul mai operează şi cu alte variabile : unele de natură temporală (vârsta, vechimea), altele **economice** (venitul, retribuţia, productivitatea) etc., pentru care, de regulă, el preia expresiile cantitative deja elaborate. Uneori însă este necesar ca unei anumite variabile să i se determine o expresie cantitativă adecvată interrelaţiilor în care aceasta intră împreună cu o serie de fapte şi fenomene sociale.

De exemplu, dacă se doreşte să se raporteze integrarea socială la vârstă (relaţie frecvent analizată de sociologi), se constată că distribuţia cronologică a vârstei nu este suficientă pentru elucidarea relaţiei respective. Mai degrabă sunt relevante anumite grupări de vârstă pe cicluri de viaţă, delimitate ca etape ale dinamicii personalităţii umane.

6.4. Modele de măsurare

Din cele prezentate până acum s-au evidenţiat deja diferite modele de măsurare utilizate în cercetarea socială. Ele se construiesc în funcţie de schemele de operaţionalizare şi cuantificare adoptate şi, practic, sunt deosebit de diverse. Din acest motiv este imposibilă prezentarea exhaustivă a modelelor de măsurare ce se întâlnesc în cercetarea socială. Totodată este de aşteptat ca în viitor să apară alte modalităţi de măsurare, unele formulate explicit, altele doar implicate în strategia de lucru. În cele ce urmează vom încerca o clasificare a modelelor de măsurare în funcţie de trei criterii : **natura variabilelor măsurate, dimensionalitatea măsurătorilor**

şi **nivelul de măsurare**, pe care le considerăm a fi răspunzătoare în mare parte de strategia de lucru practicată la un moment dat.

Prin clasificarea modelelor de măsurare în funcţie de **natura variabilelor**, de fapt a fenomenelor sociale studiate, se stabileşte dacă obiectul măsurării îl reprezintă una sau mai multe **variabile manifeste** sau dacă interesul se îndreaptă spre **variabilele latente**. În primul caz, măsurarea priveşte evidenţierea ordinelor de mărime specifice manifestării fenomenului studiat, **statistici** referitoare la numărul entităţilor – persoane, grupuri, comunităţi –, precum şi la caracteristicile fenomenului – religiozitate, democraţie, integrare socială etc.

Pe baza statisticilor se pot determina o serie de alte valori prin care să se exprime manifestările fenomenului studiat, cum ar fi specificul **distribuţiilor de frecvenţă**, **densitatea**, **amplitudinea** şi intensitatea unor parametri, probabilităţile de apariţie. De asemenea, se poate trece la **analize comparative** (similaritate/disimilaritate, ordonare), la **cercetarea relaţiilor dintre variabile** (asociere, covariaţie, determinare), precum şi la elaborarea de **măsurători compozite** (indici), **identificarea de grupări** (cluster, factori) etc. Un principiu metodologic de care trebuie să se ţină seama, pe cât posibil, este ca în faza proiectării cercetării să se aibă în vedere deja toate aceste măsurători derivate ce urmează să fie realizate, astfel încât datele primare să permită calculele necesare. Se observă că, într-adevăr, măsurarea nu poate fi redusă la calcule statistice ulterioare culegerii datelor, ea este mai întâi o operaţie empirică, evident una realizată într-un context teoretic şi metodologic specific.

În cel de-al doilea caz, acela al măsurării variabilelor latente, indicatorii manifeşti sunt semne observabile ale variabilei respective incluse în ipoteză şi care nu este accesibilă direct. De această dată, problematica măsurării include şi tratarea relaţiei dintre indicatorii observaţi şi variabila latentă. Acum aspectele legate de validitatea şi fidelitatea măsurătorilor sunt mult mai acute. Fără proceduri de lucru care să ateste existenţa variabilei latente, asupra căreia s-a emis ipoteza, este de neconceput un demers de cunoaştere prin care să se efectueze generalizări empirice sau orice altă construcţie de interpretare şi teoretizare (H. Blalock, *op. cit.*, R. Zeller, E. Carmine, *Measurement in the Social Science*, 1980).

Al doilea criteriu de clasificare a modelelor de măsurare este cel al **dimensionalităţii**. Din această perspectivă distingem, pe de o parte, modelele în care, încă din proiectarea cercetării, se are în vedere numărul dimensiunilor fenomenului. Vom vorbi în acest caz despre modelele **dimensionale,** care la rândul lor se diferenţiază **în unidimensionale** şi **multidimensionale**. Pe de altă parte, se distinge multitudinea schemelor de lucru în care dimensionalitatea nu este un reper în proiectarea măsurătorilor, deşi, evident, fenomenul cercetat are una sau mai multe dimensiuni. Acest model este denumit **măsurare index** şi este cel mai răspândit în cercetarea socială.

Aşa cum sugerează şi denumirea, modelul **unidimensional** surprinde o structură simplă, o singură caracteristică (aspect). Uneori aceasta este şi singura dimensiune a fenomenului studiat sau singura care ne interesează. Alteori însă, suntem interesaţi de mai multe caracteristici ale fenomenului, deci va trebui să dezvoltăm **modele multidimensionale** adecvate. Dacă totuşi fenomenul ar avea o structură simplă, un bun model multidimensional va releva tot o singură dimensiune.

Prin modalităţile concrete de măsurare, se va ţine cont în acelaşi timp şi de natura variabilelor din perspectiva criteriului manifest/latent (desigur, discursul ar fi putut fi dezvoltat pornind tocmai de la acest criteriu, pentru a se ajunge apoi la dimensionalitate), ceea ce conduce la clasificări multicriteriale ale modelelor de măsurare : uni- şi multidimensionale, cu variabile manifeste şi/sau latente. La rândul lor, acestea se diferenţiază în funcţie de nivelul de măsurare implicat.

6.4.1. Tehnicile de scalare

Tehnicile de scalare* sunt aplicabile domeniilor unidimensionale sau în măsurarea fiecărei dimensiuni a unui fenomen multidimensional. Ele

---

* Considerăm a fi mai indicată utilizarea noţiunii de scală şi nu a aceleia de scară. Se evită astfel o noţiune care în limbajul comun are o conotaţie fizică şi, totodată, se permite exprimarea consistentă în legătură cu diversele situaţii ; vom spune „scalare", „analiză de scală", „analiză de scalogramă", „univers scalabil", „produs scalar" etc. A se vedea şi lucrarea noastră *Măsurarea în Sociologie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982.

sunt adecvate, deopotrivă, măsurării variabilelor manifeste sau latente şi presupun cel puţin un nivel ordinal (parţial ordonat) de măsurare.

Prin denumirea de **scală** se desemnează un ansamblu de modalităţi de operaţionalizare, cuantificare şi măsurare socială prin care se redau **intensităţile diferitelor proprietăţi ale fenomenelor studiate**. Are loc o ordonare a intensităţii pe un continuum (manifest sau latent), pe un spaţiu liniar (un spaţiu unidimensional) delimitat de extrema pozitivă (favorabilă), respectiv de cea negativă (nefavorabilă).

Apelul la acest mod de a exprima intensitatea de manifestare a calităţilor persoanelor sau ale fenomenelor sociale şi psihosociale este foarte răspândit. Să luăm un exemplu familiar : presupunem că dorim să exprimăm calitatea pregătirii profesionale a membrilor unei colectivităţi. Putem utiliza o scală de calificative ordonate reprezentând gradul (nivelul) de pregătire profesională ; nesatisfăcător, satisfăcător, bine, foarte bine, excelent. Ulterior, calificativelor le acordăm valori, astfel încât să realizăm o anumită corespondenţă între ordonarea calificativelor şi valorile atribuite : 1 – pentru nesatisfăcător, 2 – pentru satisfăcător, 3 – pentru bine, 4 – pentru foarte bine, 5 – pentru excelent. Ordinea numerelor poate fi descrescătoare, dar sistemul descris mai sus este intuitiv. Poate fi adoptată şi o altă secvenţă din şirul natural al numerelor. Principalul element orientativ îl constituie respectarea ordonării calificativelor. În fapt, de cele mai multe ori avem de-a face cu numerale.

În continuare, scala elaborată ne permite să determinăm nivelul pregătirii profesionale în cadrul unei colectivităţi, **să efectuăm deci o măsurare**, fiecărui membru al acestei colectivităţi urmând să i se atribuie o valoare din cele cinci, în funcţie de felul în care este apreciată pregătirea sa profesională. Rezultă în final o distribuţie de frecvenţă a nivelurilor de pregătire profesională.

Domeniul de aplicabilitate a scalelor nu se reduce la aceste situaţii relativ simple. De multe ori sarcinile de rezolvat sunt mai complexe, iar scalele nu mai pot fi elaborate pe cale intuitivă, fiind necesară o anumită metodologie de lucru.

Construcţia scalelor urmează analizei conceptuale şi determinărilor calitative. Numai în acest mod este realizabilă o descriere cantitativă (cuantificare) adecvată naturii interne a diferitelor fenomene sociale şi psihosociale.

Orice procedură de scalare se compune din trei elemente, proprii de altfel tuturor operaţiilor de măsurare:

a) **fenomenul** ce urmează să fie scalat (obiectul de măsurat);

b) **scala** sau instrumentul de măsurare;

c) **reguli de atribuire a valorilor** scalei fenomenului studiat, în funcţie de intensitatea caracteristicilor sale.

Ca modele unidimensionale de măsurare, tehnicile de scalare **pot fi utilizate numai atunci când fenomenele cercetate au una sau mai multe proprietăţi ce se ordonează în funcţie de gradul de intensitate**. Aceasta, deoarece algoritmul scalării nu trebuie să fie independent de natura domeniului social investigat. Fenomenele studiate la un moment dat sunt singurele care ne indică posibilitatea utilizării tehnicilor de scalare şi modelul de scalare pe care trebuie să-l adoptăm, în cazul în care ea se dovedeşte a fi o modalitate de măsurare adecvată.

O privire generală asupra **naturii fenomenelor sociale şi psihosociale** prilejuieşte constatarea faptului că multora dintre ele le sunt proprii astfel de caracteristici ce se pot ordona în funcţie de intensitatea lor. Avem în vedere opinii, judecăţi, aspiraţii, motivaţii, convingeri, satisfacţii, atitudini, valori, comportamente umane.

Scala – instrumentul de măsurare utilizat în operaţiile de scalare – se compune dintr-un set de propoziţii, expresii simple sau simboluri ce alcătuiesc un spaţiu liniar unidimensional gradat (un continuum) de-a lungul căruia se distribuie elementele sale componente, în funcţie de intensitatea pe care o exprimă. Fiecărui element component al scalei îi corespunde o anumită valoare (număr sau numeral). Prin intermediul scalelor se realizează o conceptualizare a domeniului studiat, itemii incluşi în scale concretizând indicatorii domeniului respectiv. Totodată, se prescriu şi procedurile de cuantificare, operaţionalizare şi măsurare (cercetare) a acestuia. **Teoretic**, aşadar, **scala reprezintă un concept**, iar din punct de vedere **tehnic, este un spaţiu unidimensional** de-a lungul căruia sunt marcate grade de intensitate, de la extrema nefavorabilă la cea favorabilă, în raport cu o anumită proprietate a fenomenelor sociale şi psihosociale.

Regulile de atribuire a valorilor de scală permit realizarea corespondenţei dintre domeniul investigat şi instrumentul de măsurare. La o serie

de tehnici de scalare se elaborează reguli explicite de atribuire a acestor valori, pe când la altele, atribuirea de valori se deduce din contextul formulărilor verbale.

Scalele utilizate în cercetarea socială şi psihologică pot fi grupate în două mari clase, în funcţie de structura lor:

a) **scalele simple** – constau dintr-un singur item (indicator) ale cărui caracteristici (elemente componente) sunt ordonate pe un continuum şi cărora le sunt acordate valori în funcţie de gradul de intensitate pe care îl reprezintă;

b) **scalele compuse** – sunt alcătuite dintr-un set de itemi (indicatori) care se referă la aceeaşi proprietate (dimensiune) a fenomenului analizat. Fiecare item are o anumită poziţie pe continuum-ul ce reprezintă scala şi, deci, o valoare proprie atribuită în acord cu poziţia ocupată. În cele mai multe tehnici de scale compuse intră mai multe scale simple, dar scalele compuse pot fi elaborate şi fără a se face apel la scalele simple.

Fiecărei clase de scale îi corespund tipuri şi forme variate de realizare.

Scalele simple au o arie vastă de aplicabilitate atât în cercetarea ştiinţifică, cât şi în viaţa de zi cu zi. Aceste scale pot fi grupate în două tipuri principale, în funcţie de destinaţia pe care o au:

– scalele de ierarhizare (ierarhizările);
– scalele de notare (de evaluare).

Ierarhizările sunt utilizate pentru descrierea comportamentului verbal al subiecţilor investigaţi în cadrul diferitelor cercetări. Ele constau dintr-un set de expresii verbale sau simbolice dispuse pe un continuum în funcţie de gradul de intensitate pe care îl exprimă. Prin intermediul ierarhizărilor se ordonează variantele de răspuns la întrebările de opinie, satisfacţie, motivaţie, precum şi la întrebările de informare, în legătură cu caracteristicile mediului social, cu obiectivele acţiunii sociale etc.

În cazul cercetării **opiniilor**, ierarhizările modelează felul de a opina al oamenilor (de a-şi exprima părerile). Se surprinde astfel intensitatea cu care ei sunt de acord sau nu cu un anumit fapt, concepţie, valoare etc. De menţionat că opinia este **evaluativă** şi nu constatativă. Ea vizează raportarea favorabilă sau nefavorabilă, urmărind **semnificaţiile acordate**

evenimentelor a căror existenţă este independentă de opinia exprimată. Întrebările de opinie permit deci un evantai de răspunsuri, care pot fi ordonate de la extrema favorabilă la extrema nefavorabilă. Sensurile de favorabilitate sunt delimitate de o zonă neutră constituită din poziţiile ambigue, lipsă de opinie etc. ; la întrebarea : **„Consideraţi că exemplul personal este metoda principală de educare a copiilor ? ”**, răspunsurile pot fi exprimate în forma DA/NU. De multe ori însă răspunsurile se diferenţiază în mai mare măsură, implicând negarea totală sau parţială, acordul parţial sau total.

Tocmai datorită caracterului răspunsurilor la întrebările care vizează domeniul subiectiv al socialului, datorită faptului că de cele mai multe ori o persoană nu este pur şi simplu în acord sau dezacord cu o anumită problemă, ci simte aceasta cu o anumită intensitate, este necesară construcţia scalelor de ierarhizare.

Practica de cercetare evidenţiază faptul că şi în cazul întrebărilor de **informare**, privind caracteristicile mediului social sau ale indivizilor, de regulă este implicată o anumită gradualitate a caracteristicilor respective. Prin urmare, nici răspunsurile nu vor fi formulate dihotomizat, ci mai degrabă prin redarea unei intensităţi, similar răspunsurilor la întrebările de opinie, ceea ce justifică utilizarea scalelor de ierarhizare. De exemplu, la întrebarea : **„Cetăţenii din localitatea dvs. sunt consultaţi atunci când urmează să se ia o decizie de către Consiliul local ? ”**, suntem tentaţi să aşteptăm un răspuns ferm, de tipul DA/NU. Dar pentru a reda cât mai exact situaţia existentă, răspunsurile se vor ierarhiza indicând grade specifice de realizare a consultării cetăţenilor : întotdeauna, de cele mai multe ori, rar, foarte rar, deloc. Evident că pentru a da un anumit răspuns persoana chestionată trebuie în prealabil să fie informată, să cunoască starea reală a lucrurilor şi, în funcţie de aceasta, să-şi formuleze răspunsul. Se constată însă că în răspunsul dat sunt implicate şi elemente care ţin de individ, de aşteptările sale faţă de domeniul analizat etc., astfel încât avem de-a face cu percepţii evaluatoare.

Cât priveşte domeniul întrebărilor referitoare la **starea de spirit a individului** : satisfacţia, intenţia de viitor, aspiraţia, constatăm aceeaşi dispunere ierarhică care poate fi surprinsă prin intermediul scalelor.

Scale de notare (*rating scale*). De această dată conţinutul scalelor se constituie din **judecăţi obiective** (nu din opinii), iar răspunsurile sunt formulate urmându-se o serie de criterii de **evaluare**. Obiectul scalării îl constituie un grup de persoane sau obiecte. Seriile de date se obţin printr-o notare (evaluare) efectuată de judecători sau codificatori conform unor instrucţiuni primite. Notarea respectivă se efectuează în raport cu o anumită caracteristică (performanţă, calitate).

Forme de scale simple. Domeniul cercetării sociale cunoaşte o mare diversitate de scale simple. Formele cele mai des întâlnite sunt: **scale itemizate, scale de ordonare, scale grafice**. Aplicarea unei anumite forme de scală depinde de specificul temei şi de obiectivele urmărite în cercetare.

Scale itemizate – compuse dintr-o serie de categorii verbale ordonate (de aceea se mai numesc şi scale categoriale).

Datorită impreciziei formulărilor verbale, scale itemizată nu permite întotdeauna o bună discriminare între gradele de intensitate. Ea este de fapt o scală parţial ordonată, cum se poate deduce şi din exemplul următor:

Exemplu de scală de ierarhizare

Ce reprezintă munca pentru dvs.?

1. Un simplu mijloc de câştigare a existenţei.
2. În primul rând un mijloc de câştigare a existenţei şi apoi o valoare socială.
3. În egală măsură un mijloc de câştigare a existenţei şi o valoare socială.
4. În primul rând o valoare socială şi apoi un mijloc de câştigare a existenţei.
5. În exclusivitate o valoare socială.

Categoriile verbale care alcătuiesc scalele itemizate de ierarhizare pot fi introduse de cercetător printr-o precodificare sau rezultă din prelucrarea ulterioară a răspunsurilor celor investigaţi.

Scale de ordonare (*rank order*). Sunt forme specifice de scale de ierarhizare ce constau dintr-o serie ordonată de elemente în funcţie de importanţa ce li se acordă de către subiecţii investigaţi.

Exemplu de scală de ordonare

Vă rugăm să indicaţi importanţa pe care o acordaţi următoarelor caracteristici ale muncii : responsabilitate, creativitate, diversitate, noutate, iniţiativă personală, importanţă socială. Situaţi pe locul 1 caracteristica pe care o consideraţi cea mai importantă şi pe locul ultim pe aceea pe care o consideraţi cea mai puţin importantă.

Elementele ce se cer a fi ordonate se pot prezenta listate ca în exemplul nostru sau înscrise pe câte un carton.

Scale grafice – constituie cel mai utilizat procedeu de ierarhizare a variantelor de răspuns la întrebările de opinie, deoarece ele aproximează un nivel cardinal de măsură, fără a se demonstra totuşi egalitatea distanţelor dintre punctele scalei.

Scala grafică cea mai simplă se compune dintr-un segment de dreaptă orientat.

Exemple de scale grafice

Consideraţi că explorarea spaţiului cosmic este o activitate utilă pentru omenire? (notaţi pe scala alăturată poziţia dv., considerând partea stângă a scalei zona nefavorabilă, iar partea dreaptă a scalei zona favorabilă).

a) ________________________________

De regulă însă scala grafică constă dintr-un segment de dreaptă de-a lungul căruia sunt indicate punctele de referinţă, utilizându-se un număr impar de grade de intensitate, astfel încât poziţia favorabilă este delimitată de poziţia nefavorabilă printr-o zonă neutră.

b) ________________________________

-1	0	+1

c) la punctele scalei se pot ataşa şi expresii verbale:

-1	0	+1
dezacord	lipsă opinie	acord

Valorile acordate pot începe cu valoarea unu:

1	2	3
puțin utilă	utilă	foarte utilă

Scala grafică cu 5 grade de intensitate (tip R. Likert)

1	2	3	4	5
utilitate f. mică	utilitate mică	utilitate medie	utilitate mare	utilitate f. mare

Eventual, graficul ca atare poate lipsi:

1. utilitate foarte mică
2. utilitate mică
3. utilitate medie
4. utilitate mare
5. utilitate foarte mare

Întrebări de satisfacție

5. foarte mult
4. mult
3. potrivit
2. puțin
1. foarte puțin

Scala cu 7 grade de intensitate (Th. Adorno)

–3	–2	–1	0	1	2	3
dezacord puternic	dezacord	dezacord parțial	lipsă opinie	acord puternic	acord parțial	acord

Scala adjectivelor polare (Ch. Osgood)

Șeful direct este un bun organizator?

slab 1 2 3 4 5 6 7 bun

Vă rugăm să notați, pe scala alăturată, poziția unde situați meseria dvs. comparativ cu cea mai puțin bună, respectiv cea mai bună meserie de care ați auzit.

Cea mai puțin bună meserie 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Cea mai bună meserie

Ierarhizările nu presupun un model statistico-matematic care să furnizeze un criteriu obiectiv pentru continuum şi punctele sale. Scalele de acest tip se bazează numai pe analiza logică efectuată de cercetători, fiind de fapt tehnici mai mult sau mai puţin arbitrare. Eficienţa lor depinde de experienţa cercetătorului, de intuiţia şi capacitatea sa în definirea corectă a continuum-ului, care trebuie să aibă **aceeaşi semnificaţie pentru toţi subiecţii studiaţi.** Cu toate acestea, în practica curentă a cercetărilor sociale scalarea variantelor de răspuns la întrebările de opinie, de satisfacţie şi de informare asigură uniformitate în desfăşurarea investigaţiei, standardizare, economie de timp în culegerea datelor, precum şi posibilitatea unor prelucrări multiple ale materialului faptic şi efectuarea de comparaţii între valorile individuale şi de grup.

Desigur, există şi unele limite ale standardizării culegerii datelor, cum ar fi creşterea posibilităţii de influenţare prin sugerarea răspunsurilor. De fapt, pe un plan mai general, discuţia revine la efectele, în planul cercetării, ale utilizării întrebărilor precodificate comparativ cu utilizarea întrebărilor cu răspunsuri libere.

Exemple de scale de notare

Scala itemizată

Să se evalueze comportamentul studenţilor în cadrul seminarului, utilizându-se indicaţiile specificate.

1. **dezinteres**
   (preocupat cu alte activităţi, nu răspunde când este solicitat)
2. **contemplativ**
   (ascultă şi priveşte cu atenţie, nu răspunde când este solicitat)
3. **participare limitată**
   (răspunde dacă este solicitat, pune întrebări)
4. **participare deplină**
   (intervine în discuţie din proprie iniţiativă, îşi susţine punctul de vedere cu argumente, comentează sau completează cele spuse de ceilalţi participanţi).

Scala ordonată

Într-o cercetare cerem subiecţilor să ordoneze un grup de meserii în funcţie de gradul de creativitate în muncă pe care îl implică.

Pentru a asigura uniformitatea în notare este necesar ca în prealabil să se definească noţiunea de **creativitate în muncă** şi să se elaboreze regulile pe baza cărora se face notarea. În final rezultă o listă de meserii ordonată în funcţie de evaluarea gradului lor de creativitate de către persoanele studiate (judecători).

Scala grafică

Se se evalueze interesul participanţilor pentru dezbaterea organizată.

1. lipsă totală de interes	6. în foarte mare măsură
2. interes foarte scăzut	5. în mare măsură
3. interes scăzut	4. potrivit
4. interes de intensitate medie	3. în mică măsură
5. interes mare	2. în foarte mică măsură
6. interes foarte mare	1. lipsă totală de interes

Instrucţiuni

La acordarea valorilor se va avea în vedere dacă participanţii urmăresc dezbaterea, aduc în discuţie elemente noi, fac legătură cu alte teme, au rezolvări inedite etc.

În notarea persoanelor, **în funcţie de intensitatea unei caracteristici**, seriile ordonate se obţin fie prin evaluare, fie printr-o autoevaluare. Datorită dificultăţilor inerente în a deduce valorile „reale" ale fenomenelor cercetate, este necesară utilizarea mai multor judecători sau arbitri. În acest caz valoarea reală se constituie ca valoare medie a notărilor efectuate de către judecători.

Dacă se doreşte să se realizeze o notare în funcţie de mai multe caracteristici, se efectuează mai întâi notările pentru fiecare caracteristică şi apoi se agregă rezultatele, pentru a obţine o singură scală. Cel mai simplu procedeu de agregare este însumarea valorilor individuale. Scorurile finale care rezultă vor alcătui o nouă ordonare. Agregarea se poate face şi prin ponderarea caracteristicilor în funcţie de importanţa pe care le-o atribuim.

Datorită avantajelor pe care le prezintă, scalele de notare sunt utilizate frecvent în activitatea profesională, pentru aprecierea cunoştinţelor la diferite testări şi examene (docimologia), a rezultatelor sportive etc.

Scalele de notare constituie şi domeniul de manifestare a multor erori. În literatură se enumeră patru tipuri de erori sistematice : a) efectul halo (contaminarea rezultatelor) ; b) eroarea generozităţii ; c) evitarea poziţiilor extreme ; d) eroarea contrastului (judecarea altor oameni ca fiind opuşi celui care efectuează notarea. Totodată apar şi diferite erori întâmplătoare şi deci mai puţin controlabile. Pentru eliminarea erorilor se impune o construcţie corectă a scalelor, prin formularea unor definiţii clare : a conţinutului scalei, a punctelor de referinţă de pe această scală, precum şi a criteriilor pe baza cărora se face evaluarea. De asemenea, trebuie să se aibă în vedere, printre altele, şi faptul că există o diferenţiere inerentă între judecători. Capacitatea de a judeca, de a discrimina nu este generală, ea depinde de personalitatea celui care efectuează judecăţi, de obiectul notării, de contextul în care se efectuează judecăţile. Se recomandă astfel şi o instruire corespunzătoare a judecătorilor (codificatorilor) pentru asigurarea uniformităţii în notare.

Scalele compuse. Deoarece au fost aplicate mai ales în studiul atitudinilor, aceste tehnici mai sunt denumite şi scale de atitudine, cu toate că domeniul lor de aplicabilitate este mult mai vast.

Şi scalele compuse sunt instrumente unidimensionale de măsurare. Itemii care intră în construcţia scalei se raportează la o singură dimensiune a fenomenului cercetat, dar care nu mai poate fi analizată printr-un singur indicator, fiind nevoie de mai mulţi. Itemii care alcătuiesc scala sunt indicatorii prin care se cercetează dimensiunea fenomenului respectiv. Ei se raportează la o anumită structură latentă (variabilă de atitudine) ce urmează să fie pusă în evidenţă prin intermediul scalei respective. Continuum-ul latent este cel care conferă unitate setului de indicatori ai scalei. Dificultatea principală în studiile de acest tip este corecta definire a variabilei latente şi surprinderea ei prin intermediul indicatorilor empirici. În acelaşi timp, pentru o descriere uşor inteligibilă (comprehensibilă) a realităţii se impune o măsură sintetică, generalizatoare. Scalele compuse sunt destinate obţinerii valorilor de scală sintetice. Ele alcătuiesc un procedeu de obţinere a indicilor în cercetarea socială. Datorită caracteristicilor lor, scalele compuse mai sunt denumite şi scale care formează chestionare. Astfel, problematica chestionarelor standardizate este în mare parte şi problematica construcţiei acestor scale.

În construcţia şi aplicarea scalelor compuse intervin două aspecte: a) elaborarea scalei (construirea instrumentului de măsurare); b) aplicarea scalelor în cercetare. Uneori, cele două activităţi se realizează printr-o singură culegere de date, alteori se realizează în momente distincte. În elaborarea scalei se urmăreşte obţinerea unei serii de propoziţii ordonate în funcţie de intensitatea pe care o reprezintă în raport cu o anumită caracteristică, fiecărei proporţii atribuindu-i-se o valoare de scală. Aplicarea scalei urmăreşte măsurarea distribuţiei caracteristicii respective în rândul populaţiei investigate, iar pentru fiecare subiect se calculează o valoare în funcţie de răspunsurile furnizate.

Metodologia selectării itemilor, alegerea procedeului de culegere a datelor primare, precum şi a tehnicilor de prelucrare şi obţinere a valorilor de scală, a tehnicii de calcul al scorurilor individuale reprezintă tot atâtea aspecte în care opţiunea cercetătorului imprimă specificitate unei anumite tehnici de scalare.

R. Likert este cel care a formulat pentru prima dată în mod explicit criteriile care trebuie să orienteze operaţiile de formulare şi selectare a itemilor incluşi într-o scală (R. Likert, „A Technique for Measurement of Attitude", în *Archives of Psychology*, 1932); itemii să se refere la aceeaşi caracteristică, să aparţină aceluiaşi continuum şi să fie distribuiţi de-a lungul întregului continuum, astfel încât să prezinte o gradualitate a intensităţii caracteristicii scalate; să aibă putere de discriminare între indivizii situaţi în puncte diferite pe scală; să se introducă în cercetare un număr mai mare de itemi decât numărul celor care vor fi selectaţi pentru scala finală; formularea itemilor să fie clară, concisă şi să se evite dubla negaţie. În plus, în cazul scalelor de atitudine, itemii să nu se refere la situaţii de fapt, ci la situaţii de dorit, pentru a se putea obţine exprimarea atitudinii dincolo de orice constrângere. Într-adevăr, la o întrebare existenţială pot răspunde identic oameni care atribuie evenimentului semnificaţii diferite. De exemplu, la întrebarea „Când a avut loc primul război mondial?", vor răspunde la fel subiecţi cu atitudine diferită faţă de acest război. În schimb, la întrebarea „Ce caracter a avut primul război mondial?", răspunsurile se distribuie în funcţie de atitudinea populaţiei faţă de evenimentul respectiv.

Totodată, respectarea unidimensionalităţii ariei scalate asigură claritate în cercetare, deoarece se cunoaşte semnificaţia valorii compozite rezultate în urma procedurii de scalare. În consecinţă, s-a semnalat ambiguitatea pe care o prezintă indicatorii generali arbitrali (fără testarea unidimensionalităţii) utilizaţi în cercetările sociale, în ceea ce priveşte conţinutul ontologic pe care-l reprezintă.

Scalele compuse diferă după domeniul de aplicabilitate, metoda de construcţie, modalitatea de răspuns, baza de interpretare a scorurilor individuale, gradul de fidelitate şi validitate, omogenitate, nivelul de măsură etc. În funcţie de aceste criterii multitudinea tehnicilor existente poate fi redusă, pentru tratarea lor sistematică, la trei tipuri de bază: **scala diferenţială** (L.L. Thurstone); **scala sumativă** (R. Likert); **scala cumulativă** (E. Bogardus, L. Guttman).

Fiecărui tip de scală enumerat anterior îi corespunde un anumit model al relaţiilor dintre indicatorii empirici. Astfel, **scalele diferenţiale** sunt adecvate ori de câte ori datele empirice sugerează un model nonmonotonic de măsură (valorile indicatorilor se schimbă secvenţial de-a lungul continuum-ului, fără a fi cumulative). În schimb, modelul liniar (mişcarea de-a lungul continuum-ului creşte sau descreşte valoarea aşteptată a unui indicator) este abordabil prin **scala sumativă**, iar **modelul cumulativ** (valorile dobândite de indicatori se menţin prin trecerea de la un indicator la altul) este tratat prin analiza de scalogramă, care evidenţiază existenţa scalelor cumulative într-un domeniu cercetat.

Scalele diferenţiale se aplică atunci când teoria şi datele empirice pot fi interpretate în termeni de preferinţă între elementele distribuite pe o singură dimensiune (un plan sau un spaţiu).

Momentul elaborării scalei diferenţiale este distinct de cel al utilizării ei. Astfel, în **elaborarea scalei se cere subiecţilor să realizeze o judecată raţională** (nu să-şi exprime propria opinie), iar **în măsurarea atitudinii se cere unui eşantion de subiecţi să-şi exprime opinia prin acceptarea sau respingerea fiecărei propoziţii incluse în scală.** Indiferent de metoda de scalare utilizată, L.L. Thurstone, creatorul scalelor diferenţiale, este preocupat de elaborarea unor instrumente obiective de măsură care să nu fie influenţate de opinia personală a judecătorilor. Aşa

cum s-a dovedit însă, tehnicile sale nu pot furniza un astfel de instrument total independent de opiniile personale ale judecătorilor folosiţi în construcţia scalei.

Forma finală a scalelor Thurstone este un set de propoziţii ordonate, fiecare propoziţie fiind destinată unui punct distinct de pe continuum-ul definit. În mod ideal, subiectul a cărui atitudine se măsoară este de acord cu un anumit număr de propoziţii adiacente pe scală, astfel că răspunsurile sale îi localizează poziţia pe cuntinuum prin media sau mediana valorilor de scală a propoziţiilor acceptate.

Modul teoretic al construcţiei scalelor diferenţiale îl constituie legea **judecăţilor comparative**, elaborată de L.L. Thurstone (1928), prin formalizarea modelului probabilist al procesului discriminatoriu. Mai exact, se consideră că judecăţile repetate, privind intensitatea unei caracteristici, se concentrează în jurul unei medii descriind o curbă normală, valoarea standard a mediei distribuţiei normale devenind unitatea de măsură a scalei (L.L. Thurstone, *The Measurement of Values*, 1963).

Legea judecăţilor comparative s-a aplicat la construcţia **scalei comparaţiei în perechi** şi a **scalei cu origine unică**. Deoarece această procedură necesită un consum mare de timp pentru culegerea datelor, ea se utilizează numai în cazul existenţei unui număr mic de itemi. Pentru situaţii în care domeniul investigat este acoperit printr-un număr mare de indicatori se adoptă procedee de scalare mai puţin riguroase, bazate pe judecăţile categoriale: **metoda intervalelor aparent egale şi metoda intervalelor determinate ulterior**.

Scala comparaţiei în perechi. Se caracterizează prin utilizarea unui număr de experţi cărora li se cere să efectueze judecăţi comparative pentru fiecare pereche de itemi şi să indice care item prezintă un grad de favorabilitate mai mare în raport cu aspectul investigat.

Etapele elaborării scalei comparaţiei în perechi (după L.L. Thurstone; aplicaţie referitoare la gravitatea delictelor)

1. Definirea atributului care urmează să fie scalat.
2. Întocmirea listei de itemi prin care se cercetează domeniul supus investigaţiei (n < 20).

3. Listarea perechilor de itemi : $m = \frac{n(n-1)}{2}$.
4. Culegerea datelor de la un grup de judecători. Pentru fiecare pereche de itemi judecătorii trebuie să indice itemul care posedă într-un grad mai mare atributul studiat.
5. Tabularea proporţiilor judecăţii $i > j$; se obţine matricea P_{ij}.
6. Transformarea proporţiilor în probabilităţi (unităţi de abatere normală) şi obţinerea matricii Z_{ij}.
7. Determinarea valorii de scală pentru fiecare propoziţie. Media probabilităţilor, $a = \frac{Z_{ij}}{n}$.
8. Calculul sumei erorilor standard de observaţie.
9. Calculul erorii standard de observaţie pentru fiecare propoziţie.
10. Fixarea unei origini a scalei (media cea mai mică) şi ordonarea propoziţiilor în funcţie de valoarea de scală, S. Unitatea de măsură a scalei este eroarea standard de observaţie.
11. Determinarea consistenţei interne prin compararea valorilor de scală.

Scala **Importanţa activităţii profesionale** (I. Mărginean, 1982)

1. Importanţa socială a muncii	1,235
2. Răspunderea în muncă	1,016
3. Complexitatea muncii	0,782
4. Venitul obţinut	0,670
5. Condiţiile de muncă	0,631
6. Colectivul de muncă	0,560
7. Îndrumarea muncii altora	0,338
8. Varietatea muncii	0,275
9. Lipsa efortului fizic	0,000

Scala comparaţiei în perechi se dovedeşte a fi unul dintre cele mai riguroase instrumente de măsurare socială, întrucât face apel la calculul probabilităţilor şi la proprietăţile repartiţiei normale, care îi furnizează modelul teoretic (continuum latent). Prin urmare, scalele construite după acest procedeu au un grad înalt de fidelitate (încredere, stabilitate). Totodată, scalele comparaţiei în perechi sunt şi obiectul unor critici severe. Pe drept cuvânt, se contestă faptul că procesul discriminatoriu ar

urma întotdeauna legea repartiţiei normale. De asemenea, se critică metoda pentru că implică forţarea unor judecăţi preferenţiale pentru fiecare pereche de itemi, chiar şi atunci când subiecţii nu doresc să facă vreo diferenţiere. Pe de altă parte, se contestă şi faptul că experţii ar efectua judecăţi neinfluenţate de propria lor opinie, că s-ar obţine un instrument de măsură obiectiv, valabil pentru măsurarea atitudinii oricărei categorii de populaţie. De aceea este recomandabil ca **tehnica comparaţiei în perechi să se utilizeze numai atunci când elementele domeniului respectiv pot fi analizate în manieră preferenţială, iar aplicarea scalei** pentru măsurarea atitudinii să se facă numai la populaţia din care au fost recrutaţi judecătorii ce au servit la elaborarea ei. Domeniul de aplicabilitate a scalei comparaţiei în perechi se concentrează în sfera fenomenelor psihosociale, fără să se fi realizat până în prezent un număr mare de astfel de scale. Printre cele mai reuşite realizări notăm studiul gravităţii delictelor, atitudinea etnică şi prestigiul profesiilor. În practica cercetărilor sociale uneori se renunţă la utilizarea judecătorilor şi se analizează direct răspunsurile subiecţilor anchetaţi. Aceasta implică o reconstrucţie a scalei la fiecare cercetare, înlăturându-se prin aceasta factorii necontrolabili ce ar putea fi introduşi de către „judecători".

Tehnica intervalelor aparent egale. Intenţia autorului a fost aceea de a elabora o scală ale cărei intervale să fie egale (*equal appearing interval*), obiectiv neatins însă, scala corespunzând nivelului ordinal de măsură.

Şi de această dată, pentru elaborarea scalei se utilizează un număr de judecători cărora li se cere să ordoneze un set de itemi prin care s-a operaţionalizat un anumit domeniu de cercetare.

Etapele de realizare a scalei intervalelor aparent egale (după L.L. Thurstone ; aplicaţie iniţială referitoare la atitudinea faţă de Biserică)

1. Definirea fenomenului investigat (variabila de atitudine).
2. Colectarea unui număr de opinii în legătură cu variabila studiată (n > 100).
3. Obţinerea ordonărilor de la un număr de judecători (N > 300). S-a constatat însă că în unele situaţii sunt suficienţi 50 de judecători.

Sortarea propoziţiilor se face în 11 căsuţe ierarhizate după intensitatea atributului. Subiecţilor li se cere o judecată raţională, considerând o distanţă egală între căsuţe.

4. Eliminarea subiecţilor inconsistenţi (cei care au sortat peste 1/4 din propoziţii într-o singură căsuţă).
5. Calculul valorilor de scală pentru fiecare propoziţie (mediana distribuţiei). Pentru aceasta se construieşte o diagramă socială – distribuţia phi-gama.
6. Calculul deviaţiei interquartile şi eliminarea propoziţiilor cu un grad înalt de ambiguitate (Q are valoare mai mare).
7. Eliminarea propoziţiilor nerelevante (au fost acceptate de subiecţi cu o valoare de scală foarte diferită).
8. Selectarea unei liste de 11-30 propoziţii care formează scala. Distanţa dintre propoziţii se fixează prin procedee diferite (1/10 din continuum, eroarea standard a procesului de discriminare etc.).

Scala intervalelor aparent egale are o sferă mai largă de aplicabilitate decât scala comparaţiei în perechi. De această dată nu se mai cer judecăţi preferenţiale, ci doar ordonări. A fost utilizată în cercetarea atitudinilor sociale şi politice, faţă de anumite instituţii, norme şi valori sociale etc.

Scala de atitudine faţă de familie (I. Mărginean, 1982)

	Val. scală	Acord (%)
1. Nimic nu poate înlocui familia în viaţa omului	10,7	79
2. Nu se poate accepta sub nici o formă neglijarea familiei	9,9	77
3. Un om care nu se îngrijeşte de familie nu prezintă încredere	8,7	87
4. Familia este locul unde omul de simte în linişte şi siguranţă	7,8	97
5. Familia îl susţine pe om pentru a se realiza profesional	6,1	68
6. Familia trebuie să fie într-o permanentă adaptare la condiţiile sociale	5,9	100

7. Familia trebuie să se reducă la relaţia părinţi - copii	4,7	10
8. Familia se menţine unită numai ca urmare a bunurilor comune deţinute	3,4	0
9. Familia este un mijloc de îngrădire a libertăţii individului	2,9	0
10. Familia va dispărea pe măsura dezvoltării societăţii	1,2	0

Pentru elaborarea scalei s-au colectat 84 propoziţii, din care au fost reţinute în scală 20; aici am reprodus numai 10, câte una pentru fiecare interval (spaţiu) al scalei acoperit cu itemi (intervalul 0-1 nu a fost acoperit la construcţia scalei, probabil datorită incompletitudinii setului iniţial, adică nu au fost incluse propoziţii extrem de negative în raport cu familia).
Deşi scala elaborată are un grad înalt de consistenţă internă, se observă că segmentul neutru al scalei (cel al propoziţiilor 5 şi 6) nu are suficientă claritate. La aplicare, aceste propoziţii ar fi trebuit să înregistreze acordul maxim din tot setul, dar propoziţia 5 are valoarea de acord inferioară propoziţiilor 1-4).

Analiza critică a scalei intervalelor aparent egale evidenţiază utilitatea ei atunci când este folosită în mod corespunzător. Totodată, se remarcă faptul că şi această tehnică de lucru este influenţată de opinia judecătorilor. Cei care nu distribuie propoziţiile în mod relativ uniform de-a lungul continuum-ului în cele 11 căsuţe nu ar fi „neglijenţi", ei fac acest lucru în acord cu propria lor opinie. De fapt, o serie de studii au demonstrat dependenţa valorilor de scală de cacacteristicile individuale şi sociale ale experţilor-judecători.

Cu toate criticile îndreptăţite ce se aduc diferitelor tehnici de scalare diferenţială, **ele au exercitat şi mai exercită încă o influenţă considerabilă în câmpul cercetărilor sociale şi mai ales psihosociale de studiere a atitudinilor.** Dacă unele virtuţi le-au fost atribuite pe nedrept, o utilizare corespunzătoare conduce la rezultate satisfăcătoare. Cerinţele fundamentale se referă la construcţia scalelor de acest tip numai în domeniile care sugerează un model nonmonotonic de măsură şi la aplicarea lor (măsurarea intensităţii fenomenului social) numai la colectivitatea pentru care au fost elaborate.

Scalele sumative. Începuturile se leagă de lucrările elaborate de R. Likert şi G. Murphy după 1930 prin raportare directă la scala intervalelor aparent egale, propunându-se o serie de modificări care au condus la elaborarea unui nou tip de scală.

R. Likert renunţă la utilizarea judecătorilor pentru construcţia scalei şi prelucrează direct datele culese de la un eşantion al populaţiei a cărei atitudine se măsoară. Astfel, subiectul îşi exprimă gradul de acord sau dezacord cu fiecare item utilizat în cercetare pe baza unei ierarhizări a variantelor de răspuns. Scorul individual este suma valorilor cu care s-a răspuns la fiecare întrebare.

Tehnicile sumative sunt cele mai răspândite scale în cercetarea atitudinilor sociale şi politice, a atitudinii faţă de muncă, a motivaţiei şi satisfacţiei etc. Succesul lor se explică prin relativa simplitate de construcţie şi prin puterea ridicată de predicţie, atunci când sunt aplicate în mod corespunzător. Proba existenţei unei scale sumative se face prin analiza consistenţei interne a setului de indicatori, măsurată la rândul ei printr-un coeficient de corelaţie.

Etapele de elaborare a scalei sumative (după R. Likert, 1931, având ca aplicaţie iniţială tot atitudinea faţă de Biserică, deoarece Likert dorea o variantă mai simplă la scala Thurstone. A rezultat însă mai mult, un nou model).

1. Definirea domeniului de cercetat.
2. Alegerea propoziţiilor prin care se reprezintă domeniul respectiv (n > 100).
3. Scalarea itemilor prin introducerea unei ierarhizări cu 5 grade („1" = opinia cea mai nefavorabilă, iar „5" = opinia cea mai favorabilă).
4. Culegerea datelor de la un eşantion de subiecţi reprezentativ pentru colectivitatea ce urmează să fie studiată.
5. Verificarea modului de exprimare a valorilor numerice prin corelarea itemilor cu ansamblul testului, inversarea ierarhizărilor dacă se dovedeşte necesar.
6. Obţinerea valorilor (scorurilor) pentru fiecare subiect prin însumarea ponderilor de la fiecare item.

7. Verificarea gradului de diferenţiere a propoziţiilor prin analiza de item. Se elimină propoziţiile care nu diferenţiază între subiecţii aflaţi la extremităţile continuum-ului.
8. Ordonarea propoziţiilor după intensitatea atributului şi alegerea propoziţiilor pentru scala finală. Se aleg cele mai diferenţiate propoziţii.

Scala de atitudine faţă de democraţie (I. Mărginean, 1999)

	1	2	3	4	5	NR
1. Democraţia oferă oamenilor obişnuiţi un cuvânt de spus în legătură cu modul în care este condusă ţara	23,2	48,9	14,0	8,9	1.6	3,3
2. Democraţia este o practică străină care nu se potriveşte ţării noastre	4,8	16,1	11,5	39,7	23,0	5,0
3. Democraţia este un bun mijloc de rezolvare a problemelor sociale	16,3	45,8	16,9	8,9	1,9	11,2
4. Democraţia este mai bună pentru oamenii bogaţi din societate decât pentru cei săraci	13,6	28,8	19,2	25,2	8,8	4,4

Notă : s-a adăugat varianta unei singure culegeri de date. Determinată prin valoarea coeficientului Cronbach (Alpha = 0,62), consistenţa internă este relativ înaltă, deci scala este acceptabilă, valorile scorurilor individuale se dispun pe o plajă de la 5 la 20, cu scorul mediu de 14,19.

La scala sumativă se calculează atât scorul general, cât şi scorurile individuale. Ca şi alte modele de scalare, tehnicile sumative nu dispun de un model teoretic de scalare. Nivelul de măsurare realizat este ordinal, se indică ordinea după care se clasifică subiecţii. În legătură cu valoarea

scorului individual, este de notat faptul că acesta nu are întotdeauna o semnificaţie precisă. Acelaşi scor poate proveni din însumarea unor modele de răspuns diferite.

În practica cercetărilor sociale se întâlnesc frecvent scale sumative elaborate pornindu-se de la un set redus de itemi, selectaţi astfel încât să reprezinte o operaţionalizare adecvată a fenomenului studiat. Ulterior se verifică dacă itemii respectivi alcătuiesc într-adevăr o structură simplă (o singură dimensiune) sau formează structuri multidimensionale (test de consistenţă internă, coeficientul de corelaţie alpha-Cronbach etc.).

La scalele cumulative itemii sunt astfel ordonaţi încât un subiect care răspunde favorabil la un item situat pe un anumit punct de pe continuum va răspunde favorabil la toţi itemii aflaţi sub acel punct de pe scala respectivă. Într-o serie cumulativă un individ cu un rang mai înalt decât altul la acelaşi set de propoziţii trebuie să aibă, de asemenea, un rang la fel de înalt sau mai înalt pentru fiecare din propoziţiile setului. Astfel, subiectul care a răspuns favorabil la un anumit item va ocupa o poziţie mai înaltă decât toţi subiecţii care au răspuns nefavorabil la acel item. Totuşi, nu se reuşeşte de fiecare dată o respectare întocmai a principiilor de construcţie implicate, existând numeroase critici la adresa interpretării valorilor de scală.

În literatura de specialitate s-a elaborat o serie de proceduri pentru analiza seriilor cumulative. Prima aproximare a scalei cumulative a fost realizată de E. Bogardus prin **scala distanţei sociale** (*Measuring social distancies*, 1925).

Etapele scalei distanţei sociale:

1. Definirea continuum-ului (a spaţiului social);
2. Elaborarea itemilor corespunzător unei anumite intensităţi a relaţiilor sociale: **În care din categoriile de mai jos admiteţi** membrii următoarelor grupuri etnice (Bogardus a atribuit primei propoziţii ponderea 6, iar ultimei ponderea 0):
   - în relaţiile de rudenie apropiată prin căsătorie
   - în clubul meu, ca prieteni intimi

- pe strada mea, ca vecini
- ca angajat în profesia mea, în țara mea
- ca cetățean în țara mea
- numai ca vizitator în țara mea
- l-aş exclude din țara mea;

3. Culegerea informațiilor;
4. Calcularea indicilor contactului social (ICS – media categoriilor acceptate pentru fiecare grup față de care s-a stabilit exprimarea opiniei);
5. Calcularea indicelui de distanță a contactului social (DCS – media categoriilor respinse);
6. Calcularea indicelui de calitate a contactului social (CCS – suma valorilor acordate fiecărei categorii de la 1 la 7 în care au fost acceptate diferite etnii, categorii sociale sau persoane.

Acest tip de scală, relativ simplă, cunoaşte o largă răspândire în cercetarea socială, mai ales după ce L. Guttman (1941) acordă o atenție deosebită cercetării dimensionalității fenomenelor investigate prin identificarea seriilor ierarhice cu ajutorul analizei de scală (de scalogramă). El s-a ocupat de condițiile pe care trebuie să le îndeplinească un set de propoziții pentru a forma o scală cumulativă. „Pentru o populație dată de obiecte distribuția multivariată a frecvențelor unui univers de atribute poate fi numită scală dacă este posibil să derivăm de la această distribuție o variabilă cantitativă cu care să caracterizăm obiectele, astfel ca fiecare atribut să fie o funcție simplă a acelei variabile cantitative" (L. Guttman, „The Basis for Scalogram Analysis", în: S.A. Stouffer *et al.*, *Measurement and Prediction*, 1966).

În condițiile unei scale perfecte, scorul itemilor este în totalitate reprodus din scorul total al setului. Pragul de acceptare a domeniului scalabil este dat de valoarea coeficientului de reproductibilitate:

$$C = 1 - \frac{\text{nr. erori}}{\text{nr. subiecți} \times \text{nr. itemi}}$$

Limita inferioară a coeficientului a fost stabilită la 0,90. Pe lângă această valoare mai trebuie examinate configurațiile distribuției marginale și modelele de erori, pentru a accepta sau respinge scala.

E.A. Schuman enumera cinci probleme care își pot găsi rezolvarea prin această analiză a informației sociale calitative (E.A. Schuman, „The Utility of Scalogram Analysis", în: S.A. Stouffer *et al.*, *op. cit.*).

1. Contribuție la definirea problemei de cercetat, furnizând un indiciu asupra specificității sale, și anume dacă avem un singur factor sau mai mulți.
2. Se determină ordinea de intensitate a atitudinii subiecților investigați, în cazul existenței unui singur factor.
3. Se descrie atitudinea: la scala acceptată, între indivizi există diferențe de grad; dacă domeniul este nescalabil, între indivizi există o diferență de tip, deci se poate trece la o eventuală tipologizare.
4. Se obțin criterii de interpretare a atitudinii subiecților investigați. Scorul individual fiind o funcție a scorului total, într-un univers unidimensional, un număr redus de întrebări pot înlocui un test cu mulți itemi.
5. O scală cumulativă are și o putere mare de predicție în raport cu un criteriu exterior.

Analiza de scală, supralicitată în cadrul cercetărilor sociale (considerată, la un moment dat, singura validă) corespunde unor situații specifice. Se aplică la seriile ierarhizate de date. Cercetările unor specialiști au demonstrat faptul că obținerea valorilor individuale prin numărul de itemi la care s-a răspuns este recomandat numai în situațiile în care există un model ierarhic unic.

Problema cea mai dificilă în analiza de scală o constituie determinarea punctului de referință (*cutting point*) care separă subiecții cu atitudine favorabilă de subiecții cu atitudine nefavorabilă, pe această bază inventariindu-se erorile din ordonare.

Etapele de elaborare a scalei cumulative (după L. Guttman, aplicaţie iniţială referitoare la armată)

1. Definirea domeniului de cercetat – universul de atribute.
2. Elaborarea itemilor corespunzător domeniului avut în vedere.
3. Fixarea categoriilor de răspuns pentru fiecare item.
4. Culegerea datelor de la un eşantion de subiecţi (N > 200).
5. Întocmirea scalogramei. Întrebările cu categoriile de răspuns sunt ordonate după gradul de dificultate, iar subiecţii sunt ordonaţi după gradul de favorabilitate. Dacă există o scală va rezulta un paralelogram.
6. Determinarea punctului de referinţă şi a numărului de erori pentru fiecare item.
7. Calculul coeficientului de reproductivitate a itemilor din scorul total.
8. Analiza timpului de scală. Dacă CR > 0,90 se acceptă scala, dacă CR are valori între 0,80 şi 0,90 avem cvasiscale, iar dacă CR < 0,80 domeniul nu este scalabil, nu alcătuieşte o singură dimensiune.

Scala de participare politică convenţională (I. Mărginean, 1999)

	Răspuns favorabil
1. Discuţii pe teme politice cu alte persoane	69%
2. Lectură articole politice	66%
3. Persuasiune politică	29%
4. Participare la rezolvarea problemelor comunităţii	25%
5. Contacte cu persoane oficiale	24%
6. Membru al unui partid politic	9%
7. Activitate în favoarea unui partid politic	6%

Valoarea de scală	Model de răspuns	Proporţie pe model de răspuns	Proporţie cumulativă
0	7 6 5 4 3 2 1	20,7	–
1	– – – – – – –	8,9	79,3
2	– – – – – – +	30,8	70,4
3	– – – – – + +	10,7	39,6
4	– – – – + + +	9,2	29,9
5	– – – + + + +	9,2	19,7
6	– – + + + + +	4,2	10,5
7	+ + + + + + +	6,3	6,3

CR = 0,94

Lectura datelor de mai sus se face astfel: 79,3% din subiecţi au cel puţin un tip de participare convenţională, în timp ce 20,7% nu. Din cei care participă 6,3% realizează toate tipurile de participare; 10,5% realizează primele 6 tipuri ş.a.m.d.

De-a lungul timpului s-au adus perfecţionări metodologiei de construcţie a scalelor cumulative, în special pentru determinarea seriilor cumulative şi calculul reproductibilităţii scalei şi a valorilor individuale. Iniţial, Guttman (1941) a utilizat metoda celor mai mici pătrate, apoi (1944) a elaborat scalograma cunoscută şi sub denumirea de „metoda Cornell" (după numele Universităţii la care îşi desfăşura activitatea). Pentru ultima variantă E. Schuman a construit o instalaţie mecanică de sortare. În aceeaşi direcţie de perfecţionare a calculului se înscriu: Goodenough (1944) cu metoda tabulării, Ford (1954) cu metoda cartelelor, Green (1956) cu coeficientul de reproductibilitate marginală şi Chevan (1973) cu scalograma erorilor minime.

Cu toate perfecţionările aduse, ca orice altă tehnică, nici analiza de scală nu este universal valabilă. Uneori procedeele simple de însumare furnizează scoruri mai bune decât această tehnică. Astfel, critica lui Guttman la adresa tehnicilor arbitrare de indexare şi a tehnicilor psihometrice se aplică şi propriului său model, atunci când se încearcă

generalizarea lui ca tip de analiză a tuturor datelor calitative, indiferent de specificitatea acestora şi de aria de cuprindere.

Atunci când specificul problemei cercetate permite utilizarea analizei de scală, avantajele aplicării ei sunt evidente, tehnica rămânând o metodologie eficientă de cercetare în studierea problemelor de dezvoltare şi evoluţie spre o mai mare complexitate sau specializare, a situaţiilor în care anumite trăsături sunt permanent câştigate sau pierdute.

Evaluarea scalelor. Pentru evaluarea critică a diferitelor tipuri de măsurători trebuie să luăm în considerare şi frecvenţa utilizării lor în cadrul cercetărilor sociale şi evident rezultatele obţinute. Din această perspectivă este de notat faptul că în cercetarea curentă se găsesc puţine cazuri de respectare ad litteram a procedeelor clasice. Astfel, într-o culegere în trei volume referitoare la atitudinile politice, ocupaţionale şi social-psihologice, I. Robinson şi colaboratorii săi prezintă peste 300 scale, dintre care marea majoritate (circa 90%) sunt numai aproximări ale scalei sumative Likert, fiind în fapt proceduri mai mult sau mai puţin elaborate de indexare.

Această situaţie este în acord cu datele unei cercetări comparative privind puterea de predicţie a diferitelor scale. Tittle şi Hill au comparat cinci măsurători ale atitudinilor politice ale studenţilor : scala Thurstone a „intervalelor succesive", scala „sumativă" - Likert, „diferenţiatorul semantic" - Osgood, scala cumulativă - Guttman şi o scală simplă de evaluare (Ch.R. Tittle, R.J. Hill, „Attitude Measurement of Prediction at Behavior", în : N.K. Denzin [ed.], *Sociological Methods*, 1970).

Cu toate rezervele pe care şi le impun cei doi cercetători privind comparabilitatea măsurătorilor, rezultatul lor nu poate fi pus la îndoială. Scala Likert s-a dovedit a fi cel mai bun predicator al comportamentului politic al studenţilor, a urmat apoi scala Guttman, scala de autoevaluare, diferenţiatorul semantic, iar pe ultimul loc scala intervalelor succesive.

Experimentul invocat atrage atenţia asupra a două lucruri importante : pe de o parte, nu trebuie subestimate scalele simple acolo unde eficacitatea lor este evidentă, iar pe de altă parte nu trebuie acordată o încredere mare scalelor compuse numai pentru că implică o sofisticare a metodologiei de construcţie. Diferenţierile dintre măsurători se explică

prin specificitatea de elaborare. De exemplu, la scalele compuse s-a pornit de la un corp comun de proporţii. În fiecare scală a fost reţinut însă câte un set diferit de itemi. Dacă în scala Likert majoritatea itemilor implicau referirea la persoana celui chestionat, la scala Thurstone aceşti itemi erau forte puţini la număr. Puterea de predicţie a fost o funcţie a gradului de stabilitate (fidelitate) performat de scale.

Rezultă astfel că diferitele tehnici de scalare nu sunt echivalente. Premisele pe care se bazează metodologia de elaborare şi de calcul al valorilor se soldează cu diferenţieri în privinţa utilităţii.

Datorită acestor deosebiri între diferitele scale, se impune respectarea anumitor principii metodologice care vizează alegerea celei mai adecvate scheme de scalare cerute de specificul domeniului investigat şi de obiectivul cecetării.

Totodată se atrage atenţia asupra faptului că puterea de predicţie a scalei nu este singurul criteriu de evaluare. De multe ori o scală cu putere mare de predicţie, deci cu validitate externă, nu posedă validitate internă (omogenitatea conţinutului), tocmai datorită metodologiei de construcţie.

Cât priveşte nivelul de precizie performat de o procedură sau alta de scalare, se poate afirma faptul că cele mai multe dintre ele, neposedând un model teoretic pentru definirea unităţii de măsurare, realizează numai o ordonare referitoare la proprietăţile studiate.

Totodată, practica de cercetare a demonstrat neadecvarea scalelor ordinale în cazurile în care fenomenele studiate nu prezintă o structură ierarhică. În aceste cazuri nivelul de măsură cel mai adecvat este cel nominal : tipologii, clase de latenţă etc. Când ierarhia este absolută, scala se evidenţiază automat, nu mai este nevoie de o construcţie specială.

Dintre numeroasele avantaje ale scalării mai evidenţiem şi faptul că modalitatea respectivă de abordare a socialului realizează o anumită standardizare a activităţilor, ceea ce permite o mai bună compatibilitate a informaţiilor obţinute, care prezintă cel puţin un nivel ordinal de măsură, dacă nu unul cardinal. Mai mult, chiar şi în cazul în care domeniul cercetat se dovedeşte a avea o natură multidimensională, fiecare dimensiune se poate analiza prin intermediul unei scale unidimensionale.

Caracteristicile principalelor scale compuse

Caracteristici \ Scala	Comparaţia în perechi	Intervale aparent egale	Scala sumativă	Scala cumulativă
Momentul elaborării	Distinct de măsurare	Distinct de măsurare	O singură culegere a datelor	O singură culegere a datelor
Calculul valorilor de scală	Modelul probabilistic	Modelul probabilistic	Nu are model statistico--matematic	Nu are model statistico--matematic
Scorul individual	Media răspunsurilor	Mediana sau media răspunsurilor	Scor (suma valorilor)	Model de răspuns
Unitatea de măsură	Abaterea standard	–	–	–
Nivelul de măsurare	Interval	Ordinal	Ordinal	Ordinal

6.4.2. Analiza de structură latentă

Pentru ilustrare vom face apel la modelul de analiză iniţiat de P. Lazarsfeld (P. Lazarsfeld, N. Henry, *Latent Structure Analysis*, 1968), pentru faptul că avem de-a face cu o schemă de lucru în care se parcurg în mod explicit atât etapele de proiectare a cercetării, cât şi cele de măsurare şi interpretare.

Deşi acest model ridică anumite dificultăţi în clasificarea dimensională, poate fi considerat mai apropiat de unul unidimensional. Rezultate bune sunt obţinute şi când fenomenul nu este unidimensional. Modelul permite determinarea unui set de parametri care leagă variabilele latente de datele manifeste şi identificarea unor clase de latenţă ale fenomenului studiat. Variabila latentă postulată este răspunzătoare de relaţiile manifeste dintre doi sau mai mulţi indicatori (itemi). Clasele de latenţă sunt segmente ale continuum-ului asupra căruia s-a făcut ipoteza. Uneori aceste clase sunt considerate dimensiuni ale unui spaţiu.

Fazele analizei de structură latentă (după Lazarsfeld şi Henry, 1968)

1. Definirea variabilei latente.
2. Ipoteza privind structura spaţiului latent (numărul claselor latente).
3. Elaborarea itemilor în acord cu o serie de crieterii referitoare la numărul şi conţinutul itemilor, axioma independenţei locale şi interdependenţa lor (numărul de itemi 1 = 2n – 1, unde „n" reprezintă numărul claselor de latenţă).
4. Aplicarea itemilor la un eşantion de subiecţi, N > 800.
5. Obţinerea frecvenţelor relative de răspuns pentru fiecare item şi calculul proporţiei răspunsurilor pozitive în raport cu atributul latent studiat.
6. Calculul probabilităţilor simple, duble şi triple pe baza frecvenţelor relative.
7. Construirea modelului matematic al domeniului (matrice).
8. Rezolvarea ecuaţiilor şi obţinerea claselor latente.
9. Reţinerea modelului optim de structură (cel mai mare determinant al matricei de bază şi eroarea cea mai mică).
10. Repartizarea subiecţilor pe clase de latenţă în funcţie de modelul de răspuns.

Clasele de latenţă în **măsurarea fluctuaţiei forţei de muncă** (H. Cazacu. I. Glodeanu, C. Lăţea, I. Mărginean, 1976)

1. Vă face plăcere să lucraţi în această întreprindere? 88
2. Ceea ce a făcut întreprinderea pentru dvs. are importanţă? 81
3. Consideraţi că sunteţi bine tratat(ă) în această întreprindere? 74
4. Sunteţi interesat(ă) să lucraţi în această întreprindere? 87
5. Dacă aţi pleca vreodată din această întreprindere v-aţi reaminti cu plăcere de ea? 83
6. Dacă găsiţi un loc de muncă unde puteţi avea un avantaj cât de mic faţă de actualul loc de muncă, este bine să vă mutaţi acolo? 65

Au rezultat două clase de latenţă: stabilitate – 84% şi fluctuaţie potenţială – 16%, cu probabilitate de apartenenţă cuprinsă între 0,7 şi 1; cel mai bun model a fost dat de propoziţiile 2, 5, 4.

Analiza structurii latente este recomandată de autorul ei atât ca mijloc de conceptualizare, cât şi ca procedură de diagnostic. Ea se aplică la fenomenele care nu au un criteriu exterior de verificare şi unde este necesar ca datele să fie ponderate în acord cu relaţiile dintre ele. Desigur, există şi posibilitatea verificării în timp a viabilităţiii modelului de structură latentă, prin confruntarea cu evoluţia sa efectivă (H. Cazacu, I. Mărginean, I. Glodeanu, *Fluctuaţia forţei de muncă*, 1979).

6.4.3. Măsurarea multidimensională

De multe ori, cercetarea unidimensională se dovedeşte insuficientă pentru a exprima complexitatea fenomenului studiat. A apărut astfel necesitatea dezvoltării şi a unor procese multidimensionale de măsurare.

Cu toate acestea, tehnicile unidimensionale de măsurare nu sunt deloc „depăşite", ele se dovedesc eficiente atunci când corespund structurii obiectului cercetat şi realizează o determinare adecvată a acestuia, de unde şi interesul pentru perfecţionarea lor continuă. Înseşi modelele multidimensionale presupun identificarea fiecărei dimensiuni a domeniului analizat, or, acest lucru se poate realiza în condiţii optime prin intermediul diferitelor scale sau al altor tehnici unidimensionale.

Modelul **multidimensional** de măsurare vizează determinarea structurii complexe a fenomenelor şi proceselor sociale, identificarea dimensiunilor acestora şi elaborarea unor valori unice prin luarea în considerare a tuturor dimensiunilor implicate.

Realizarea măsurătorilor multidimensionale în cadrul cercetării sociale presupune ca încă din stadiul proiectării acesteia să se elaboreze ipoteze referitoare la dimensionalitatea domeniului ce urmează a fi studiat, numărul ipotetic de dimensiuni (factori) şi indicatorii care le corespund. Prin aceasta se subliniază faptul că măsurarea nu este numai o problemă de calcul, **ea este în primul rând o problemă de cercetare concretă, orientată după principii teoretico-metodologice**.

Practica cercetărilor sociale evidenţiază faptul că „dimensionalitatea" poate fi influenţată de numărul şi diversitatea indicatorilor empirici utilizaţi. Pentru fiecare dimensiune ipotetică va trebui deci să se elaboreze un număr aproximativ egal şi suficient de mare de indicatori. În plus, vor

intra şi un număr relativ redus de indicatori care nu sunt în relaţii directe cu dimensiunile prezumtive, dar sunt consideraţi a fi relevanţi, tocmai pentru a facilita o bună analiză a relaţiilor dintre indicatori şi detaşarea celor într-adevăr relevanţi. De fapt, într-o astfel de cercetare vor fi utilizaţi atâţia indicatori câţi se consideră necesar pentru studierea cât mai completă a obiectului de cercetat, urmărindu-se să se realizeze totuşi o echilibrare între numărul de indicatori ce corespund dimensiunilor domeniului cercetat, pentru ca toate acestea să aibă „şansa" de a fi ulterior identificate. Ele aparţin însă în primul rând realităţii studiate, sunt aspecte importante ale acesteia, or, prin cercetare trebuie să ne asigurăm de cunoaşterea lor adecvată.

Un bun algoritm de lucru pentru obţinerea măsurătorilor multidimensionale trebuie să poată surprinde un număr diferit de dimensiuni, iar atunci când este aplicat la domenii unidimensionale să furnizeze o singură dimensiune, o singură grupare sau un singur factor. Ne asigurăm astfel că, în situaţia determinării unei structuri multidimensionale, algoritmul de lucru reflectă natura specifică a domeniului analizat şi nu furnizează o imagine artificială, introdusă de cercetător fără legătură cu realitatea studiată.

Informaţiile sociale care sunt analizate printr-un model multidimensional se pot prezenta sub forma unor scale, a unui set de judecăţi apreciative, definiţii verbale, date statistice etc. corespunzătoare unui anumit domeniu. Ulterior, informaţiile respective sunt prelucrate şi analizate astfel încât să se ajungă, în final, la o măsură multidimensională în acord cu proprietăţile domeniului studiat. Procedeele cel mai des utilizate în obţinerea măsurilor multidimensionale sunt: analiza de corelaţie şi de regresie, analiza factorială, analiza **cluster** (grupare), analiza distanţelor aplicabile la o matrice de interrelaţii a indicatorilor de cercetare, analiza de structură etc.

Ansamblul tehnicilor de măsurare multidimensională se grupează în două mari categorii, în funcţie de modul în care sunt analizate relaţiile dintre elementele spaţiului.

a) **Modele de distanţă**, în care se ia în considerare numai similaritatea/disimilaritatea indicatorilor.

b) **Modele spaţiale**, în care se redau şi coordonatele punctelor din spaţiul n dimensional.

Modelele de distanţă constau în determinarea valorilor ce corespund similarităţii/disimilarităţii indicatorilor şi obţinerea unei matrice a interrelaţiilor. Rangul matricei va indica dimensiunile spaţiului, iar distanţa dintre punctele sale (care reprezintă indicatorii analizaţi) se determină prin expresia:

$$D_{ij} = \sqrt{\sum d_{ij}^2},$$

unde: D_{ij} – distanţa liniară dintre două puncte (respectiv i şi j), iar d_{ij} – diferenţa algebrică dintre valorile punctelor pentru fiecare dimensiune.

I.B. Kruskal a elaborat un algoritm al determinării dimensiunilor, având în vedere tocmai distanţele liniare dintre elementele analizate (I.B. Kruskal, „Nonmetric Multidimensional Scaling", în *Psychometrica*, vol. XXIX, nr. 2, 1964). Numărul de dimensiuni (d_{ij}) este cel care minimalizează mărimea stresului configuraţiei.

$$S = \sqrt{\frac{\sum\left(d_{ij} - \hat{d}_{ij}\right)^2}{\sum d_{ij}^2}}$$

Modele spaţiale

În forma sa cea mai generală, un model spaţial constă în „stabilirea unui set de numere pentru fiecare entitate, în termenii unui spaţiu geometric specific" (W.S. Torgerson, *Theory and Methods of Scaling*, 1958). Într-un spaţiu cu n dimensiuni, fiecărui element i se atribuie n numere – una pentru fiecare dimensiune.

Reprezentările spaţiale se bazează pe transpunerea grafică a gradului de asociere (asemănare, similaritate, corelaţie), respectiv a gradului de disociere (deosebire, disimilaritate, necorelaţie). Cu cât elementele se asociază mai puternic, cu atât vor fi plasate mai apropiat unele de altele în cadrul reprezentărilor grafice, şi invers, cu cât disocierea (independenţa) dintre ele este mai mare, vor fi plasate mai îndepărtat unele de altele. Reprezentarea grafică a modelului unidimensional constă dintr-o dreaptă (segment de dreaptă, axă) de-a lungul căreia se pot „înşirui"

toate elementele ce alcătuiesc măsura unidimensională, formând un continuum liniar (o scală). Ori de câte ori această reprezentare grafică nu poate fi acceptată (dată fiind structura fenomenului studiat), avem dovada faptului că modelul unidimensional este neadecvat. Reprezentarea grafică multidimensională constă într-o îmbinare specifică a diverselor axe (cu elementele lor componente), câte una pentru fiecare dimensiune implicată.

În dispunere spaţială, fiecare element (indicator) care intră în componenţa măsurilor unidimensionale sau multidimensionale poate fi reprezentat printr-un punct. Distanţa dintre puncte este determinată de gradul de asociere/disociere dintre indicatorii de cercetare. O imagine intuitivă despre transpunerea grafică a distanţei dintre doi indicatori se obţine prin interpretarea coeficientului de corelaţie drept cosinus al unghiului dintre vectorii care desemnează indicatorii (D.J. Veldman, *Fortran Programming for the Behavioral Science*, 1967). Cu cât coeficientul de corelaţie este mai mare – indicând o asociere mai puternică – cu atât unghiul format de cei doi vectori este mai mic, plasând indicatorii (punctele) mai apropiat unii de alţii. Când cei doi indicatori sunt independenţi unul de celălalt (corelaţia), reprezentarea grafică constă şi ea din două puncte necorelate şi care nu pot fi plasate pe aceeaşi axă. Dacă se înregistrează o corelaţie semnificativă, indicatorii reprezentaţi prin puncte vor putea fi plasaţi pe aceeaşi axă. Cu cât corelaţia este mai mare, cu atât se micşorează distanţa dintre punctele spaţiului liniar. Dacă unei corelaţii (cosinus) de 0,10 îi corespunde un unghi de 84°, corelaţiei de 0,90 îi corespunde un unghi de 25°. La corelaţia perfectă cele două puncte coincid.

Valorile funcţiei cosinus pentru trasarea reprezentărilor grafice pot fi aplicate şi pentru reprezentările multidimensionale, doar că de această dată indicatorii de cercetare se vor grupa pe dimensiuni, în funcţie de gradul lor de asociere. Dispunerea spaţială a axelor într-o reprezentare multidimensională este indicată de asemenea de gradul de asociere dintre ele. Dimensiunile corelate (dependente unele de altele) vor fi reprezentate prin axe oblice (la o corelaţie perfectă axele coincid şi indică o măsură unidimensională), iar dimensiunile independente vor fi reprezentate prin axe de asemenea independente (ortogonale). O măsură multidimensională se caracterizează prin tot atâtea axe câte dimensiuni are. Determinarea

corectă a axelor se realizează prin analiza de regresie sau analiza factorială, aplicate la o matrice de corelaţii. Rangul matricei (ca şi numărul factorilor) reprezintă numărul dimensiunilor domeniului cercetat.

În legătură cu utilizarea calculului matriceal, se impune o remarcă privind valenţele sale deosebite : acesta permite determinarea asocierii dintre elementele sistemelor şi prin aceasta modelarea, determinarea structurii lor. Avantajele abordării matriceale sunt şi mai bine valorificate în condiţiile în care i se asociază un graf prin care se indică intensitatea şi sensul legăturilor dintre elementele componente, inclusiv eventualele dimensiuni ale structurii cercetate.

Algoritmul factorizării urmează să pună în evidenţă dacă indicatorii alcătuiesc o structură simplă (o singură dimensiune) sau complexă (multidimensională) şi care sunt dimensiunile implicate, în cazul în care ele există (I. Mărginean, „Fidelitatea şi validitatea instrumentului de diagnoză a sistemului social al organizaţiilor", în C. Zamfir [coord.], *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, Editura Academiei RSR, 1980). Totodată sunt furnizate date privind valoarea factorilor (dimensiunilor), relaţiile dintre dimensiuni şi corelaţiile (saturaţiile) variabilelor-indicatori pentru fiecare factor.

Între dezvoltările prin care se identifică structuri multidimensionale, semnalăm lucrările lui Karl Jöreskog şi Dog Sörborn, respectiv actualele programe „LISREL" şi „PRELIS" care analizează informaţii situate la diferite niveluri de măsurare (G. Jöreshog, D. Sörborn [coord.], *Advances in Factor Analysis and Structural Equation Models*, 1979).

O serie de tehnici de măsurare multidimensională s-au dezvoltat prin extensia tehnicilor de scalare. În cadrul scalării multidimensionale, în loc de a se mai selecta itemii pentru a alcătui o singură dimensiune (ceea ce presupune de multe ori o cercetare incompletă), se caută să se identifice toţi indicatorii relevanţi relaţionaţi în mod ipotetic cu anumite dimensiuni. Una din primele referiri la măsurarea multidimensională apare în cadrul analizei de scalogramă. Atunci când domeniul cercetat se dovedeşte a nu fi unidimensională (nu alcătuieşte o scală cumulativă acceptabilă), se recomandă divizarea setului de indicatori pe grupările indicate de analiza de scalogramă. Acest procedeu de lucru, pe care

Guttman (creatorul analizei de scalogramă) l-a şi criticat, de altfel, nu redă interrelaţiile dimensiunilor identificate, fiind deci o măsurare index. L. Guttman elaborează o metodă specific multidimensională, intitulată „metoda celui mai mic spaţiu" (*Smallest Space Analysis*), care permite să se definească un spaţiu euclidian cu n dimensiuni şi gruparea elementelor componente pentru fiecare dimensiune (J.C. Lingoes, L. Guttman, *Nonmetric Program Series*, 1973).

Alte extensii mutidimensionale ale tehnicilor de scalare (*Multidimensional Scaling*) sunt tehnica triadei complete şi tehnica intervalelor succesive.

a) *Tehnica triadei complete* este o extensie a metodei comparaţiei pe perechi (W.S. Torgerson, 1951). Subiecţilor li se solicită să compare simultan câte trei stimuli (itemi) şi să decidă dacă stimulul A este mai apropiat (asemănător) de stimulul B sau de stimulul C. La n itemi vor rezulta $\frac{n(n-1)(n-2)}{6}$ triade pentru comparaţie. Deoarece fiecare triadă este prezentată de trei ori, sunt necesare $\frac{n(n-1)(n-2)}{2}$ judecăţi. Datorită acestui fapt, metoda este aplicabilă doar atunci când se lucrează cu un număr relativ redus de itemi. Pentru 10 astfel de itemi vor rezulta 120 de triade şi, respectiv, 360 de judecăţi (ceea ce este deja foarte mult), prin care subiecţii trebuie să decidă care sunt cei doi itemi care se aseamănă mai mult, comparativ cu un al treilea.

Procedeul original de lucru se referă la stimulii fizici (perceperea culorilor), ca şi în cazul metodei comparaţiei în perechi. Ulterior a fost aplicat şi în studiul opiniilor şi atitudinilor, pe baza aceloraşi raţionamente referitoare la natura probabilistă a procesului discriminatoriu, rămânând valabile delimitările între sarcinile de rezolvat în măsurătorile psihofizice şi cele psihosociale. Datele obţinute de la subiecţii cercetaţi servesc la determinarea unei matrice a distanţelor dintre stimuli analoagă matricei factoriale. Rangul matricei va indica numărul de dimensiuni dintr-un spaţiu euclidian ale cărui elemente sunt proiecţiile stimulilor pe un set de axe ortogonale.

b) *Tehnica multidimensională a intervalelor succesive* este o extensie a scalei simple şi este destinată să înlocuiască modelul triadei complete

în vederea economisirii de muncă şi timp. Subiecţilor li se cere să stabilească itemii care se aseamănă cel mai mult. După ce se determină perechea cu itemii cei mai apropiaţi ca semnificaţie, ea este luată drept origine a scalei şi apoi se ordonează toate celelalte perechi în funcţie de similaritate, analog metodei intervalelor aparent egale. Pentru n itemi vor rezulta $\frac{n(n-1)}{2}$ perechi. Datele obţinute sunt apoi factorizate (R.P. Abelson, „A Technique and a Model for Attitude Scaling", în: M. Fisbeein, *Reading in Attitude Theory and Measurement*, 1967).

Procedura de lucru constă în determinarea similarităţii/disimilarităţii între perechile de itemi. „Valorile de scală obţinute reprezintă distanţele dintre stimuli, care pot fi analizate pentru a obţine dimensionalitatea spaţiului şi proiecţiile stimulilor pe un set de axe plasate în spaţiu" (S.J. Messik, „An Empirical Evaluation of Multidimensional Succesive Intervals", în *Psychometrica*, vol. II, nr. 4, decembrie 1956). Datele primare alcătuiesc un tabel cu valorile în care perechea de stimuli i a fost plasată în categoria g. Prin metoda intervalelor succesive se obţin distanţele dintre stimuli şi matricea multidimensională care urmează să fie factorizată printr-un procedeu octogonal. Rezultă dimensiunile domeniului, cu valorile pentru fiecare element component.

Validarea tehnicilor de lucru s-a realizat prin aplicarea modelului multidimensional pentru datele simple, alcătuind o măsură unidimensională. A rezultat o singură dimensiune (un factor general), însemnând că algoritmul de lucru este bun.

Una dintre cele mai semnificative realizări în măsurarea multidimensională o constituie tehnica **diferenţiatorului semantic** (Ch. Osgood), proiectat pentru a determina semnificaţiile acordate de populaţie diferitelor evenimente. Procedeul de lucru constă în culegerea informaţiilor referitoare la un anumit domeniu prin utilizarea unor scale de ierarhizare cu şapte grade de intensitate, care alcătuiesc o pereche de adjective polare, cu referire la un anumit comportament verbal şi nonverbal al populaţiei studiate. Datele culese sunt prelucrate şi analizate printr-un procedeu factorial (Ch. Osgood ş.a., *The Measurement of Meaning*, 1957).

Tehnica pusă la punct de Ch. Osgood este destinată să măsoare proprietăţile semantice ale termenilor (semnificaţiile conotative ale conceptelor). Multiple aplicaţii de cercetare au confirmat existenţa unui spaţiu tridimensional : **evaluare, potenţialitate** şi **activitate**. Aceste trei dimensiuni alcătuiesc factorii principali ai proprietăţilor semantice ale conceptelor. Alături de aceşti factori care reţin cea mai mare parte a variaţiei din datele originale, mai apar totuşi şi alţii (cum ar fi stabilitatea, noutatea etc.), în funcţie de specificul conceptelor ale căror semnificaţii se determină. Nu lipsesc însă niciodată cei trei factori principali amintiţi anterior (Th.W. Madron, *Small Group Methods and Study of Politics*, 1961).

Procedeul de lucru constă în : a) alegerea conceptului (conceptelor) ce urmează a fi anlizat (analizate) ; b) elaborarea perechilor de adjective polare considerate relevante pentru determinarea semnificaţiilor conceptuale (a se asigura reprezentarea tuturor dimensiunilor ipotetice) ; c) aranjarea adjectivelor polare într-o scală de ierarhizare cu şapte grade de intensitate (se recomandă ierarhizări cu minimum cinci grade de intensitate sau cu maximum nouă grade) ; d) elaborarea chestionarului cuprinzând scalele cu adjectivele polare listate într-o ordine întâmplătoare ; e) culegerea informaţiei prin aplicarea chestionarului la o anumită colectivitate relevantă ; f) preluarea informaţiei prin factorizare ; g) definirea factorilor ; h) analiza rezultatelor şi interpretarea informaţiilor.

Deşi adjectivele polare (indicând însuşiri) se diferenţiază în parte de la o situaţie la alta, anumite cupluri apar invariabil. Cele trei dimensiuni sunt definite cu precădere prin câte un cuplu de adjective : bun – rău, pentru evaluare ; puternic – slab, pentru potenţialitate ; activ – pasiv, pentru activitate.

Înţelesul conceptului analizat pe o anumită scală se caracterizează prin două proprietăţi : direcţia şi distanţa faţă de origine şi se exprimă printr-o anumită valoare de pe scala cu şapte grade de intensitate la care punctul 4 semnifică originea (zona neutră).

În aplicaţiile efectuate până în prezent au fost cercetate semnificaţiile pentru o diversitate de concepte, fie acestea denumiri de funcţii (ocupaţii) – director, primar, muncitor – de partide politice sau de obiecte, organizaţii, instituţii.

Aşa cum remarcă S. Isaac, în cadrul diferenţiatorului semantic există trei surse de variaţie a informaţiei : conceptele, scalele şi subiecţii (S. Isaac, *Handbook in Research and Evaluation*, 1974). În acest fel şi rezultatele obţinute (valoarea factorilor şi saturaţiile factoriale) pot fi analizate şi interpretate ca diferenţe între concepte, între scale, între subiecţi, cu câte o corelaţie mai mare pentru unul dintre factori şi corelaţii nesemnificative pentru ceilalţi. Perechile de adjective polare care definesc dimensiunile au corelaţii foarte mari cu acestea (0,95-1,00).

De remarcat faptul că informaţia poate fi interpretată şi la un nivel mai scăzut de prelucrare, analizând direct răspunsurile subiecţilor şi efectuând comparaţii între scale şi între colectivităţi pe baza unor scoruri, a unor profiluri etc. De asemenea, se poate determina mărimea distanţei D (menţionată anterior). Ea este în acest caz o măsură a semnificaţiei.

6.4.4. Măsurarea index

Acest model de măsurare reuneşte diverse modalităţi de elaborare a indicatorilor, operaţionalizare, cuantificare şi măsurare atât a unor domenii simple (cu o structură unidimensională), cât şi a celor cu o structură complexă. Prima categorie de măsurători de tip index constau în statistici şi indici de caracterizare a fenomenului. Dacă avem în vedere participarea la vot, astfel de măsurători se pot referi la numărul votanţilor, indici ai participării la vot. Putem trata participarea la vot ca pe un item dintr-un set de indicatori referitori la participarea politică. De această dată măsurarea index se poate concretiza printr-o agregare într-un indice complex.

Un procedeu asemănător s-a folosit în elaborarea indicelui dezvoltării umane.

Calculul Indicelui Dezvoltării Umane (*Raportul naţional al dezvoltării umane*, 1997).
Indicele Dezvoltării Umane (IDU) cuprinde trei elemente de bază : **longevitatea, nivelul de educaţie şi standardul de viaţă.**
Longevitatea este măsurată prin speranţa de viaţă la naştere.
Nivelul de educaţie este calculat ca medie aritmetică ponderată între gradul de alfabetizare a populaţiei (cu o pondere 2/3) şi gradul de cuprindere în învăţământul de toate nivelurile (o pondere 1/3).

Ca măsură a standardului de viaţă se foloseşte Produsul Intern Brut (PIB) pe locuitor calculat la paritatea puterii de cumpărare în dolari SUA (PPS).

În continuare sunt prezentaţi paşii de calcul ai IDU pentru România în anul 1995, componentele fiind următoarele:

Speranţa de viaţă		= 69,4 ani
Gradul de alfabetizare		= 96,9%
Gradul de cuprindere în învăţământ	= 1995	= 61,6%
PIB/locuitor la paritatea puterii de cumpărare	= 1995	= 4.055 dolari SUA

Fiecare componentă este comparată cu valori minime şi maxime fixe, stabilite de PNUD, acestea fiind: 25, respectiv 85 de ani pentru speranţa de viaţă; 0 şi 100% pentru gradul de alfabetizare; 0 şi 100% pentru gradul de cuprindere în învăţământ; 100 şi 40.000 dolari SUA pentru PIB/locuitor (PPC). Nivelurile PIB/locuitor care depăşesc media mondială (5.711 dolari SUA) sunt ajustate pe baza unei scări descrescătoare, valoarea maximă ajustată fiind de 6.040. Pentru România, cu un PIB/locuitor (PPC) estimat la 4.055 dolari SUA în anul 1995, valoarea nu trebuie ajustată. Pentru fiecare componentă, diferenţa dintre valoarea efectivă şi cea minimă, raportată la diferenţa dintre valoarea maximă şi cea minimă se constituie într-un indice, astfel:

Indicele speranţei de viaţă:	(69,4 – 25) / (85 – 25) = 0,740
Indicele gradului de alfabetizare:	(96,9 – 0,0) / (100,0 – 0,0) = 0,969
Indicele gradului de cuprindere în învăţământ:	(61,6 – 0,0) / (100,0 – 0,0) = 0,616
Indicele nivelului de educaţie, calculat din cei doi indici anteriori, este:	(2 × 0,969 + 0,616) / 3 = 0,851
Indicele PIB/locuitor:	(4055 – 100) / (6040 – 100) = 0,666
Indicele Dezvoltării Umane, calculat ca medie a celor trei elemente de bază, cărora li se acordă ponderi egale, este:	(0,740 + 0,851 + 0,666) / 3 = 0,752

Diferitele tehnici de scalare în care se presupune existenţa unei singure dimensiuni, dar nu se obţine confirmarea ei (uneori nici nu se cercetează), sunt în realitate măsurători index.

Continuând referirile la fenomenul participării politice, nu este exclus ca acesta să fie unul multidimensional, iar elaborarea unei măsuri agregat se poate dovedi a avea o înaltă putere predictivă asupra comportamentului populaţiei. Din acest motiv, măsurătorile index au adesea o putere mai mare de predicţie (validitate externă), comparativ cu măsurătorile unidimensionale (care au de regulă un nivel mai înalt de validitate internă şi de construct).

Alte modele de măsurare index rezultă din analizele diferitelor fenomene şi procese sociale prin care se determină structurile, grupările sau factorii specifici, fără a se deriva o măsură compozită care să ia în considerare totalitatea acestor dimensiuni, fie deoarece nu se acordă importanţă dimensionalităţii, fie deoarece un asemenea tratament nu este util.

Recomandări pentru studiu

De însuşit, prin exerciţii asupra unor fenomene diverse, operaţiile de cuantificare, selectarea şi construcţia modelelor de măsurare.

Bibliografie selectivă

Duncan, O.D., 1984, *Notes on Social Measurement*, Russel Sage Foundation, New York.

Mihu, A., „Matematica şi specificarea conceptelor sociologice", *Viitorul Social*, 3/1973.

Maliţa, M., 1977, *Sisteme în ştiinţele sociale*, Editura Academiei RSR, Bucureşti.

Mărginean, I., 1982, *Măsurarea în sociologie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Popescu, V., 1974, *Morala şi cunoaşterea ştiinţifică*, Editura Academiei RSR.
Vlăsceanu, L., 1986, *Metodologia cercetării sociologice. Metode şi tehnici*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.
*** *Raportul naţional al dezvoltării umane*.

Bibliografie

Abelson, R.P., 1955, „A Technique and a Model for Multidimensional Theory and Measurement”, in *Public Opinion Quarterly*, winter.

Abelson, R.P., 1967, „A. Technique and a Model for Attitude Scaling” in: M. Fisbeein, *Reading in Attitude Theory and Measurement*, New York.

Andrews, F.M., 1974, *Guide for Selecting Appropriate Statistics for Analysing Social Sciences Data*, University of Michigan, Ann Arbor.

Babbie, E., 1992, *The Practice of the Social Research*, ediţia a VI-a, Wadsworth Company, Belmont.

Bailey, K.D., 1982, *Methods of Social Research*, ediţia a II-a, The Free Press, New York.

Baker, T., 1988, *Doing Social Research*, McGraw-Hill Book Company, New York.

Barton, A.H., 1966, „The Concept of Property-Space in Social Research”, în P.F. Lazarsfeld, M. Rosenberg (eds.), *Language of Social Research*, The Free Press, New York.

Bauer, R., 1966, *Social Indicators*, The MIT Press, Boston.

Bădescu, I., 1994, *Sociologia eminesciană*, Editura Porto-Franco, Galaţi.

Blalock, J. jr., *Conceptualisation and Measurement in the Social Sciences*, Sahe Publications, Beverly Hills.

Blalock, H.M., Blalock, A.B., 1968, *Methodology in Social Research*, John Wiley & Sons, New York.

Blumer, H., 1969, *Simbolic Interactionism: Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NY.

Bohrstedt, G., Borgata, E. (ed.), 1981, *Social Measurement*, Sage Publications, Beverly Hills.

Botez, A., Tonoiu, V., Zamfir, C., 1981, *Epistemologia ştiinţelor sociale*, Editura Politică, Bucureşti.

Boudon, R., Lazarsfeld, P.F., 1972, *Le Vocabulaire des sciences sociales*, Mouton et Co., Paris.

Boudon, R. (coord.), 1996, *Dicţionar de sociologie*, Larousse, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti.

Brown, R.,1973, *Rules and Laws in Sociology*, Uewin Hyman, Londra.
Bryman, A., 1988, *Quantity and Quality in Social Research*, Uewin Hyman, Londra.
Cambell, D.T., 1966, „Factors Relevant to the Validity of Experiments in Social Settings", în *Problems in Social Psychology*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
Cazacu, A., Bădescu, I., 1981, *Metode şi tehnici de cercetare sociologică. Ghid pentru lucrări aplicative*, Universitatea Bucureşti.
Chircev, A., 1941, *Psihologia atitudinilor sociale, cu privire specială la români*, Editura Institutului de Psihologie a Universităţii din Cluj.
Chelcea, S., Mărginean, I., Cauc, I., 1998, *Cercetarea sociologică. Metode şi tehnici*, Editura Destin, Deva.
Constantinescu, M., 1972, *Introducere în sociologie*, Universitatea Bucureşti.
Coombs, C.H., 1963, „La Mesure dans les sciences sociales", în L. Festinger şi D. Katz.
Dawes, R.M., 1972, *Fundamentals of Attitude Measurement*, John Wiley & Sons, New York.
Dawnie, N.M., 1967, *Fundamentals of Measurement*, Oxford University Press, New York.
Denzin, N.K. (ed.), 1970, *Sociological Methods. A Sourcebook*, Butterworth, Londra.
Dogan, M., Pahre, R., 1997, *Noile ştiinţe sociale. Interpenetrarea disciplinelor*, Editura Alternative, Bucureşti.
Durkheim, É., 1974, *Regulile metodei sociologice*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.
Duverger, M., 1961, *Méthodes des sciences sociales*, PUF, Paris.
Edwards, A.L., 1957, *Techniques of Attitude Scale Construction*, John Wiley & Sons, New York.
Edwards, A.L., 1968, *Experimental Design in Psychological Research*, Holt, Rinehart & Winston, Inc., New York.
Fawcett, I., Downs, F., 1992, *The Relationship of Theory and Research*, F.A. Davis Company, Philadelphia.
Festinger, L., 1957, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press.
Festinger, L., Katz, D. (eds.), 1963, *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales*, PUF, Paris.

Galtung, J., 1967, *Theory and Methods of Social Research*, Universitetsforlaget, Oslo.

Garfinkel, H.,1967, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Clifs, NY.

Giddens, A., Turner, I. (eds.), 1987, *Social Theory Today*, Stanford.

Glaser, B.G., Strauss, A.L., 1967, *The Discovery of Grounded Theory*, Aldine Publishing Company, Chicago.

Goode, W.J., Hatt, P.K., 1952, *Method in Social Research*, McGraw-Hill Book Company, Inc., New York.

Grawitz, M., 1972, *Méthodes des sciences sociales*, Dalloz, Paris.

Gusti, D., 1969, *Opere*, vol. I, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Guttman, L., 1966, „The Basis for Scalogram Analysis", in: S.A. Stouffer *et al.*, *Measurements and Prediction*, New York.

Heise, D.R., 1974, „Some Issues in Sociological Measurement", în Costner, H.L. (ed.), *Sociological Methodology*, San Francisco.

Hemstadter, G.C., 1972, *Principles of Psychological Measurement*, New York.

Henry, G., 1990, *Practical Sampling*, Sage, Newbury.

Hoffman, O., 1977, *Sisteme conceptuale operaţionale în sociologie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Iluţ, P., 1997, *Abordarea calitativă a socioumanului*, Editura Polirom, Iaşi.

Isaac, S., 1974, *Handbook in Research and Evaluation*, R. Knapp Publisher, San Diego, California.

Jöresborg, G., Sörborn, D. (coord.), 1979, *Advances in Factor Analysis and Structural Equation Models*, Abt Associates Inc., Cambridge, Massachusetts.

Kerlinger, F.N., 1977, *Foundations of Behavioral Research*, Holt International, Londra.

Kuhn, Th.S., 1976, *Structura revoluţiilor ştiinţifice*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Lazarsfeld, P.F., 1965, „Des Conceptes aux indices empirique", în *Méthodes de la sociologie*, vol. I, Mouton et Co., Paris.

Lazarsfeld, P.F., 1972, „De la concepte la indici empirici", în *Metode şi tehnici de cercetare în ştiinţele sociale*, p. 5, CIDSP, Bucureşti.

Lazarsfeld, P.F., Henry, N.V., 1981, *Latent Structure Analysis*, Boston.

Likert, R., 1932, „A Technique for Measurement of Attitude", în *Archives of Psychology*, nr. 140.

Lingoes, J.C., Guttman, L., 1973, *Nonmetric Program Series*, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.

Madron, Th.W., 1961, *Small Group Methods and Study of Politics*, Northwestern University Press, Evanston.

Mărginean, I., 1982, *Măsurarea în sociologie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Miftode, V., 1982, *Introducere în metodologia investigaţiei sociologice*, Editura Junimea, Iaşi.

Miftode, V., 1995, *Metodologia sociologică. Metode şi tehnici de cercetare sociologică*, Editura Porto-Franco, Galaţi.

Mihu, A., 1973, *ABC-ul investigaţiei sociologice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca.

Miller, D., 1991, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, Sage Publications, Newbury Park.

Mills, C.W., 1975, *Imaginaţia sociologică*, Editura Politică, Bucureşti.

Moser, C.A., 1967, *Metodele de anchetă în investigarea anchetelor sociale*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Nowak, St., 1972, „Concepte şi indicatori. Teorie şi metodă în ştiinţele sociale", în *Cunoaşterea faptului social*, coord. Tamaş, S., Culea H., vol. III, Editura Politică, Bucureşti.

Osgood, Ch. *et al.* (1957), *The Measurement of Meaning*, University of Illinois Press, Urbana, Illinois.

Popa, C., 1972, *Teoria cunoaşterii*, Editura Academiei, Bucureşti.

Popa, C., 1972, *Teoria definiţiei*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Rădulescu, S., 1994, *Ipoteză şi euristică în cunoaşterea socială*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Riley, M. (ed.), 1963, *Sociological Research. A Case Approach*, vol. I, Harcourt, Brace & World, Inc., New York.

Robinson, J. *et al.*, 1973, *Measure of Political Attitudes*, Ann Arbor, Michigan.

Rotariu, T., Iluţ, P., 1997, *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*, Editura Polirom, Iaşi.

Sandu, D., 1992, *Statistica în ştiinţele sociale*, Universitatea Bucureşti.

Seltiz, O. *et al.*, 1967, „Research Methodes", în *Social Relation*, New York.

Simon, J., 1969, „Basic Research Methods" în *Social Sciences*, Random House, New York.

Stahl, H.H., 1974, *Teoria şi practica investigaţiilor sociale*, vol. I, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Thurstone, L., 1963, „Atitudinile pot fi măsurate", în *The Measurements of Values*, University of Chicago Press, Illinois.

Tittle, M.R., Hill, R.Y., 1970, „Attitude Measurement and Prediction Behavior", în N.K. Denzin (ed.), *Sociological Methods*, The University Press, Chicago.

Torgenson, J.K.,1953, *Introduction to Experimental Method*, McGraw-Hill Book Co., New York.

Torgerson, W.S., 1958, *Theory and Methods of Scaling*, John Wiley & Sons, New York.

Trebici, V., 1985, *Mica enciclopedie de statistică*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Ungureanu, I., 1990, *Paradigme ale cunoaşterii societăţii*, Editura Humanitas, Bucureşti.

Veldman, D.J., 1967, *Fortran Programming for the Behavioral Science*, Holt, Rinehart & Winston, New York.

Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Vlăsceanu, L., 1986, *Metodologia cercetării sociale. Metode şi tehnici*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Wallace, W., 1971, *The Logic of Science in Sociology*, Aldine, Chicago.

Weber, M., 1994, *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, Editura Humanitas, Bucureşti.

Winton, M.A., 1974, *Theory and Measurement in Sociology*, John Wiley & Sons, New York.

Zamfir, C., 1976, „Indicatori sociali de stare şi indicatorii sociali de satisfacţie", în *Viitorul social*, nr. 3.

Zamfir, C., 1999, *Spre o paradigmă a gândirii sociologice*, Editura Cantes, Iaşi.

Zamfir, C., Vlăsceanu, L. (coord.), 1993, *Dicţionar de sociologie*, Editura Babel, Bucureşti.

COLLEGIUM
Sociologie, antropologie

au apărut:

Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educației*
Ion I. Ionescu – *Sociologia școlii*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educației familiale* (vol. I, II)
Traian Rotariu, Petru Iluț – *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*
Joachim Wach – *Sociologia religiei*
Petru Iluț – *Abordarea calitativă a socioumanului*
Gilles Ferréol (coord.) – *Dicționar de sociologie*
P. Andrei – *Sociologia revoluției. Studii de sociologie politică*
Claudette Lafaye – *Sociologia organizațiilor*
Ion I. Ionescu – *Sociologii constructiviste*
Nicu Gavriluță – *Mentalități și ritualuri magico-religioase*
François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, J.-C. Kaufmann – *Metode ale anchetei sociologice: chestionarul și interviul*
G. Bădescu, I. Culic, M. Elemér, C. Mureșan, T. Rotariu (coord.) – *Metode statistice aplicate în științele sociale*
Ștefan Buzărnescu – *Sociologia civilizației tehnologice*
Jean Copans – *Introducere în etnologie și antropologie*
François Laplantine – *Descrierea etnografică*
Petru Iluț – *Iluzia localismului și localizarea iluziei. Teme actuale de psihosociologie*
Claude Rivière – *Socio-antropologia religiilor*
Gary King, Robert Keohane, Sidney Verba – *Fundamentele cercetării sociale*
Max Weber – *Teorie și metodă în științele culturii*
Ioan Mărginean – *Proiectarea cercetării sociologice*
Traian Vedinaș – *Introducere în sociologia rurală*
Petru Iluț – *Sinele și cunoașterea lui. Teme actuale de psihosociologie*
Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard Pottier – *Noțiunile-cheie ale etnologiei. Analize și texte*
Marian Preda – *Politica socială românească între sărăcie și globalizare*
Émile Durkheim – *Regulile metodei sociologice*

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266, 6600, Iași
Tel. & Fax (032) 21.41.00; (032) 21.41.11;
(032) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7;
Tel.: (01) 313.89.78, E-mail: polirom@dnt.ro

Tipografia MULTIPRINT Iași
Calea Chișinăului 22, et. 6, Iași, 6600
tel. 032-211225, 236388, fax. 032-211252

Sociologie
Antropologie

Ioan Mărginean

PROIECTAREA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

Considerată o componentă de bază a formării specialiştilor, metodologia se dezvoltă în interacţiunea dintre cercetător şi obiectul său de studiu. Pornind de la această premisă, volumul profesorului Ioan Mărginean prezintă în detaliu activităţile ce intervin într-o cercetare sociologică, modalităţile de efectuare urmând a fi selectate în funcţie de specificul domeniului şi de obiectivele urmărite. În prima sa parte, lucrarea cuprinde o introducere în problematica metodologiei cercetării sociologice – perspectiva sociologică asupra socialului şi conţinutul metodologiei specifice –, partea a doua tratând proiectarea propriu-zisă a cercetării: etapele proiectului, eşantionarea în cercetarea socială, cuantificarea şi măsurarea în sociologie. Elaborată pe baza unei îndelungate experienţe didactice şi de cercetare, *Proiectarea cercetării sociologice* constituie un instrument de mare utilitate pe care autorul îl pune la dispoziţia tuturor celor preocupaţi de acest domeniu al ştiinţelor sociale.

Collegium

Editura POLIROM
ISBN 973-683-480-8